७२

२

शारीरकमीमांसाभाष्य
अ० १ प्र० का ४ पादः
प० १४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्र॰ ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॐ यं द्वैतापसंपन्नात्तत्त्वमर्थविवेकिनः लब्धेनस्माप नैर्दोतात्सशीलात्माप कंभजे १ तदंतरप्र
नं निपतनः इति सूत्रमन्वधन्तीया भाष्यायं प्रार द्वितीयस्मादिना श्रविरुद्वेदान्तार्थ सज्ञानसाधनचिंतावसरप्राप्नयोदि
१ मद्भव लिङ्ग पापिक्षितानरुपद्भितजीवसंसारचिन्तेतिया यो विनद्भावः संगतिः अत्र प्रथमपादे वैराग्यहितीयस्माप्र एव
स्तोमाल्लंपदार्थोत्सप्रलं चाच्यते तत्त्वंपदार्थाकार्थत्तदर्थज्ञानमात्मविचार्यते वक्तव्यमध्यमारु सम्यग्दर्शनादिति दर्शनो

ॐ दष्टिः तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यां १ द्वितीयेऽध्याये स्मृतिन्यायविरोधो वेदान्तवि
हितेषु प्रदर्शनेषु परिहृतः परपक्षाणां चानपेक्षत्वं प्रपञ्चितं श्रुतिविप्रतिषेधश्च परिहृतः तत्र च जीवव्यति
रिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकरणानि ब्रह्मणो जायन्त इत्युक्तं अथेदानीमुपकरणोपहितस्य जीवस्य संसारगति
प्रकारस्तदवस्थान्तराणि ब्रह्मसतत्त्वं विद्याभेदाभेदौ गुणोपसंहारानुपसंहारौ सम्यग्दर्शनात्पुरुषार्थसि
द्धिः सम्यग्दर्शनोपायविधिप्रभेदाश्च मुक्तिफलानियमश्चेत्येतदर्थजातं तृतीये निरूपयिष्यते प्रसङ्गागतं च
किमप्यन्यत् तत्र प्रथमे तावत्पादे पञ्चाग्निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वैराग्यहेतोः तस्मा
ज्जुगुप्सेतेति चान्ते श्रवणात्

पायाः संसारादुःखमुक्तिरूपफलसाक्षात्कारनात्तस्य नियमभावपक्षरूपत्वमितियावत् अतं गायत्रो दे हात्मरूप
णांपञ्च स्तघुपनिन्यपृथिवीपुरुषपोषितत्वश्रितप्राणनपञ्चाग्निविद्या यश्मान्दुःखमन्यमार्गनिरूपणार्थं तस्मान्के मे
फलेजन्यपसांगुणांविरक्ति कुर्वीतेतिपञ्चाग्निविद्योपसंहारेणबृहन्दोरागमार्थं प्रदर्श्यतेइत्यन्वयः गाल्लादित्तत्र
नित्यानित्यविवेकहेतुनेवैराग्यमुक्तमिहहृद्वोपाययायावतिक्षेपाभावना कृतन्तडव्याप्त्यमेवेनहत्त्व ॥ १
॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

केवलस्यैवात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र तत्र भवति ८

इदं केवलमात्मनो विवेकेन देहाद्भिन्नतया भावनया दृढीकृत्य पूर्वं देहं त्यजतीति स्थितमर्थः अनेन विरोधः इतिसमाधत्ते तथापीति इदं केवलं सांपराये भावितं देहद्वयोर्मिलितोऽत्मा वा तथा सूक्ष्मदेहो त्वा पूर्वदेहं त्यजतीति चाभिप्रेतं भावनाया दृढं भावोऽभिविवेके विषयस्य तत्र कारणं इदमेव पूर्वेति जीवः स्वात्मानं लोकान्तरं गच्छतीति च अभिप्रेतं
भाज्यः प्रकारकल्पना क्रियाविधौ कल्पनाः सर्वा अनादेर्मायाकल्पनायाः आत्मकल्पनामाह आपिकासिद्धि सगतकल्पनामा
२ केवलस्येति निर्विकल्पकत्वात्मनो न रूपं अनादेः देहान्तरप्राप्तिः विकल्पकत्वाच्च वृत्तिलाभो भवतीत्य
ह काण्डकल्पनामाह मन इति देहान्तरप्रति मनो मात्रगच्छति इदं गच्छति तत्र नामैव तस्मात् कारककल्पनामाह
तत्र प्रयाति विच्छिन्न एव जीवस्य कर्मापत्याधिन प्रतिपन्न अदेहं विषयभावनादृढीभावमात्रं तत्र कर्मयोगमिति
इन्द्रियविषयः एवं सूक्ष्मे देहान्तरप्राप्तिः पतितप्रकारेण तिपाः पुरुषमतिप्रभवाः प्रकल्पनाः आपिनाकरणं
नामात्मनः सूक्ष्मदेहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशात् वृत्तिलाभः तत्रभवति इन्द्रियाणि तु देहस्य दर्शनवान्मेव तत्रतत्र भो
वा०२ गच्छन्ते तु त्यज्यन्ते मन एव केवलं सो गच्छन्निमिषमिति एते जीव एवात्मा सूक्ष्मदेहो देहान्तरप्रतिपद्यते सूक्ष्म
इव स्वकाहुरात्मनः अपि सर्वमायाः सर्वात्मनादर्शनाः इति विरोधात् ननु देहान्तरप्राप्तिः प्रति
वचनामात्रात् केवलात्मसिद्धिः सपरिग्रहकोऽवर्ततीति प्राप्नोति पूर्वमायासामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञाय
तेसर्वे एवमन्तरात्मनः सर्वविषयकर्मवर्तीति अतउत्तरं पठति आत्मकत्वानुभवात् २ तथा हेतुचोदितमाया
कास्तु जितत्वात् आत्मिकाप्राप्तिः इन्द्रियकरणात् कृतैः ताभ्यां भिकात्मभूयगतः स्थितवदेवमित्युपमवर्णमभु
यागं कर्मभवति आत्मकस्य देहस्य आत्मा पितेजो वज्ञातात् सिन्धकार्यापलब्धेः पुनस्तु आत्मकस्य विधा वर्त्मा
त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिर्मिश्रभूतात्तराणि प्रत्याख्याय केवलात्मसिद्धिरवभुङ्क्ते तस्माद्रूपस्यापि पञ्चभूतानां
त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिर्मिश्रमूर्तितत्त्वानि प्रयुक्तानि केवलासिद्धिरवभुज्यते तस्माद्रूपस्य देहस्य पञ्चभूतानि न
पुरुषवचसः प्रतिप्रवचनयोः परस्परेण केवलाप्येतः सर्वदेहे पुरि इसलोहितभिः दृढस्वभावप्रत्यक्षे न
नृपापि वैधानभूयिष्ठो देहोपलभ्यते नेषदेवाः इत्यनारमैतया पापा बाह्यस्य भविष्यति स्पर्शतेच सूक्ष्मशरीरतत्त्व
लोपिदेहबीजं स्वबाह्यस्य कर्मसु जनिमित्तकारणादेहान्तरं भेकमात्मिका त्रिशोता दीनिसामाद्यपयः प्रभृतिद्व
व०२ इमपाअयाणि कर्मसमूहवायिनस्थायिः अनुष्ठानादितः सूक्ष्मकर्मभिर्द्युलोकादेवगो हृत्युत्तरतिवस्तिनमस्तद्व
पावाद्यस्यप्रसिद्धिर्बाह्यस्य चापुराहेन सर्वेषामवदेदेवानामनस्यात्मामस्य पादानमिति निरवद्य ॥
जीव इति ननु पाकस्य देहधर्मस्वरूपकार्यत्रयोपलब्धेः स्यात्मको देहः अप्युक्तं प्राणवकायायोरप्युपलब्ध्या देहस्य पञ्च
भूतात्मकत्वादित्यत आत्मा आतरमाह पुनश्चेति देहधारकत्वात् तत्र वह्नेस्त्रिधा नुत्वात् आत्मकस्यमन्वयः देहस्यैव
लाङ्गलेवातपित्तचवायवश्लेष्मस्य तस्माद्विभागमिति भावः पृथिवीत्वरभूतापि तयापां बाह्यस्य किंच देहनि भिन्नानां कर्मणाम

अधिकरणविषयमाह जीव इति अविद्यादिसिद्धाविद्येनिमित्तेउपासनाज्ञानकर्मपूर्वप्रज्ञापूर्वप्रज्ञातमत्कान्तवसंस्का
रः अथमरणकालेप्राणहृदये तौ वैनैकीभवंतीमुर्धः तस्य शरीरं पंचीकृतभूतमयमाउक्तदेहरूपत्रिगुणभिन्नोभूतसू
क्ष्मावेष्टितोभूतनसाधनविचारवत्वास्त्रविधिकरणानांकृतिगतास्थायायसंगतयः वैराग्यफलकत्वादेतत्पादसंगतिः
पूर्वाधिकरणेआत्मनस्तद्गुणार्थसंचीकरणाम्नातस्यवदुःखरोगतिरूपणमेतिकृत्वफलिभावोवानरंहतीतिः अत्र पूर्वपदेनिरा
श्रयप्राणगमनाभावात्तदेवगमस्यसिद्धाविभक्ता अथप्राणगतेर्दर्शनमितिफलभेदः तेनोभयसाम्यतावदयः पश्यतिजिज्ञासी
तिवाक्यशेषात आपः पंचम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति पुरुषवचसामाकृष्यतेचपुरुषत्वमापतितेनेतिनयाविं
जीवोस्माद्देहादेहान्तरसंविधः संपरिष्वक्तः विनाकर्मपूर्वं पञ्चाग्निविद्यायाः संख्यायाः रंहतिविदायदेहादेहान्तरपानेन
सम्पन्नत्वात्यन्तमनसिसमावेशितेभ्योवर्तमानेस्मिन्नूनेतरकृत्वाभिन्नैवरूपकृत्वमेव सम्प्रेमनान्तरसावयव
सुखदुःखाद्युपभोगमोगसंभवात सुकृतिदेहस्य तैभूतनतैरंहतिपरिष्वक्तोगच्छतीति आहोस्वि
त्संपरिष्वक्तइतिविमर्शे किंतावत्प्राप्तं असंपरिष्वक्तइति कुतः करणोपादानवदृतोपादानस्याश्रुतत्वात
स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान इति ह्यत्रतेजोमात्राशब्देनकरणानामुपादानं संकीर्तयति वाक्यशेषे च
सूचकत्वेनसंकीर्तनाद्वेहभूतमात्रोपादानसंकीर्तनमस्तिहस्तचन्द्रमाभूतमात्राः यत्रतुविदेहस्य रथाम्यस्ततत्र
वस्तुतोनानातन्नयनंनिष्प्रयोजनं तस्मादसम्परिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठत्याचार्यः तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरि
ष्वक्तइति तदन्तरप्रतिपत्तौ देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रंहतिगच्छतीत्यवगंतव्यं कुतः प्रश्न
निरूपणाभ्यां तथाहि प्रश्नः वेत्थयथा पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति निरूपणं च प्रतिवचनरूपं
असौ वाव लोको गौतमाग्निरित्यादि तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवतीति पंचम्यामाहुतावा
पः पुरुषवचसो भवन्तीति तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो गच्छतीति गम्यते ननु अन्या श्रुतिः जलौकावत्सर्वदेहा
न्तरेऽस्थितिस्येतत्संप्रतिपत्तिः श्रूयते तस्य चान्तराले न तेन मितरेणप्रतिराजीवाचाशेवाव लोको गौतमाग्निरित्यत्र श्रद्धाख्या
पः आहुतिः पर्जन्यो सोमरूपाः इदविल्पिरदेवेश्रद्धां जुह्वति ततः देहधारकपरिणामस्तथा स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थमा
मा (?) तदीयदेहाः त्वन्ताश्रिताः कर्मानुष्ठानपर्जन्यादृष्टिरूपा दृष्टिरूपाः अन्नरूपपुरुषरेतोरूपाः योषितिहुताः
आपः पुरुषशब्दवाच्या भवन्तीति निरूपणं कृतं नन्वेतदपद्भिः सह श्रद्धारूपत्वादेहान्तरप्राप्तिरिति पृच्छ्यते यथा
त्यागः तस्मात्प्रश्नोत्तराभ्यां संरहीत्यापूर्वदेहत्यजनीतिस्मिन्विरोधादितिशंकते नन्वेति ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उपपन्नेरित्यस्यार्थोनवमाह अदृष्टकार्यमिति तस्याः अदृष्टकृतेः सोमः संभवतीत्यादिनाऽदृष्टसोमादीनां पूर्वं पूर्वं परिणामत्वे
सत्यंततो द्रव्यपरिणामत्वात् अदृष्टस्यापि [illegible] द्रव्यपरिणामत्वं [illegible] नित्यायामात्मवृत्तेः अदृष्टस्य [illegible]
न द्रव्यनिमित्तकाल [illegible] पृथिव्यादिक [illegible] पूर्ववदिति [illegible]
[illegible] अदृष्टस्य [illegible] निमित्त [illegible] अग्न्यादीनां [illegible] पुरो
अदृष्टकार्यं च सोमस्य [illegible] भवति [illegible] किं कारणं [illegible] कार्यं भवति
न [illegible] अपि [illegible] इत्यादी
[illegible] वैदिक [illegible] अदृष्ट [illegible]
[illegible] अदृष्ट [illegible] यथासिद्ध [illegible] भवति अदृष्टपूर्वकं कर्मसमवायाचा
[illegible] अदृष्ट [illegible] तेन [illegible]
[illegible] वृष्ट्यादिकारणत्वेन [illegible] अदृष्ट [illegible] अदृष्टादिक
[illegible] वृष्ट्यादिकार्य [illegible] अदृष्टत्वात् [illegible] जीवानां
[illegible] तस्मादेव [illegible] दोषः कृतः वृष्ट्यादिकारणत्वेनाद
[illegible] वृष्ट्यादिकारणत्व [illegible] भवतीति [illegible] वृष्ट्यादिकारण [illegible]
[illegible] देवाः अ
[illegible] सोमो राजा भवतीति [illegible] अग्निहोत्र [illegible]
[illegible] आहवनीये हुता [illegible] आहुतयः [illegible] समस्तानि
वृष्ट्यादिकारणत्वं [illegible] स्वर्गाय लोकाय [illegible]
[illegible] अदृष्टपूर्वकं कर्मसमवायिनः आहुतिमयाः [illegible] समस्तानि वृष्ट्यादिकारणानि [illegible]
[illegible] तथा चाग्निहोत्रे [illegible] प्रतिवचनरूपेण [illegible]
[illegible] आहुती [illegible] अग्निहोत्राहुत्योः फलं [illegible] तस्मादाहुते
[illegible] सोमो राजा संभवतीत्यत्र [illegible] वृष्ट्यादिकारण [illegible]
[illegible] वृष्ट्यादिकारण [illegible] जीवानां [illegible] इति वाक्य [illegible]
[illegible] तेषां [illegible] पञ्चीकृतानि [illegible] तथा चाग्निहोत्रे इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उत्क्रान्तौ प्राणान्देहाद्वीनपंचभूतानां ... प्राणता जीवदेहस्य प्राणवदित्याह प्राणायानेत्येति ... [illegible]

आदीति ... प्राणानाम आदिषु ... [illegible]

... [illegible]

... [illegible]

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विद्याफलत्वमपि सन्तं तमत्रमभिमन्यते ग्रन्थोऽयं तत्तु योगं मानं च हि तथा हीति। एवं निर्णयालोचनया वैराग्यमिति सिद्धं इदानीमासन्नं
तस्माद्विनोमानानिनिवर्तयति कृतात्यय इति भोक्तृत्वकर्मसमाप्तिनैतत्सम्यगार्थः यथेन मिमांसा सा हि योनिमित्तवा
क्यावलम्बनत्वादाम्नायत इति फलं न ता श्रुत्या यावत्संपातमिति विशेषणात्सम्पातस्य च शब्दस्यैतिवाचकावशेषमाह नेति अनुशयः क
र्मात्रय एवं परलोके कर्माभावेनागतेर्नियमात् कैश्चिदादर्शमिष्टादेः कर्मसंसमेनागतिनियमाद्दृष्टादर्शनमिति भेदः तेनासिद्धादि
तथा हि श्रुतं तच्चेदमंशैर्भोगमुद्दा वर्द्धयति सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते इति तथान्यत्रापि श्रुतं तत्र अथ
य एते पितृयाणजितलोकान्समानेदा सप्तकः कर्मदेवानामात्मनेदाये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यते इति इष्टादिकारिणां दे
वैः सह संभोगप्राप्तिर्दर्शयति एवं प्राप्ते इदमधिकरणमारभ्यते इष्टादिकारिणोऽवरोहं न प्रतिपद्यते तस्मादिह
तिसंपादिकमिति उक्तमेवोक्तं कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ८ इष्टादिकारिणां धूमादिना
वर्त्मना चन्द्रमसमारूढानां भुक्तभोगानां ततः प्रत्यवरोह आम्नायते तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वा
नं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमित्यारभ्य यावद्रमणीयचरणा ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः श्वादियोनिमिति तत्रे
दं विचार्यते किं निरनुशया भुक्तकृत्स्नकर्माणोऽवरोहन्त्याहोस्वित्सानुशया इति किं तावत्प्राप्तं निरनुशया इति
कुतः यावत्संपातमिति विशेषणात् संपातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते संपतन्त्यनेनास्माल्लोकादमुं लोकं फलो
4 पभोगायेति यावत्संपातमुषित्वेति च कृत्स्नस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति तेषां यदा तत्पर्यवैतीति च श्रुत्यन्तरे
णैष एवार्थः स्यादेतत् यावदमुष्मिंल्लोके उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुङ्क्ते इति कल्पयिष्यामीति नैवं
कल्पयितुं शक्यते यत्किंचेत्यन्यत्र परामर्शात् प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययं तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै
लोकाय कर्मणे इत्यपरा श्रुतिः यत्किंचेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्येह कृतस्य कर्मणस्तत्र क्षयितता दर्शयति अपि
च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः
तच्चाविशेषाद्यावत्किंचिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकं न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भ
वितुमर्हति न ह्यविशिष्टे प्रदीपसंनिधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते तस्मान्निरनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्रा
प्ते ब्रूमः कृतात्ययेऽनुशयवानिति ॥
कारिणां यदा तत्कर्म पर्यवैतीति विपरीतो नाम भवति तदा पुनरावर्तन्त इति श्रुत्यन्तरेणापि कृत्स्नकर्मणामिह लोके भुक्तत्वमु
च्यत इत्यर्थः यावदमुष्मिन्नित्येकदेशानुवृत्तेः स्मृत्यन्तरविरोधादित्याह नैवमिति यत्किंचेति यत्किंचिदिह लोके कर्म करोति
तस्यान्तं फलं परलोके प्राप्य कर्मार्थं पुनरायातीति श्रुत्यर्थः कर्माभावे श्रुतिमनुक्त्वा युक्तिमाह अपि चेति अभिव्य
क्तिः फलोन्मुखता मरणेनाभिव्यक्तस्य कर्मणः परलोकभोगस्याव्ययप्रभावात्कर्मभाव इत्यर्थः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रतिष्ठेत्र प्रकरणेननकेनयानवल्लभ्यतिनवैनयोः सांग्रामराहसोऽल्पमुक्तौ तिनमाति नप्रतिष्ठानन्दमिनत्रनराहमिनलोकेषम
स्यापितंनवेद्यातिषट्प्रश्नाः कृतास्तेषां निर्वचनमपि मासेवेनेएवातेश्राहतीहृतेनन्यामकतेऽन्तरित्तहारादिवेगवत्तनतेदिवमेवाद
क्तीएषमतिष्ठानुक्तातेनदिवंतपेणनसेननः पुनरावर्तनेतनः पृथिवीपुरुषेषुभिवितिपुरुतेपुरुषपुरुषणमिष्टत इतिवाक्यशेषया
कृतसप्रश्नतरसत्रयावरीयकेते कथमिनयादिना अत्रश्रेयसाद्वाचद्रयात्रनमप्तकेनेषा टिकारिणमितिभांति निरासार्थम्
कथंपुनरिष्टादिकारिणां स्वर्गफलोपभोगायद्युंरोगमनिनामते यावतातेषां भ्रमादिपुनीकेनवृत्तंनाचंद्रमसमधिरू
दानामन्नभावंदर्शयति एषसोमोराजातद्देवानामन्नंतं देवाभक्षयंतीति तेनचंद्रमाणामन्नभवेति नातत्रदेवायथासोम
राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनान्भक्षयंतीति चरमानविषयंत्र तनदं नचयाद्वादिमिरिवदेवैर्भक्ष्यमाणानां
मुपभोगःसंभवतीत्युक्तंयति भाक्तंवानात्मवित्त्वात्तथाहिदर्शयति ॥ वायाहत्रोपितदेषयाभूतैनावरः भाक्तमेषामन्न
त्वंनमुख्यं मत्यायनत्वेनाभोकाभोग्येनेदं वेजायनोकायिकावक्त्रूतिरुपेणनवेइमस्त्वेवरिष्टादिकारिणमुपभोगोन
स्याक्तिमर्थंमयिकारिणाः प्रयासबहुलं कर्मकुर्युः अत्रयाश्रुपोमोगाभवनयामान्यात् पुनरन्नपुपचर्यमाणोह
स्वपते यथाविशोन्नंपशवोविशामितिनमाविशुद्धीपत्तरभिप्रत्यादिभिरुपजीव्यमानाचाप्याद्रेष्टादिकारिषु
येत्तुबंवि ह्यणोदेवानानटेवाजानमिप्रिन्नैनमोदिकादिरुपयोगनिरापाणादेवदेवाय्रुश्रुति नोपवेनेन
देवाननरक्षान्मतीतिचदेवानांचवेणिरिप्याणारवानरुपनि येनमाचक्षुहिकारिणादेवान्भोनिरुगभावपरानाना
मप्युपभोगाउपपद्यते राजोपजीवीविज्ञाविरवपरिजनानां अतानन्यविचित्वाद्विष्टादिकारिणादेवीपभोगाभवउपपद्यते न
त्वाहत्प्रतिरतानामविद्वांदेवोपभोग्यतांदर्शयति यथाप्शुरेवंसदेवानामिति सर्वेशेषवान्त्रादैत्यमातिनस्त्वेवंयथापशुरेव
सदेवानामिति सचास्मिल्लोकेरत्रहादिभिः कर्मभिः प्रीणयन्पशुवद्देवानामुपकरोतिअमुष्मिन्नपिलोके तदुप
जीवी तदादिष्टंफलमुपभुंजानः पशुवदेवदेवानामुपकरोतीतिगम्यते अनात्मवित्त्वात्तथाहिदर्शयतिइत्यस्याप्रपरा
व्याख्या अनात्मविदोह्येतेकेवलकर्मिणः इष्टादिकारिणनतानकर्मसमुच्चयानुष्ठायिनः पंचाग्निविद्याहिहा
त्मविद्योपचर्यंति प्रकरणात्पंचाग्निविद्यायाविद्यात्वाद्दिकारिणामात्मविद्याविदेनानमस्त्वइवतेपंचाग्नि
मेतस्मात्तेनैवमिति यथायमविद्याच्चमित्यवतसमन्त्रितमानयित्वेतिविद्यामेतेसाद्ययन पुनरापनातपुनः पुनरप
तयाभवंतीति एवंएतानविष्टादिकारिणोऽन्नमन्नत्वयंतिदेवाः अर्थः अत्र विद्यतेवहेषोविधिनासहवर्तनेनेम
विकारः फलकामनाथत्वान्नुविकारणाद्य अत्र चत्वारो गतिमिति मा वः केन देशाना देवभोग्यताम् तथा ह
अनात्मविदामिति यथापशुभोग्य एवमतः समोदनामान्देवानांभोग्यास्वयं अत्मज्ञानहीनानामत्यन्तदोलनमत्रा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भोगप्राग्वर्षोञ्जातः तिसमापने बाल्यमित्यादिना इदमेकदेशिमतमनन्तरं दूषयति नवेति स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुत्या स्वर्गभोग स्य कर्मजन्यत्वे नरकस्य प्रागभावमात्रप्रयोज्यत्वे विरोधः इत्यर्थः किंच स्वर्गादेर्नरकस्य च कर्मोपाख्यवादे करणाभाव पतिरिति विरोधः स्याद् इत्याह चेति ब्राह्मणमन्त्रमनुपपन्नमाह तस्मादिति प्रवृत्तपक्षे नरकमनुपपन्नं दूषयति यदिमादिना तथापि तत्पुनरागच्छतीति प्रारब्धकर्मनिमित्तत्वे विद्यावतो नरकागमनं न नियोजना जन्मारम्भ इष्टभोगस्तिरोभावादीनां धर्माणां यत्कर्मणा च प्रागुक्तमेतेषामिति कामनुपपत्तेः वाद तथापि विद्यस्यकर्मणोऽवशेषमात्रेणानन्तावस्थानं न लभ्यते यथा किल कश्चिदेव कः सकलैः सेवोपकरणैः राजकुलमुपसृत्य चिरप्रवासान्ते दीर्घेणाब्दरूपकरणाः छत्रपादुकादिमात्रावशेषेण न राजकुले चपलान्तं प्राप्नोति एवमनुपायमात्रपरिग्रहेण चन्द्रमण्डले वस्थानं प्राप्नोतीति नचैतद्युक्तमिव नहि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते कार्यविरोधित्वादिमुक्त नन्वेतदप्युक्तं स्वर्गफलस्य कर्मणोऽनिखिलस्य भुक्तफलत्वमविशिष्टमिति ति तदेतदपेशलं स्वर्गार्थं किल कर्मस्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं जनयति स्वर्गच्युतस्यापि किंचित्फललेशं जनयतीति न शास्त्रप्रमाणकानामीदृशी कल्पना अवकल्पते स्नेहभाण्डेन स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते तथा वकस्यापकरणलेशानुवृत्तिः नचित्र तथानस्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं शक्यते स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डानुसारि स्नेहवदेकदेशोऽनुवर्तमानोऽनुशयः इति यदि हि येन सुकृतेन कर्मणेष्टादिना स्वर्गमन्वभूवन्सस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्प्यते ततो रमणीयचरणा कपूयचरणा इत्युपदिष्टत्वाद्विपरीतः स्यात् तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपरुध्येत तद्य इह रमणीयचरणा अथ य इह कपूयचरणा इति तस्मादामुष्मिकफले कर्मजाते उपभुक्ते अवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातमनुशयस्तद्वन्तो वरोहन्तीति यदुक्तं यत्किंचेत्यविशेषपरामर्शात्सर्वस्येह कृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्तं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति नैतदेवमनुशयसद्भावस्यावगमितत्वात् यत्किंचिदिह कृतमामुष्मिकफलं कर्मारब्धभोगं तत्सर्वं फलोपभोगेन क्षपयित्वेति गम्यते यद्यप्युक्तं प्रायणमविशेषादनारब्धफलं कृत्स्नमेव कर्माभिव्यनक्ति तत्र केनचित्कर्मणामुष्मिंल्लोके फलमारभ्यते केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न संभवतीति तदप्यनुशयसद्भावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् अपि च केन

कर्मविशेषप्रायणविरोधात् यत्किंचेति यावत्संपातमिति च सामान्यशब्दयोरामुष्मिकविषयत्वेन संकोचो न्याय्य इति भावः मरणाकृत्स्नकर्माभिव्यंजकमित्यप्युक्तमत्रानुशयश्रुतिविरोधादित्याह तदपीति बलवदनारब्धकर्मप्रतिबंधाच्च न कृत्स्नकर्माभिव्यक्तिरित्याह अपिचेत्यादिना तस्य कृत्स्नकर्माभिव्यञ्जकत्वे हेत्वन्तरं तीति भावः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चरणा ... शीलमात्राववेरत्वं नियमेनेहि सिद्धांतपनितोयाचते ये तेनमाहिना ननवावरेत्वं नीवानंमाश्चेयेके चिदिह कर्मभुमौ
रमणीयचरणाः पुण्यकर्माणः पुण्यकेनानिभाजविनियमवनस्याचोरं अवकुयहीत्यर्थः कपूयं पापं रमणाहेमफलनमर्थमुक्तं
वोनरमाह रमणीयमिति पुण्यानि पुण्यफलकर्मिणाभवतीत्यर्थः जायेनेनाहं ... दुःखवर्ध्यः यथोर्धमाधर्मे देनफलमवगते
ननचमनस्यारमणहेतोयोगः कर्महेतुकः योगान्वातां भोगवते अनुशयसिद्धिः विपदेवचदेनभावाद्योगाप्ताकस्मिक
लप्रसंगारर्थः स्वनावाश्रमाः आश्रमिणः ... नैवकर्मफलं ... ततः शेषेण भुक्तादन्येनकर्मणामनु
येनकर्मेह देवचंद्रमसमारुढः फलोपभोगायतनमिमशुभभोगेनक्षपिते नेषां यदमयं शरीरं चंद्रमस्युपभोगाया
रब्धं न दुपभोगात्ययदर्शनेनशोकाग्निसंपर्कात्प्रविलीयते सोहेनकिरणसंपर्कादिवहिमकरकः द्रुतभुगर्चिःसंप
र्कादिवघृतकादिनम ततः कृतात्ययेक्ष्नलेशेहादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षयेसतिसानुशयाएवेमंवरोहति के
नहेतुनेतिचेदुच्यते दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह तथाहिप्रत्यक्षश्रुतिः सानुशयानामवरोहंदर्शयति तद्यइहरमणीयचरणा
अभ्याशोहयत्तेरमणीयांयोनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिंवाक्षत्रिययोनिंवावैश्ययोनिंवाअथयइहकपूयचरणा अभ्या
शोहयत्तेकपूयांयोनिमापद्येरन्श्वयोनिंवासूकरयोनिंवाचंडालयोनिंवेति चरणशब्देनानुशयः सूच्यतेइतिवर्णयिष्यति दृष्टश्चायंजन्मनैवप्रति
प्राणिउच्चावचरूपउपभोगः प्रविभज्यमानः आकस्मिकत्वासंभवात्सानुशयसद्भावंसूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययोः
सुकृतदुष्कृतहेतुत्वस्यसामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात् स्मृतिरपि वर्णाआश्रमाश्चस्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्यकर्मफलम
नुभूयततः शेषेणविशिष्टदेशजातिकुलरूपायुः श्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसोजन्मप्रतिपद्यन्तइतिसानुशयानां
मेवावरोहंदर्शयति कः पुनरनुशयोनामेति केचित्तावदाहुः स्वर्गार्थस्यकर्मणोभुक्तफलस्यावशेषः कश्चिद
नुशयोनाम भांडानुसारिस्नेहवत् यथाहिस्नेहभांडंरिच्यमानंनसर्वात्मनारिच्यते भांडानुसार्येवकश्चित्स्नेहो
वशिष्यते तथानुशयोपीति ननुकार्यविरोधित्वाददृष्टस्यानभुक्तफलस्यावशेषोनुपपन्नः नायंदो
षः नहिसर्वात्मनाभुक्तफलत्वंकर्मणः प्रतिजानीमहे ननुनिरवशेषकर्मफलोपभोगायचंद्रमंडलमारूढाः
... ... भुक्तेनतथाकर्मणः ... ... स्वाभिमत
... ... कष्टव्यक्ति कः पुनरिति ... कर्मणः ... तदा ... नवरा ... निमा ...
... ... ततः ... ... ननुभो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

6

एवं मयाप्रख्यं जनकलनात् गौकारेणादीपदृष्टान्तो निबद्धः श्रीकारेण नन्तु केलोदृष्टांतस्तत्र स्थलेति सत्त्वमनुद्भूतरूपमितिम
न्तोऽसर्वकर्माभिमतमसिद्धिरितिभावः एवं सर्वकर्मसन्नाएकत्वमाद्यकर्मकमविकः कर्माशयः तिमतनिरासमुपसंह
रति तस्मादिति चरणाच्छब्दात्ततः शेषेणमादिसमाप्रवल्लस्य निबंधप्रथिताभ्यायेनचानमिजातकर्मसद्भावाहितव्यः न
नुमुसमनुपपन्नाकार्यं एकमविकरणमत आह शरीरीति तत्रशरीरत्वाचष्टे तेवेभ्यादि स्ववरोहमार्गमाहुस्तस्मिन्यावत्संपा
तमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं
भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते अतो वै खलु दुर्निष्प्र

स्यत्वलसत्स्वरूपामिवाक्लिवस्तेदृष्टं यत्तादृश्यप्रदीपः समानेपि संनिधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मं एवं
प्राणिनामनेकसमानेप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्राबलत्वे बलवतः कर्मणो वृत्तिमुद्भावयति न दुर्बलस्येति
तस्मादनुशय इति मायविरोधात् निशेषोपयमशेषकर्मभिमतकाप्युपायः शेषकर्मसद्भावे निर्मोक्षप्रसङ्गाः न्यय
मप्यस्थाने संभ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुते तस्मात्स्थितमेतदनुशयवन्तो वरोहन्तीति ते चावरोह
न्तो यथेतमनेवं चावरोहन्ति यथेतमिति यथागतमित्यर्थः अनेवमिति तद्विपर्ययेणेत्यर्थः धूमाकाशयोः पि
तृयाणे धूमयाने अवरोहे संकीर्तनाद्यथेतंशब्दाच्च यथागतमिति प्रतीयते रात्र्याद्यसंकीर्तनादभ्राद्युप
संख्यानाच्च विपर्ययोपि प्रतीयते चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः २ अथापि स्याद्या श्रुतिर
नुशयसद्भावप्रतिपादनायोदाहृता तद्य इह रमणीयचरणा इति सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति नान
शयात् अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः चरणं चारित्रमाचारः शीलमित्यनर्थान्तरं अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोऽतिरि
क्तं कर्माभिप्रेतं श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति यान्यनवद्यानि
कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानीति च तस्माच्चरणाद्योन्यापत्ति
श्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेन्नैष दोषः यतोऽनुशयोपलक्षणार्थैवैषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते
आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् १ स्यादेतत्कस्मात्पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिकोऽनुश

यतस्वप्रत्याय्यते ननु निपादेनः शिच्चतिलस्यएवभवतित्रयरहस्यमणीयचरणरमणीयांयोनिमापद्यन्तइति एवमायुक्ता
यथेतंयथागतं तत्र तमध्वानं तन्नराणां तोमत्का धूममादिरूपपितृमार्गं स्मरत्यादिकंनो तमपिकं चाभ्रादिकमनुक्त
मितिमत्वा सूत्रकृतोक्तयथेतमनेवंचेति अविशिष्टश्च अस्थकैवस्फुटीभविष्यति सम्प्रतिस्फलितं चरणाधिकमाद्वे
वपूर्वकसूत्रकृत्याचष्टे चरणादिति अथेदं स्वरं भवतेत्युक्तं सणमनस्नागिरा अनुशयद्वान्नेच शीलमतदिदं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रथममेवोत्तरं शङ्कते आरब्धेति आरब्धं प्रवृत्तं प्रारब्धं स्थापितं फलं यैस्तैः प्रतिबन्धानान्सर्वकर्मणः फलदानाप्राप्तिरिति समाने ७१
यत्वेति अनारब्धफलत्वाविशेषात्सर्वकर्मणां समत्वं कर्मणां कर्मान्तराकाङ्क्षितया विरुद्धानां नरकादिदेहफलानामेकदेहसम्भवस्यासम्भव
उक्तस्त्वविरोधोऽपीति नवेति प्रस्तुतं हिंसादिकर्मणः नाशस्वापनप्राह नापीति नाभुक्तं क्षीयते कर्म्मेत्येकान्ततोऽन्तरीयः सच प्रा
यश्चित्तप्रसङ्गादन्यत्रावबोधक इत्यर्थः ग्रहणेन दृष्टेन कर्म्मविनाशोपपत्तेरित्याह स्मृतिरिति कर्मनाशेऽपि
निरस्यप्रकृतं कृत्स्नकर्म्मणामभिव्यक्तिं पुनर्देहारम्भेणाह यदिचेति कृत्स्नकर्मणामेकस्मिन्नेवादिजन्मनि भोगेन तत्र जन्मनो
नन्तरं भोग्याभावाज्जन्मनिरोधस्तदेवस्य कल्पनान्तरालदशाभ्यासादिनर्थः स्वर्गनरकवासस्य त्रित्रिणां मज्जादिविद्यमानत्वं चैकं
प्रारब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य तत्तुल्यत्वान्नुपपत्तेस्तदुपयाम्यायेण कालेन तु अभवबलेनियमोऽनेन
नोक्तम् यथैव तर्हि प्रारब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य तुल्यत्वानुपपत्तिस्तेनैव न्यायेनाकाले
पि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्म्मणा युगपत्फललाभासम्भवात् बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य तुल्यत्वानुपपत्तिरिति
न स्यान्नारब्धफलत्वसामान्येन तात्पर्येऽपि भोग्यफलस्य त्वनेककर्म्मैकस्मिन्नायणे तत्र प्रपद्यमिध्यात्मकसन्देहो नास्ति
मारभन्ते निष्ठाकं च न प्रतिनियतफलत्वाविरोधात् नापि कस्यचित्कर्म्मणः प्रायश्चित्तादिना क्षयः कुतश्चित्कुलेन
प्रापणेन वा एकान्तिकफलत्वविरोधात् न हि प्रायश्चित्तादिभिरेनसां विनाशः कर्म्मणां विच्छेदसम्भावने स्मृतिरपि वि
रुद्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्य कर्म्मणः तस्य चिरमवस्थानं दर्शयति कदाचित्कृतं कर्म्म कूटस्थमिव तिष्ठति मन्त्र
मानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते इत्येवं जातीयका यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्म्म एकस्मिन्नायणे अभिव्यक्तं सदे
कं जातिमारभेत ततः स्वर्गनरकतिर्य्यग्योनिषु अधिकारानवगमात् धर्म्मोऽनुपपत्तेरिति भिन्नाभावान्नैतज्जातिरूपपद्ये
त ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्म्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वस्मरणं चोपरुध्येत न च धर्म्माधर्म्मयोः स्वरूपफलसा
धनादि समधिगमे शास्त्रादन्यत्कारणं शक्यं सम्भावयितुं न च दृष्टफलस्य कर्मणः कर्म्मीयादेः प्रायणमभिव्य
ञ्जकं सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणाभिव्यञ्जनकल्पना प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्म्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्र
त्युक्तः स्यात् अथवा स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिवदेतत् द्रष्टव्यं यथा हि प्रदीपः समानेऽपि सन्निधाने स्थूलं रूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मं
धर्म्मी ४
प्रत्यक्षत्वात् चव्यस्य दायो निरस्तनीत्यादि स्मृतिविरोधाच्च तत्सर्वकर्म्मणामेकजन्मारम्भकत्वमित्याह वेति नत्वेकस्य क
र्मणः कथमनेककृत्स्नफलकृत्स्नमहत्त्वादि तत्राह नवेति किंच व्यञ्जकत्वेऽपि सत्प्रायणं किं सर्वकर्म्मव्यञ्जकत्वेन
स्मृत उत यत्किंचित्कर्म्मव्यञ्जकत्वं नाद्यः दृष्टफलकारीर्यादेरेवफलहेतोर्म्मरणाव्यपन्नासम्भवादित्याह नचेति द्वितो
ये निरस्यन्परोक्तं दृष्टान्तं विघटयति प्रदीपेति रूपाणामदीपवन्मरणेन कर्म्मविपाकिकर्म्मणो व्यञ्जकं किं त्वबलवलक
र्म्मणां तिरोधानाभावे द्वे बलवत्तमनक्ष्यर्थः

ये वै केचास्माद्विशेषश्रुतेर्वैवस्वतं संगमनं जनानामिति श्रुतेश्च संयमनप्राप्त्यधिकरणे तत्र सिद्धनियमात् देहप्रसंगात् पूर्वपक्षमाह
आचष्टे तत्रेत्यादिना यमयातनाप्राप्तिर्नानामनामसंप्रदायिकाशीर्णा एवेति भ्रान्तेरित्यर्थः पञ्चमं प्रति पुण्यवतामेव चंद्रप्राप्तिरिति
नियमाभावात्पुण्यवैधर्म्यपापानां हेतुत्वाद्वा न च निष्फलेति सिद्धान्ते पापिनां चंद्रलोकदर्शनमपि नास्ति नियमः पुण्यवत्त्वस्यापदार्थे
चैति फले पंचमाग्नेर्देहारंभ इति नियमस्यापि नाम संगच्छते मनुलोकाग्निप्राप्तिर्वा व्यर्थाद् देहारंभ इति पापिनां तस्य भोगाभा

तत्र तावदाह इष्टादिकारिण एव चंद्रमसं गच्छन्तीत्येतन्न कस्मात् यतोऽनिष्टादिकारिणामपि चंद्रमण्डलं गन्तव्यत्वेन श्रु-
तं तथा ह्यविशेषेण कौषीतकिनः समामनन्ति ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति देहारंभ-
ोऽपि च पुनर्जायमानानां नान्तरेण चंद्रप्राप्तिमवकल्पते पंचम्यामाहुताविति संख्यानियमात् तस्मात्सर्व एव चंद्रम-
समासीदेयुः इष्टादिकारिणामितरेषां च समानगतित्वं न युक्तमिति चेन्न इतरेषां चंद्रमण्डले भोगाभावात् संयमने त्व-
नुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति नैतदस्ति सर्वे चंद्रमसं गच्छन्तीति भोगायै-
व हि चंद्रारोहणं न निःप्रयोजनं नापि प्रत्यवरोहायैव यथा कश्चिद्वृक्षमारोहति पुष्पफलोपादानायैव न निष्प्रयो-
जनं नापि पतनायैव भोगश्चानिष्टादिकारिणां चंद्रमसि नास्तीत्युक्तं तस्मादिष्टादिकारिण एव चंद्रमसमारो-
हन्ति नेतरे ते तु संयमनं यमालयमवगाह्य स्वदुष्कृतानुरूपा यामीर्यातना अनुभूय पुनरेवेमं लोकं प्रत्यवरोहन्त्येवंभू-
भा॰ तौ तेषामारोहावरोहौ भवतः कुतः तद्गतिदर्शनात् तथाहि यमवचनरूपा श्रुतिः प्रयतामनिष्टादिकारिणां य-
मवश्यतां दर्शयति न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः
पुनर्वशमापद्यते मे इति वैवस्वतं संगमनं जनानामित्येवंजातीयकं च बहु यमवश्यताप्राप्तिलिङ्गं भवति
स्मरन्ति च ॥१४॥ अपि च मनुव्यासप्रभृतयः शिष्टाः संयमने पुरे यमायत्तं कुत्सितकर्मविपाकं स्मरन्ति नाचिकेतोपा-
ख्यानादिषु अपि च सप्त ॥१५॥ अपि च सप्त नरका रौरवप्रमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः ता-
ननिष्टादिकारिणः प्राप्नुवन्ति कुतस्ते चंद्रं प्राप्नुयुरित्यभिप्रायः ननु विरुद्धमिदं यमायत्ता यातनाः पापकर्मा-
णः प्राप्नुवंतीति यावता तेषु रौरवादिष्वन्ये चित्रगुप्तादयो नानाधिष्ठातारः स्मर्यन्त इति नेत्याह तत्रापि च तद्व्या-
पारादविरोधः ॥१६॥ तेष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्युपगमादविरोधः यमप्रयुक्ता एव हि

वेपि मार्गान्तराभावाच्चंद्रं यान्तीति भावः सिद्धान्तसूत्रमाचष्टे तुशब्देत्यादिना संयमने यमलोके यमकृता यातना अनुभू-
यावरोहन्त्येवं आरोहावित्यर्थः सत्रस्तत्र या यातनास्ता भोगान्ता अनुभवन्ति साम्पराय इति सम्परायः परलोकः तदु-
पायः साम्परायः बालमज्ञं विशेषतो वित्तरागेण मूढं प्रमाद्यन्तं कुर्वन्तं प्रतिभाति स च बालायं स्त्र्यन्नादिर्लोको

चरणश्रुत्वाच्चैव ग्रहणसंभवान्नलक्षणायुक्तेति यद्यपि तेन चरते नन्विति प्रतिषिद्धं शीलं क्रोधान्न नाद्रियते किंच शीलस्यापि
फलत्वात्तस्य च्युत्यभावान्निष्फलं चैव फलं नानुपपद्यते तस्मात् स्वर्गसंपच्चेति वेदान्तदर्शने कर्मणश्च द्विविधफलमिति स्मृ
शीलस्य कर्मांगत्वान्न पृथक्फलं [illegible] फलेनार्थवत्त्वात् [illegible] निष्फलमिति वाच्यं [illegible] फलं संभवतु
[illegible] ग्रहणादेवानुपयुक्ते विविति समाधानार्थः [illegible] नादिवत् [illegible]
[illegible] पुरुषार्थत्वाविति [illegible] वाचा [illegible] आचार्यास्तु शीलं [illegible]
[illegible] नक [illegible] कर्मेति [illegible]

ननु शीलस्य च श्रौतस्यापि विहितप्रतिषिद्धस्य साधु [illegible] फलं भविष्यति स्वर्गसंपच्छील
स्यापि किं विफलमनुपपन्नं [illegible] शीलस्य [illegible] तेन [illegible]
कर्मणश्च [illegible] आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः [illegible] पुरुषार्थत्वे
[illegible]
च [illegible]
[illegible]
[illegible] ९ [illegible] चरणमनुष्ठा
नं कर्म [illegible] कर्मकरोति
[illegible]
[illegible]
[illegible] ९ [illegible] किंचेदम्

शीलं [illegible] इति वाद
[illegible] चरणशब्दार्थ [illegible] कर्मणः [illegible]
८३ कथमित्यत आह [illegible] अनुशय [illegible] कर्मसामा
न्यवाचको [illegible]
इति केचन [illegible] एवं [illegible] चिन्तायाश्चैव

पुरुषगा हि नैव मिश्याह अपि चेति मनुष्यदेहस्य पिताऽऽकृति संख्या नियममाह अपि चेत्यादिना विधिनिषेधरूपशब्दवाक्यभेदः स्यादिति
ध्रुः अनियमस्य निसंवादो लोकानेनेनेति लोको माश्रयानादिकः स्मृत्याद्यंमत्याह अन्यथेति आदुन्यादि नज्ञातज्ञाति नवक्तानि
त्वाः अनियमस्य निसंवादो लोकानेनेति अपि चेति अन्यत्राप्यविशादिकादिविधिनये: अनयाश्रमाचारविषुकृतयमुक्तकृतः
वाहिन्या विनयस्य वहमेन तत्र आचरह अपि चेति अन्यत्राप्यविशादिकादि बन्धिन्यादिना जीवजन्तवापुनेम नुष्यादिस्मृतिसिद्धा जायते
वेत्री ... विशेषादिदिशा को नरत्वेन स्त्रमायते वनिन्यादिना जीवजन्ततामानी विचार्यस्मृतिसिद्धादिकारिणामवरोहे
तुलादिकं उटके मिश्रा जायते पूर्वादि न्यायसमितिसिद्धः सप्तकः स्वेदः पलाशादिनं नायायमानी विचार्य स्मृतीसिद्धादिकारिणामवरोहे
अपि च पंचम्या माहूता वापः पुरुषवचसो भवंतीति मन्तु शरीरे हेतुनेनाहुतिसंख्या कीर्त्यते नकोऽपुण्ये नार्दिष्टारीरेहन
त्वेन पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवचनत्वात् अपि च पंचम्यामाहुतावपो पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते न पंचम्यामाहुतौ पुरुष
वचस्त्वप्रतिषेधो ने वाक्यस्य मर्थनादोषात्तत्र येषामारोहावरोहे संभवतस्तेषां पंचम्यामाहुतौ देहो द्भविष्यमनयोषानविने
वाहुतिसंख्या यामुनानेरोपस्थानमिव द्विदेह स्यादुपश्यते रूपर्यते पिच लोके १९ अपि च स्मार्यते लोके द्रोणधृष्टद्युम्नप्रभृतीनां
सीतादेपदीप्रभृतीनां चायोनिजत्वं तत्र द्रोणादीनां योषिद्विषयैकाहुतिर्नास्ति धृष्टद्युम्नादीनां तु योषिद्विषया द्वे
हुतीन स्तः ... यथा च बलाकाप्यन्तरेणैव रेतःसेकं गर्भं धत्त इति लोकेरूढिः
हविः दर्शनाच्च २ अपि च चतुर्विधे भूतग्रामे जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणे स्वेदजोद्भिज्जयोरन्तरेणैव ग्राम्यधर्ममुत्पत्ति
निर्देशनाद्यदाहुति संख्यानादरो भवति एवमन्यत्रापि भविष्यति ननु तेषामपि त्वेषां भूतानामाण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति
त्रिविध एव भूतग्रामः श्रूयते कथं चतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रतिज्ञातमित्यत्रोच्यते तृतीयशब्दावरोध
जजीवजमुद्भिज्जमिति त्रिविध एव भूतग्रामः श्रूयते कथं चतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रतिज्ञातमिति अत्रोच्यते तृतीयशब्दावरोधः
संशोकजस्य २१ आण्डजं जीवजमुद्भिज्जमित्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहः कृतः प्रत्येतव्यः उभयोरपि स्वेद
जोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोद्भेदप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात् स्थावरोद्भेदात्तु विलक्षणो जङ्गमोद्भेद इत्यन्यत्र स्वेदजोद्भिज्जयोर्भेदवादः २१
विरोधः साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः २२ इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसमारुह्य तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वा ततः सानुशया अवरो
हन्तीत्युक्तं अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाश
माकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षतीति तत्र संशयः किमाकाशा
दिस्वरूपमेवावरोहन्तः प्रतिपद्यन्ते किं वाकाशादिसाम्यमिति तत्र प्राप्तं तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त
इति कुतः एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा तथा च वायु
र्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तदात्मतायामानुपूर्व्येण वर्तन्ते ते निष्प्रयोजनानि ... कर्मान्तेषु तद्देहा
विशेषमाह साभाव्यापत्तिः यथैतमनेनैव चैषकरीनयथा गान्धूमाय ध्वानेषु वर्तन्ते वर्तन्ते निर्वृता ... पिनः कर्मान्तेषु तद्देहा
आकाशं गताः आकाशसदृशा भवन्ति आकाशवत्सूक्ष्मतां प्रतिपद्यन्ते ... वायुनेतस्ततो नीयमाना वायु
समा भवन्ति तेनाप्यनुसमो भूत्वा धूमसंगतः समीभवति धूमसमो भूत्वा अभ्रसमो भवति अथाभिसमो भूत्वा मेघसमो
भवन्ति मेघो भूत्वा प्रवर्षतीति वृष्टिकतामेव समाभूत्वा वर्षधारा द्वारा पृथिवीं प्रविश्य व्रीहियवादिरूपो भवति सिद्धं तावत्साम्यं प्रवी

यदेतत्समार्गमरणमावाप्यापिनामपि चेद्यानिशिदितत्तृतीयमार्गाङ्गते स्यात् विपाकस्मिन्निति मार्गो ह्ययोः अनन्तरं तृतीयमार्गेणि
प्रारम्भार्थत्वात्तत्पापान्तः फलयोर्विपाकस्येति । प्रथितस्वयसायुनयेन मनसेराणीयासुनेनयेनराज्ञपक्तस्तेजन्मसमाप्ताविति रूपत्
तीयमार्गस्थानित्यभूतानि भवति । क्रियाकृतेनैव दृष्टेन पापिनां चेद्दर्शनमभावाच्च दुष्टलोकोऽनसंभूयतेऽस्तीति क्रमान्वयः प्रतिपन्नाविदिमा
भिसाधनेत्यर्थः अपि च पापिनां च दुरात्मनां चैव लोकः स्वर्गे तत्र तत्र स्वर्गं तरेषेन न तु पिवचनं विरुद्धं प्रसङ्गेनैतेनान्वयः
अवरोहात्समृतिमध्यक्रमेणैतत्स्याः न द्वितीयापत्तेरितिन्यायात् नान्यत्वात्पादिति अवरोहणस्य तृतीयस्थानक्रमस्य क्रमित्यत आह अ
विपाकस्मिन्निति तु सङ्गतेनात ॥ ८ ॥ यमापिचिति पापानां चेदमस्य सोमलोके नसंभवेनेत्यस्यापसूपस्य प्रतिवचनादवसरे शङ्कते अ
शेतयोः पयोर्निकृतेर्यागाचानमस्मीतातिनुसूयमसकृत्कर्मणि निम्नानिभवति जायमानियत्वेनैव तस्यैतद्यस्यानन्तेन
सोमलोकानसृष्टेनत्ति नेत्रेतिताः । पश्चौनिति विपाकस्मिन्निति तत्क्रममस्यमस्तु तस्यात् विपाकस्मिन्निति वयान यित्पानयोः
पयाः प्रतिपन्नेसकृतेनयस्य विद्युदिति विषा नमामनिपनयोदेवयान पथ्याः प्रकीर्तिताः सूयश्च नेह तमपि भित्तिकर्मनेनपति
पतनाः पितृयाणाः पथ्याः प्रकीर्तिताः तत्र कियायामध्येतयोः पश्यन्निकृतेयागाच नेतिक्रमे एतदुक्तं भवति येनविद्यासा
धनेन देवयानपथप्राप्तिकृताः नापितकर्मणा पितृयाणपथप्राप्तिस्ते तामेवत्त्यज्य तत्रपुनश्चलोकप्रवर्तितनीयः पन्था भव
तीति तस्मादपिचानिषाद्विकारिविद्यास्मा अयमनेन तत्रापितदर्शितवेषाष्टमेतत्तेवरपसदनन्तवयतिपत्यसमाधि
तदपिनामस्मादन्यत्वात्परिवासवेद्यमसत्त्वं तत्रलोकपासुवतस्य लोकः प्रयाति सम्पद्यतेन पुनः पश्चविरुद्धमतिवचनं
प्रसङ्गेन तथा हि प्रतिवचनाद्यानलोकपाचसोलोकोननसपृष्टेत्ते वरदा शूयमाणत्वात् प्रसङ्गे गतिपथ्यामिति चेन्न तथा कृतना
त सम्भवेदि प्रसिद्धमत्संश्च विरुद्धं यथास्मिन् तत्र तृतीयस्थानसमर्थतेन न तत्र प्रकाशाद्यर्थात् एतत्तृतीयस्थानेनतासो
लोकोननसंपृष्टेनतदिति तेनतत्रतस्य वीरा अनुगमनतयोः [illegible] आदिकारिकपृष्टविदिताप्रतेन तत्र तृतीयस्थानेन तत्र
नर्थक प्रसङ्गात्तत्र श्रा लुप्तादि तपत्तदानं प्रयोगतापरातत्र भोगान्धिनिति एवमसम्भितिकृता यत्प [illegible] ताव तत्
ये वाके समवेतात्पतीन कृते [illegible] ये के चिदस्मिल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती
ति वचनमनुकल्पे तत्रापि पतनयोस्य चैतेत्समस्तानुमर्तितिन न यागादपि नानित्यादनिति यानि यमादितिन यागत्वे तत्ती
यस्येत्युपलब्धेः ॥ ९ ॥ तृतीयस्थानेदेहलाभापयप्रतिमानित्ये समुत्पन्नानामादृष्टे तेषांः कृतत्वात्पलब्धेः तथापितत्व
पौर्वाहुतिसंख्यानियमविधिनेतन शक्यते तत्र तृतीयस्थानमपि संख्यामतिजायस्वेति यस्य तृतीयस्थानमिति ॥
वेदस्मलितिपरमत्यागेत्युतनिव्रतितत्तमोदर्शितत्त्वाप्यवरोहणमार्गेष्वहितृतीयमनुज्ञायते तयोः पथ्याः अथ तयोरितिमार्गयोरवरो
पक्रमवायुः स्वीयपञ्चप्रकारस्तनत्यानयाहीमार्गं लक्षः तस्मात् एवमविशेषकृते मार्गान्तराभावादेतत्सर्वं पद
वीजसुवर्णरसातलीयवीजमिवासार्थक्रममात्रेन यथा वरोहणादिना विपाककर्मणा तत्र कियाका दादिभावजायस्वेमादि
क्रमविशेषेणतत्तदवमतंफलं भवतिनान्यत्तदितिसिद्धावर्त्तेऽप्यात्मादर्शनं ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रा. २.५

अत्र जायेत इति श्रुतेः पूर्वं वाक्यशास्त्रादिवर्णितस्य सारस्यैव कर्मसंशयमाह नवेति अस्मिन्नवि पौर्वदेशस्य स्थानान्तरमिन्धः दुर्नि
ष्पुयतरणेन निर्गमनलक्षणेन अन्यत्रादुःखेन निर्गमनमिति स्मृतेर्म भवादिना तेषां गत्या पूर्वं पत्रपतति किं ताव दि
त्यादिना अत्र शेषं तेषां स्थावरत्वे निरूढ त्वधिकारिणां यत्नोभरत्वसिद्धान्ते व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं परिहृतं यन्नतानां वैराग्य योग्यते
ति विवेकः ननु देहान्तरमानीतानां जन्मस्यात्रेव तः व्रीह्यादेस्तु नदेहत्वमित्यत आह स्थावरभावश्चेति स्थाणुमन्ये नु मंय
न्तीत्याद्याकृतिः शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर इत्याद्यास्मृतिः ननु स्थावरत्वम्... स्थावरत्वं तत्राह यश्चेति

तत्र संशयः किमस्मिन्नवधौ स्थावरजात्यापन्नाः स्थावरस्य सुखदुःखभाजो नुशयिनो भवन्त्यादेरि स्विन्नत्वेन तत्तात्पर्यादिष्टि
षु स्थावरशरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति किं तावत्प्राप्तं स्थावरजात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजो नुशयिनो भ
वन्तीति कुतः एतज्जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः स्थावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः पश्वा
दिहिंसायोगाच्च इष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः तस्मान्मुख्यमेवेदमनुशयिनां व्रीह्यादिजन्मश्वादिजन्मवत्
यथाश्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वेति मुख्यमेवानुशयिनां श्वादिजन्म तत्सुखदुःखान्वितं भवत्येव
व्रीह्यादिजन्मापि एवं प्राप्ते ब्रूमः अन्यैर्जीवैरधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तेषां
सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्ववत् यथा वाय्वादिभावो नुशयिनां तत्संश्लेषमात्रमेवं व्रीह्यादिभावो पि जाति
स्थावरैः संश्लेषमात्रं कुत एतत् तद्वदिहाप्यभिलापात् कोभिलापस्तद्वत् कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनं
यथाकाशादिषु प्रवर्षणान्तेषु न किंचित्कर्मव्यापारं परामृशति एवं व्रीह्यादिजन्मन्यपि तस्मान्नास्त्यत्र सुखदुःख
भाक्त्वमनुशयिनां यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रेतं परामृशति तत्र कर्मव्यापारं रमणीयचरणाः कपूयचरणा
इति च

सोमाद्युक्तिश्च भक्त्या सतामाग्रहाद्वा दिष्टार्थः कृतार्थः हिंसादेरपि हिंसात्वादि सामान्येन प्रवृत्तेन हिंस्यादिति मादिष्टाद्वति
प्रसक्तेः अतस्तत्र व्रीह्यादिभावो नुशयिनां न जन्मरूपः कर्मविशेषप
विरहात्कारणाद्दृष्टो ऽपूर्वं कालेन विरुद्धमिति साम्यात् अतो तत्र व्रीह्यादिभावव... ५
रामर्शं विनात्र कृत्वा सूक्ष्मका का शादिभाववदिति सिद्धान्तयति एवं प्राप्ते इत्यादिना पूर्ववदिति पदं दृष्टान्तत्वेन
हेतुत्वेन व्याख्यातं यत्र प्रकरणे कर्मविशेषपरामर्शपूर्वकमुच्यते तत्र तज्जन्मैव नान्यत्रेति व्यतिरेकदृष्टान्तमप्याह यत्रेति
ति ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनुपलब्धिनोऽपूर्वेऽसिद्धाकाशादिस्वरूपावृत्तयोगाल्लक्षणोत्पित्तिसिद्धं नयति एवमित्यादिना समानोभावोयोऽभावस्तत्रावः सामान्यसाम्य
मितिसप्तम्यर्थः एवंचेत्तदिति यत्न इवनमेवं साध्यस्वरूपमेवोपपादयतेऽस्यार्थः अनुपलब्धिनामाकाशादिमोनिरोममनान्यथा
नुपपत्त्यापि साध्यपलन्नतामावात् आकाशास्तरूपेति संयोगात्तत्सामान्यमसंभवात् विभुत्वादिति भवति अनुसंयोगात्तत्सामान्याम
न वादः स्यादित्यर्थः विविधमतसाध्यमध्वरोदसंभवतीत्यनुपपत्ता दृष्टान्तमुपस्वरूपेति अन्यदिति नातिचिरेणेति उक्तसाध्यपन्न
जीवलोकेऽनन्तरेणविनाचिरमाति दर्शनात्संशयं वदन्नर्थं पद्यतीति तेनेत्यादिना अनित्यमात्रत्वं विशिष्टत्वे च नयोन्यायनिरिक्तिसिद्धं
भा१ एवेत्यमेवम् आकाशादिसत्संसर्गीदिपदार्थान्तरमिति चेद्वसंशेषपदं यथार्थं सम्यगयोगात्सार्थसाध्यं तदुपमोपदयेसतिप्रवृत्तीयमा
नेसलक्षणाकाशासमसंभवति तत्रोचार्योधर्मादीति ततोऽप्रमाणादिभिः सहचारात्प्रति नेत्तद्दृश्यते यथालक्षणाकाशाद्याशमित्येव
मादिना प्रतिपत्तद्धयपाते एतेनैतदुपपादयते न प्रत्यक्षस्यानुभावानुपपत्तेऽपपद्यते आकाशस्वरूपमनित्यतोचवाच्यादिकमे
णावरोहणोपपद्यते विभुत्वाकाशेन नियमसंबन्धात्तत्र नानाप्रपाते च सत्त्वाबाधोऽन्तरेण च समसंभवे च लक्षणमन्य
तोन्यायोऽसंभवत आकाशादित्वत्वनापितिरवाकाशादिप्रवरलेपत्वेते नातिचिरेणावियोगात् २१ तत्राकाशादित्व
भावा६ नित्यतो प्रत्यक्षादिप्रतिपत्ते संबन्धिविशेषः किंचोद्दीर्घकालमर्थं साध्यं नावस्थानेनातस्मादप्रत्यक्षमनाक्षम
स्थितित्वात्त्वनित्यमोऽनित्यमकाशित्वात् प्रत्यक्षस्याभावादि नैवं प्रायदस्मात् नातिचिरेणेति पुत्पत्त्यम्त्यकालमाका
शादिभावनावस्थावर्धधारयः सदैवमनुपपत्तेति पुनःपुनर्विशेषदर्शनात् नयादिजीवादिभावापत्ते वत्
नैवविशिष्टनदिः यत्तोवेवत्तदिनिष्ठयन्तरमिति कास्माकं आद्यस्यावक्रियायामलमपन्नत्वः उत्पत्तिप्रयतनरत्तिः
क्षमनेरत्तः स्वनरसमाप्तौ द्वादशमावाविः स्वत्वाभवतीर्थः नरदृश्यतिः प्रयत्नप्रदर्शयन्नवेत्त्वभावनिष्ठय
भा३ ननंदर्शयति सावद्भावना विशेषप्रागितिः प्रयत्नसाध्यकालात्मनोरीत्यनिमित्तमिदं त्रयं पार्श्वा निष्पते
कणभोगासंभवान्तस्मात् द्वादशादिभावापत्तेः आद्येनैवकालेनावगाहः स्यादिति अन्यापि तिन पूर्ववदभिलापात्
तस्मिन्नेवावरोहप्रवर्तमानन्तरं परमाणोऽन्यरत्नीत्रिवक्ताद्यपि वनस्थनयविलक्षणभावात्प्रतिजायन्त इति
पदेन फले सिद्धान्ततद्दीर्घवादिभावादनुपपत्तिनांविलंबेनलिङ्गमनभित्तिविशेषाद्वाकाशादिभावाज्जीवत्रिंशोमरत्वविलं
वेनयोन्यायनिरिक्तमनुसंधाय हेतुगणदार्ढ्यमितिविवेकः तन्वाकाशादिषु नुपपत्तिनास्तुवर्त्तीदिपवादिषडुःखमिति उःखबाध्य
ह्योकन्विना विवर्तितोऽसनमिततस्मात् सावद्भावनाविशेषस्थायमिति भवति कालः अनाभिलापात् स्फटिकमाद
र्थक्रमसाधाधिकरणानन्तरमवोधः इदमप्येवं पादहारापतिनास्त्रन्यथास्तिवाचोत्थादिसम्बन्धनजायतेरतिक्रमणं यः
॥

शा॰ र॰ १

ननु यदि हिंसा सा धर्मः स्यान्नर्थः स्याद् विशेषविधिना बाधोऽत्र न युक्तः नाभिचरेदिति निषिद्धत्वेन स्यापुरुषार्थत्वं न तु निषिद्धहिंसादेरपि
क्रतूपकारकत्वाविरोधादिति तत्राह उत्सर्गापवादयोर्विति अयमर्थः काम्यकर्मणि मर्यादा करणांशे बाधकतः प्रवृत्तिरंशे तु विधित
एव स्थितिः तथा च पुरुषार्थत्वं निषेधविधिरागप्राप्तत्वात् प्रवृत्तिः स्यात् तस्य हिंसादेः तु विधित एव प्रवृत्तिर्वा च्यासचाविधिर्यद्यु
त्सर्गप्राप्तमनर्थहेतुत्वं तद्बाधेन तत्र हि प्रवर्तको न स्यात् प्रवर्तकत्वेऽपि विधिरनर्थाय स्यात् तेन निरवकाशो विधिः सावकाशमु
त्सर्गमविहितहिंसादिविषयत्वाय पयतीति इदं च निषेधविधेः स्नाय्वादिहिंसानाहिंसामात्रेन प्रवृत्तिमार्गे क्रमो तु बलवत्तरस्वरागप्राप्त
हिंसाविषयत्वादेवं यदि हिंसा यागमप्रवृत्तेनाशुद्धत्वपाकाव निषिद्धत्वप्रतिरूपानर्थफलत्वेन नियोजनात् इह व्रीह्यादिभावकश्चि

उत्सर्गापवादयोः स्वव्यवस्थितविषयत्वं तस्माद्धि शुद्धं कर्म वैदिकं विशेषेणानुष्ठीयमानत्वादनिष्टमानना च तत्समतिरूपं
फलं नानिष्टावरत्वं न च यथा दिजन्म वदपि व्रीह्यादिजन्म भवितुमर्हति तद्धि कस्य चरणानधिकृतो मोच्यते नैवमिद्धवै
षिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति तस्मादस्य लक्षणे चलितानाम् अनुशायिनां व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते रेतःसि
ग्योगोऽथ २६ इतश्च व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावो यत्कारणं व्रीह्यादिभावं प्राप्तानामनुशायिनां रेतःसिग्भाव आम्ना
यते यो योऽह्यन्नमत्ति यो रेतः सिंचति तद्भूय एव भवतीति तत्राननुशायिनो रेतःसिग्भावः संभवति चिरजातो हि प्राप्तयौ
वनो रेतःसिग्भवति कथमिवानुपचरितं तद्भावं प्रयमाना अन्नानुगताननुशायिनः प्रतिपद्यते तत्र तावद् रेतःसिग्यो
गरेवरेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः तद्वद् व्रीह्यादिभावेऽपि व्रीह्यादियोगाद्वेति विरोधः योनेः शरीरम् २७ अथ रेतःसि २८
ग्भावानन्तरं योनौ निषिक्ते रेतसि योनेरधि शरीरमनुशायिनामनुशायफलोपभोगाय जायत इत्याह शास्त्रं तद्य
इह रमणीयचरणा इत्यादि तस्मात् पश्वादिनावगम्यते नावरोहे व्रीह्यादिभावावसरेऽन्नच्छरीरत्वमेव स्यादेवं द्रोऽत्वितं भव
तीति तस्माद् व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशायिनां तज्जन्मेति सिद्धं इति शारीरकमीमांसाभाष्यभावमादत

तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः १

इह दधिकारः कर्मणः समर्थो नासीत्युक्तं अथ व्रीह्यादिभावानन्तरं रेतःसिग्भावः स्मृतः तत्रात्रस्थानुशायिनो रेतःसेककर्त्रे
त्वायोगाद्योगमात्रं वाच्यं तदुपक्रमे पियोग एव स्यात् अन्यथोपक्रमोपसंहारयोः विरोधः स्यादिति मत्वा तत्कृतमि
त्याविरोधश्च त्यिोनेः शरीरम् ते तेनं व्रीह्यादि शरीरत्वमनुशायिनामिति सूत्रार्थः एवं कर्मिणां गत्यागती समारोप
दुर्वारः स्यात् तु मुख्या नान्नकर्मफलाहेतुत्वात् तत् तानसापनं सिद्धमिति पादार्थमुपसंहरति इति सिद्धमिति इति श्री
मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दानन्दभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्यरत्नप्रभायां तृ १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अपि च योग्यत्रमतियोवेतः स्त्रियां सिंचतितद्रूपो भवतीतिवाक्ये येत्रीयादिषु श्विद्धस्यानुष्ठापिसं तस्मात्रहारोरेतसिक्तपुरु
षयोगः स्यात् तदन्यथानुपपत्त्याधिकारस्यात्र सिन्तर्गतेत्यात् अपि चेत्यादिना श्रीपादिरूपदेहनाशे देहिनाम् तदीयोरेतसृष
भावाद्देतः स्त्रियोगोनस्यादित्यर्थः एतेनेति उक्तानुष्ठानार्थेनोपनिष्पन्नात्पत्तेरितिकृतेस्तयोर्योगात्यन्नानुष्ठापिभोगायतनन्नुचश्रीश्चा
देः प्रतिपत्त्यादित्यर्थः ननु श्रीपादेर्भोगायतनत्वाल्लोके कार्येऽपेक्षितस्याप्रसिद्धिवायस्मात्रहात् नचेति वैदिककर्मा

अपि च मनुष्येषु नयाथि तेषां श्रीपादिजन्यत्विश्रीश्रादिषु तयमाने पुत्रं यसमाने पुपत्यमानेपुमस्यमाने सुचनदप्रिमा
निनेनानुष्ठापितः प्रत्यक्षेषु यौहि श्रीवास्य चरत्रीरस्य सिमनयेत्समनस्थित्री इत्यमानेप्रवसतीति प्रसिद्धं तत्र श्रीपादि
भावाद्देतः स्त्रियोगोनुष्ठापितं नानाविधत्वे नानन्तरसर्गास्ता न्तयन्त्रपथितानात्मत्वाद्धि हितेषु श्रीपादिषु भवति एतेन
जनने मित्याद्यर्थन्नपतिद्भ्यात् उपक्षेपासम्यानुतं च यस्य रभावस्य नचव्यत्पम्यपोगस्थानत्वेस्य कर्मभावस्था
तानीमहेप्रवचनत्वेपत्राज तलाम पुमपमामस्य न यावत्कर्मभावमपयनानामेतद्रूपमोगस्थानं चेश्रमप्रत्ययवोरे
ग्रं ६ तोनुष्ठापितेनान्यस्य कर्माभावमुपपन्नतत्वात् रूक्रे तद्विनिति तेनयाहाद ८ यनु नकर्म पत्रादिसादिपार्थमदृष्ट
इत्यादिके कर्मत्वस्यानिष्टमपियत्नमबक्तव्यं तेरथमेव स्यात् मेवेत्रानुष्ठापितं श्रीपादिजन्मानत्र तत्रौर्गाणिकत्व
वान्तरिके मितत्वरिद्धिपते नयानचरतत्वाद्यो धर्मोदिता तस्य अपूर्वमोयमपूर्वरीतिवाक्यमेव विशतो कारगामतो
द्वियत्वात्यो अनिये तदेषाकालनिमित्तमात्रं यथित्रेषोकालेति मितं यथा धर्मावृष्टो यतस्य च देपाकालेनिमि
तान्तरेषु धर्मो भवति तेनन्त्ययस्य हतेन धर्मोधर्मविषयत्वानेकस्यापि दृष्टिं स्याल्लाचुष्ठानुयदयालकोज्योतिष्टो
मो धर्मस्त्वचापरितः सकयमश्रद्दविति शाकालेवकेनन्तर्नादिस्यात्सर्वाभतानोतिश्यात्रेसुक्तभूतविषयादिस्याम
धर्मस्य व्यावर्तितार उक्तार्थानुसः अपवादेश्रोत्रापिषश्रमानेनेति

श्रुतं न भवति यात्त्रविहितत्वात् दिति सत्रार्थे प्रपंचयति अर्थं धर्मेत्यादिना अश्वोदेशप्राप्तः साधकालेजीवनादिनिमित्तेषु
नत्वभिद्रेत्रेधर्मो भवति स्यथ्वा शुचिदेशेत्यथवात्रेभरणादिनिमित्तेऽत्र सन्न धर्मो भवती ति निर्णायः प्रगोक्तसाध्य
स्यार्थः ततः किंतत्राह यागवेति॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मा॰
रु॰
११

रुद्धिमार्गांका प्रकरणमभिगृह्यति नत्विनाकादिनाय: समुपेनिर्आचारेषु करेषु जागतिति देवगुरुसंस्त्र प्रकाशंत्रस्तेनर्थः स्वप्रस्पृजा
ग्रहर्थः समानदेशलक्षणेन प्रेस्यते स्वप्रतिना नर्युमित्याह अर्थावलात् इति स्वप्नयादय: प्रतीतिका: जाग्रदयादौ
क्रमसामग्रीविनाहेतान्तु किंरूप्यादिवदितिसिद्धत्वयति तथाहूनादिना विन्मात्रनिष्ठाविद्याविनावछेदेनजीवे
पिस्थितारथायाकावामार्थेति सूत्रभाष्ययोम् काभाषाविद्यायावभेदनापनायमात्रपदेनतस्ततिप्रमानर्थवाप्यत्वरू
नतु कामसाक्षेने ज्ञाविशेषाणवोऽभेरनतथातायुपः पुत्रयोजात्मनो येनिप्रकृत्यने कामसानानाकामप्रभावेकरोमीति प्र
कृतेष्वनन्तरेषु त्राहिषुकामप्रापूस्वप्रकृतत्वात् प्रातंचेतेनिर्माता तंप्रकरणावाकाशेषाणां प्रतीमः प्रात्र स्पृहीद
प्रकरणमनत्रयर्थाद त्रयत्राधर्मादिमादितत्रिपुष्पचवारायोषायितदेवगुरुकेन हूसनदेवमनत सृज्यते नत्सिलो
काः स्त्रिलाः सर्वेत रुनानेतिकश्रुनेतिप्रातक स्त्रकाचरस्रहिलयारूपास्तमधियातत्मगरितात्र्यात्तयाचस्त्र माश्रया
पिस्तहियर्मविलमर्दतिनयावगुणिति: अर्थावलात् जागति देशपवायोषर्लियानियोवजाग्रत्स्वप्नमिति निरपूरलिस्त
प्रजागरितयो: समानस्यापत्ताश्रावयति तस्मात्तथ्यरूपेवस्योषहिति मिथ्यात्वमसाह मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनान
भिव्यक्तस्वरूपत्वात् ९ तुशब्दः पक्षव्यावर्तयति नेनदृतिपदुक्तं संधौसृष्टिः पारमार्थिकीति मायैव संधौ सृष्टिर्नपर
मार्थगंधोप्यस्ति कुतः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् नहिकार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्वरूपःस्वप्न
किंपुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं देशकालनिमित्तसंपत्तिरवाधश्च नहि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्ता
न्यवाधश्चस्वप्ने संभाव्यते नतावत्स्वप्नेरथादीनामुचितो देशः संभवति नहि संवृते देहदेशे रथादयोवकाशंलभे
रन् स्यादेतत् वहिर्देहात्स्वप्नं पश्यति देशान्तरितद्रव्यग्रहणात् दर्शयतिचश्रुतिः वहिर्देहात्स्वप्नं वहिष्कुलाया
दमृतश्चरित्वा सईयतेमृतोयत्रकाममिति स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जन्तौ सामंजस्यमश्नुवीतेतितेनेच
न्नहिन विद्यमानस्य जन्तो: क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुं च ततः सामर्थ्यं संभाव्यते क्वचिच्च
प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति कुरुष्वहमद्य शयानो निद्रयाभिप्लुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मि प्रतिबुद्ध
श्चास्मि देहाद्यदेयायाद्वालेषु प्रतिबुद्धेन नानस्योवधिगतत्वमिति कुरुष्वेवानुप्रतिबुद्धस्य तेयं नचास्य देहेतरदेशा
न्तरमस्ति कथं वानोमन्यतेतस्मन्यथाश्रुत्या: शयानदेशमेव पश्यति यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न
तानि तथाभूतान्यवगच्छति परिधावंश्चैव ह्यायं दृश्यते द्रष्टुं तत्र नसमर्थमाकलयेत् दर्शयतिच श्रुतिः स्त्रत्यैव
पसंहारश्रवणिक समनन्तरा विरोधक: कार्त्स्न्यमत्र जागरितयान्त सामग्री तज्जन्यं तु परमार्थवस्तु नाजाग्रद्यस्य कार्यस्य धर्मः
स्मत्वव्यापकः तदभावस्य प्रेविरुद्धमिति नतावदित्यादिना संभवसंकीर्णपर्येतुमंतं विपर्येतुमागंतुं च वयति प्रबुद्धा
ज्ञनः पार्श्वस्या त्वजिह्मितिशेष: पतत्वापन्नपश्यमानस्तथायत्र काले स्वप्नयाह तत्राचवतितदा स्वप्नं वैदपश्य प्रतीतमर्थः ११

11

भ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ओं श्री गणेशाय नमः संस्थेयस्य हि यावदिति उक्तं वैराग्यसाधनत्वं पदार्थविवेको वाक्यार्थज्ञानसाधनमस्मिन् वादे निरूप्यते इत्यपरस्यो
इदं न्यायाभावसंगतिमाह यतिकान्त इति साधनत्वं चास्ता इत्यादस्य भिन्नत्वाय इति ग्रन्थिस्थानेन स्थानेऽपि तत्र
प्राग् इत्यत्ते न प्रथमं निरूपितं तेन पदार्थं न स्याद् इत्यादि विचारे तदा स्याद् इत्यस्य विषयोऽनन्तः पदार्थविवेकः तत्र पूर्वं गन्ना
लिंचित पाताग्र इत्यस्य निरूपितानन्तरं भाविनी तस्या बहुधा नृत्येऽभिप्रायोऽन्यत्र यत्र अत्र इत्यादि स्यात्ते तदभावो केषु
सम्पूर्वं वदन्त्सूर्वं फलस्य त्रेयो जगति तत्र समाय इत्यादिना तत्प्रत्ययादयो गृह्यादिरवावदारिकसत्ताकाउत श्रुतिरनन्त
वन्यानीतिका इतिसंशयाय अभिधम्भिकरोति प्रपञ्चस्य पार्मार्थिकत्वं निषेधादिति संतत्र प्रपूर्वं पदे तात्पर्यं प्राप्ती
वस्य विवेकोऽसिद्धः सिद्धान्ते प्रातीतिका इत्यस्यादिना विवेकान्त्र प्रयोगान्ति सिद्धिरिति फलेमनुमां सर्वं इत्ये यस्य दारा

ओं संस्थेयस्य हि यावदिति १ यतिकान्तेन पादे पञ्चविधिविधानमादाय यत्नो यस्य संसार गतिभेदः प्रपञ्चितः इदानीं हन्त सेवाव
स्याभेदः प्रपञ्चाते इत्यस्मिन्नेति समयत्र प्रस्तावितो निम्नपक्षत्वेन तत्र स्यात्तत्र पयोगा भेदेन भवति अपरस्यान्त २२
यथा यथा न्ययाः स्वजनत्वादि तत्र सन्ध्याय किं प्रबोधात्वस्य प्रेपितपरमार्थिको स्फुरितादो दिन्नायामपीति तत्र तो
वस्यमिव पदे संस्थेयस्य हि ति मिति प्रयमिति तिस्य सार्थान नाम्नाच्छ्रेवे प्रवेशमस्तित्वात् संभन्तवेपस्य प्रसान मिति इ
योऽलौकस्यानयोः मध्ये प्रयाणादस्यानवोर्दोसंयोगमननीतिसंयोगतद्भिन्न त्यसंस्थानेन स्थानप्रवेश हि संविन्नमेह
ति कुतः पुनः श्रुमाणम् तत्र नितिरेवमाह अथवा तत्र योगाय इत्यन्तत्वादि सद्दिके नेतिचा पस्य दारादेवम
वाचगम्यते निर्मातास्ते के प्रत्यस्य २ अपिवेके यस्मिन्ना मिन्नं वस्ये स्यात्केवलमानातितमो माला नमस्य २२
नेति यथयस्तो प्रज्ञानानिका संकायं प्रकरेणाति मिमा ग इति निन्दाद्य यत्नेन तत्र स्वामा प्रतिभ्यं त्यका स्यत इति

देन श्लोकान्तत्वस्य विसति वा सन्नामात्रे ण इमं लोकं यत्नेन कर्मवत् प्रत्युद्देशमनस्मापरलोकस्फूर्तिरूपः समग्रोऽभवति सोऽपि लो
कद्वय संयोगो भवतीति संशयः स्वप्नः तथा च श्रुतिः न स्मिन्नेयो स्थाने तिष्ठन्नेतौ उभे स्थाने पश्यति इदं च परलोकस्थानं च
तयं स्वप्नः कादाचित्कं इत्यन्यानि मनस्तत्र प्रबोधो धर्मं प्रधानं संयोगं वर्तनमुक्तं अर्थेन तमसं च इत्यानान्तरन्तरादिमान्ता
त्मा एवं परलोकलक्षणात् इदं च त्यदा धान्यान इतं स मत्से लोकलक्षणां च स्वप्रतीतिलक्षणां नेतोलोकद्वय स्वप्रतिमानिका
स्य प्रत्येकं लोकद्वय परमयार्थे प्रमेय कर्मात् मार्गे पत्तनं अत्र व्यवहितिना च स्ते नैकेवले भ्रमा स्वप्नार्थो नान्या व्यवहारिक
सत्यत्वं किंतु सकलं कत्वाद् इत्याह सद्विकेनेति किं च स्वप्नार्थो सत्यो प्राप्तने भिन्नकालाकस्मादिव दिनत्रयं माह
श्रुतिवेदादिना ॥

अस्य सर्वेश्वरत्वासिद्धेः नाघ इत्याह यदप्युक्तमित्यादिना स्वयं विहृत्य जाग्रद्देहं निश्चेष्टं कृत्वा स्वप्नं वासनया देहं निर्माय ॥ २

अतिनान्वयं विरोधाच्च नतस्य प्रसक्तेत्याह अपि चेति व्यतिकरः संकरः कर्मानन्तरं तयेत्यर्थः जागरितादविशेषादिति भावः फलि
भा० तमाह तस्मादिति एतेनेति भाक्तत्वेनेत्यर्थः द्वितीयसूत्रोक्तप्राप्तकर्तृत्वं देहत्वं रथादिस्वप्नस्य किंप्रति सिद्धः उत्तरार्धं स्वप्ने भासमानमाया
टी० द्विरूपत्वात् स्वप्नस्येति यास्यरूपचैतन्येन च स्वप्नं प्रत्यनुभवतीत्यर्थः न केवलं दृष्टान्ते जीवस्य स्वप्नकर्तृत्वं कृते किं तत्कालके
१२ पीत्याह इत्याणीति जीवो कर्तृत्वस्वप्नकरणाविरोधश्च तस्मात् तस्याविति एवं हेतोः कृतिसिद्धत्वं (अपि च नात्र) निरस्य द्वितीय
अपि च नात्र विविषयं द्वितीयस्य प्रयोगाद्वा द्वितीयस्यास्तित्वेति कुत्राचात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं विवेचनमितितद्विवेचनाय
स्वप्नप्रपञ्चस्य नत्वयादित्यादिसृष्टिवचनं अन्यानीयेन स्वयंज्योतिष्ट्वं न निर्मितं स्यात् तस्मात् याथाभाववचनं स्वप्ना
रथादिसृष्टिवचनं भक्तेति व्याचष्टे एतेन निर्माणश्रवणमाख्यातं यदप्युक्तं प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्तीति त
दयुक्तं अन्यत्र स्वयं विहृत्य स्वयं निर्मायेत्यत्र स्वयमित्यादिश्रुत्या जीवस्यापि निर्माणश्रवणात् इत्युपपत्ते
य इत्येषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इति जीव एवात्र कामानां निर्माता प्रकीर्त्यते तस्मात् वाक्यशेषेण तदेव प्रकृतं
निर्जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मत्वमुपदिश्यते तदेव शुक्रमित्यादि वदितिं तत्र सन्निकर्षात्तद्विधौ नवा स्वप्नः अपि
प्राज्ञमव्यवहारः प्रतिषिध्यते नस्य सर्वेश्वरत्वान्नावास्तवा स्यात् स्वयमिति नापद्यते पारमार्थिकत्वं नायं स्वप्ना
श्रयः सर्गो वियदादिसर्गावदितिनावगम्यते न च वियदादिसर्गस्यात्यन्तिकं सत्यत्वं मतिं प्रतिपादित
दितत्वमन्यत्रमा भवति प्राक्प्रकृतित्वादिति स्वप्नप्रपञ्चस्य मायामात्रत्वं प्राक् ब्रह्मात्मत्वदर्शनाद्वियदादिप्रपञ्चो
व्यवस्थितरूपो भवति स्वाप्नस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यते इत्यतो वैशेषिकमिदं मायामात्रत्वम्
दितं पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ५ अपि स्यात् परस्यैव तावदात्मनो जीवः स्वप्न
वित्रिस्फुलिङ्गः तत्रैवं सति यथाग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रकाशने शक्ती भवतः एवं जीवे श्वरयो
जी० ३ रपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती ततश्च जीवस्य ज्ञानैश्वर्यवशात् सांकल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिर्भविष्यतीति अत्रोच्यते सत्य
पि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्व
यमङ्गीकरोति न चास्मा मिति न हि हेतुसिद्धः स्वा प्रस्य सत्यत्वमिच्छाया स्वप्नसत्यत्वं व्यावहारिकं पारमार्थिकं वेति विकल्प
मवहारकाले बाधदर्शनान्नाद्य इत्याह पारमार्थिकत्वमिति द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमित्याह नचेति कस्तर्हि १२
स्वप्नजाग्रतोर्विशेषो वक्ष्यते इत्याशङ्क्यात्र प्रातिभासिकत्वमित्याह प्रागिति पूर्वपक्षे स्वप्नसाम्यभावात्तन्मायामात्रम
युक्तं संकल्पमात्रेणापि स्वप्ने सृष्टिसंभवादिति शङ्कां कृत्वा परिहरन् व्याचष्टे अपि स्यादित्यादिना सत्यसंकल्पत्वादि
संकल्पात् सृष्टिः सत्या भवति जीवस्य त्वसत्यसंकल्पत्वप्रसक्तमिति परिहारार्थः ॥

12

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वहिमिवेति कुलालादेरहदि स्थिरत्वमात्राचरितायत्र कार्यं यथेहमीश्वरो विरहतीत्यर्थः भगवानाह योऽहीति देहाभिमानहीन
त्वमात्रेण नवद्विहवदेहस्थोऽपि [illegible] प्रवंसतिष्ठ [illegible] इत्यर्थः विप्रलम्भो विभ्रमः येषपदे यामा
व मुक्ता कालाभावमाह कालेति [illegible] समाप्तादिवर्णानरेवास्ये [illegible] इत्यर्थः इव दत्तानुमाना
नानेन [illegible] तेन [illegible] अर्थः समान
वहिरिवकुलालादसुत्तस्युरित्येति [illegible] प्रयोजनं [illegible] इव इति [illegible]
[illegible] कालेन संवादे [illegible] प्रभवति [illegible] तथा
[illegible] प्रवर्तिनि [illegible] कदाचित् [illegible] निवियुते
[illegible] इति [illegible] दक्षिणा
[illegible] भवति [illegible] तथापि इति
कदाचित्रिधारितः [illegible] इत्यादीनां [illegible]
२७ [illegible] तत्र [illegible] चन
हिदः ४ [illegible] इति [illegible] साधु
साधुनो [illegible] निर्दोषत इति तथा
[illegible] यथा
[illegible] कृत्वा [illegible] अस्त
विदः [illegible]
[illegible] यथा
[illegible] एवं [illegible] मानत्वा
[illegible] इति [illegible] तत्र [illegible]
[illegible] तयोः [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] यथा [illegible]
[illegible] इति [illegible] इति
[illegible] तथा [illegible] इति [illegible] इति
सहिकर्त्तेतिवोच्यते नहिअत्यन्तमेवसुप्तो इत्यादीन्सृजतिभ२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न्या० र० १२

एवंप्रकारेण परमेश्वरेण मनो बाह्येन्द्रियविनाविलक्षणमकं स्वमनसः साधिताः स्वयंयोनिष्ठार्थविचारप्रतियो
गनुयोगिभावसम्बन्धस्य मनोलयावस्थिकामनुमितिविचारयति तस्माविति नेतेन त्वमयथार्थान्वयात्काले
स्वप्नः सम्बन्धोऽनिरन्तवायकन्तानेन मनोलयनस्यप्रकरणस्य: स्वायेन नाडीभ्यानमुक्तनाडीप्रवीतनो नाडीप्रमा
मनो मनसम्बन्धयुक्तमाह अन्यत्रेति यस्मान्मनसा त्वक्संयोगात् तथान्यत्र मनोरहिता नाडीप्रवीतत्वस्य सुखमभीष्टते:
सम्बन्धस्वरूपस्य सम्प्रायमाह नैवेति पूर्वपक्षे स्थानविकल्पोऽन्यो नस्य त्रैकानिर्णयः सिद्धान्तेन नाडीभिः प्रवीनतो
तस्मादेवनाडीषु न त्रुटेर्मनसि च । सम्भावस्यापरीक्षितं तस्य मनसोऽसंदानीं परीक्ष्यते तत्रेताः स्वप्नविषयाः स्व
नयोर्भवतिकविकल्पेन नयैतत्स्वप्नः सम्भवः सम्भवत्र : स्वप्नज्ञानानि आत्मनस्तनाडीषु सुखमभवतीति स्वप्न
त्वनुनाडीस्वरूपस्य प्रवृत्तेनाभिः प्रत्यवस्थप्रवीनतियो नरति नयान्यत्र नाडीरेवा त्वक्कस्मान्तासुनदाभवतिय,
दास्वप्नः स्वमनकथनपरुपस्थित्या भिन्नामाग्एवैकधाभवतीति तथान्यत्रयप्रज्ञानरूपग्राकाशस्तासि
स्थानरति तथान्यत्रसुनासोमानदासंयत्रोभवतिस्वपर्णोभवतीति तथाप्राणेनाम्नमनसः परिशकोनवाप
किंचनवेस्तानरमितिच नत्रसप्ताय: किमेतानिनाड्यादीनि परस्परनिरपेक्षाणि भिन्नानिसुषुप्तिस्थानानि ग्रा
होस्विदमसमापनापेक्षसुप्तिस्थानमिति किंतावल्लाममभिन्नानीति कुतएकार्थत्वात नह्येकार्थानांविक
ल्पस्यापेक्षत्वहृष्यते ब्रीहियवादीनां नाड्यादीनांचैकार्थतासुषुप्तोहृश्यते नाडीषुसुप्तोभवति पुरीततिशेत इति
चनत्वनत्रसप्तमीनिर्देशात्स्यतत्त्वात नन्वेवनसतिसप्तमीनिर्देशोदृश्यते सतासोम्यतदासंपन्नोभवतीत्ते
ष्टदोषः तत्रापिसम्पर्यसम्भावानत्वात् वाक्यशेषेहितत्रापतनेहिजीवः सदुपसर्पतीत्याह अन्यत्रायत
नमलभमानमेवोपश्रयतइतिप्राणाश्रयेणतत्र प्रकृतस्यसतआयतनात् आयतनेचसप्तम्यर्थः समभीति
हैवोषितत्रवाक्यशेषेदृश्यते सतिसंपद्यनविदुः सतिसंपद्यामहइति सर्वत्रविशेषविज्ञानोपरमलक्षणसुषु
प्तं नविशिष्यते तस्मादेकार्थत्वान्नाड्यादीनांविकल्पेन कदाचित्किंचित्स्थानं स्वापायोपसर्पतीति एवंप्राप्ते
निपद्यते तदभावोनाडीष्वात्मनिचेति तदभावइतिस्वप्नस्यस्वप्नदर्शनस्याभावः सुषुप्तमित्यर्थः नाडी
ष्वात्मनिचेति समुच्चयेनैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपसर्पतिनविकल्पेन त्वर्थः कुतः तच्छ्रुतेः तथाहिसर्वेषामे
वैतेषांनाड्यादीनांस्वप्नविषयेश्रुतिरस्मृत्यायानत्रितयमितिविवेकः एकत्रैवाडाकार्थत्वं ब्रीहियवयोर्दृष्टं नाड्यादीनामेकस्मिन्ना
पदार्थेतिरपेक्षस्यानांवनभुक्तस्यप्रवृत्तेराह नाड्यादीनांचेति सतिब्रह्मणितनीयास्यातेनसप्तमीतिशंकार्थः स्वायतन
मात्रास्सम्बन्धश्रुत्याभवतगम्यतेइत्याह नैषदोषइति अन्यत्रावस्थादयश्चातोजीवोऽन्यतिस्थानेप्राणस्यसत्ड्संपसर्पतिस्व
सुप्तावितिकत्वर्थः सप्तमीश्रुत्यानिरपेक्षाधारत्वभानात्किकल्पआस्थेयः कदाचित्सम्बन्धिताभिनाड्यादीनांस्थानत्व

[illegible]

१३

१३

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नर्हि निरस्तधर्मवज्जीवस्यापि वक्तव्यमितिश्चेत् शंकते किमिति नास्तीति नर्हि किं त्वात्मनः स्थितस्य तरीस्य प्रसादात्कस्यचित्सम्यक् तस्मात्
ननात्मेति विपरीतध्यानस्य निवर्त्तकस्य सिद्धस्य किमादि विधि प्रहेसे तर्थः अत एवाह मितिरेवं ज्ञानासादात्कस्यसर्वेषामा
नाम विद्या सिद्धे स्यानोः प्रज्ञा निरूपणयुक्तस्यो भवति सो ऽयं मुक्तो ऽपि कार्यभूतं नश्यरात्मकं बंधध्वंसमिति निर्गुणविद्याफल
मनेकसगुण विद्याफलमाह न ऐति परमात्मनि पुत्र कार्य ग्रहणं ध्यानाद्धर्मात्तावेदया मंत्रो कहानि हृदयायेत्याचार्यतो
यांविशेषर्यमाणिमादिरूपं समर्थो देहपातेस तिसिद्ध देहे भवतितिं ब्रह्मानं तस्मात्तस्तात्कल्वलोहे न शून्यमात्मकाम स्याम
किं पुनर्जीवस्य स्वरसमानधर्म तेजास्वे मनसा विधि प्रमाणमपि ततिरोहितं अविद्या हि व्यवधानात् नत्पुन
स्तिरोहितस्य स्वरूपस्य सिध्यायतेष्यतया न ध्याने तो विपरीतध्यानस्यापि सिद्धतिरस्कृते तदह कथाकिं चैधर्यो हेश्व
रप्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदाविर्भवति तत्स्वभावतयवसर्वेषां जन्तूनां नतोदेहयोगाद्वातो रसजीवस्य बंधमो
क्षौ भवतः विपरीतरूपापरिज्ञानाद्बंधः तत्स्वरूपपरिज्ञानान्मोक्षः तथा च श्रुतिः ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षी
णैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकाम इति तथापराः देहयोगा
द्वा सो ऽपि कस्मात् जीवः परमात्मांशः एव संस्तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति युक्तं तत्र तस्य ये रतिरस्कृतत्वं
विस्फुलिंगस्य वदहन प्रकाशनयोरिति उच्यते सत्यमेवमेतदपि तजीवस्य ज्ञानैश्वर्यं तिरोभावो देहयोगाद्देहे
यमनोबुद्धिविषयवेदनायोगाद्भवति अस्ति चात्रोपमा यथाग्नेर्दहनप्रकाशनसंपन्नस्याप्यरणिगतस्य दहनप्र
काशने तिरोहिते भवतः यथा च भस्मच्छन्नस्य एवमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपदेहाद्युपाधियोगात्तदविवेकभ्रम
कृतो जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः वाशब्दो जीवेश्वरयोरन्यत्वाशंकाव्यावृत्त्यर्थः नन्वन्य एव जीव ईश्वरात्तिरस्कृतज्ञा
नैश्वर्यत्वात् किं देहयोगकल्पनया नेत्याह नह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते सेयं देवतैक्षतेत्युपक्रम्यानेन जीवे
नात्मनानुप्रविश्येत्यात्मशब्देन जीवस्य परामर्शात् तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति च जीवायोपदिशनो
परमात्मत्व अतो नन्यएव संस्तज्जीवः सन्देहयोगात्तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति अतश्च न सांकल्पिकी जीवस्य
स्वप्ने रथादिसृष्टिर्घटते यदि च सांकल्पिकी स्यात्स्वप्ने सृष्टिः स्यान्नैवानिष्टं कश्चित्स्वप्नं पश्येत् नहि कश्चिदनिष्टं सं
कल्पयति यत्पुनर्जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं स्थापयतीति मतं सा न साम्यवचनात्सत्यत्वाभिप्रायेणेति
दुःखियोगा च्छुतिश्च स्वमेव स्वप्नं भावयेदिति ततो जागरितप्रभववासनानिर्मितत्वात्स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वा
त्स्वयं ज्योतिरानंदो भवतीति क्रमप्राप्तिः निर्दिष्टं उक्तं स्वप्नं तिरोभावे देहाभिमानोऽस्तीति कथं तत्र सुषुप्तं वक्तव्यमिति स्वप्नावस्था
कामाह कस्मादिति स्वप्नावस्थायां नाडीषु पुरीतति च शेते तावदतानापद्यते इत्युक्त्वा रहितो जीवस्य स्वरूपसंपत्तिः
मावरणकस्यानातीव रममनत्व कल्पनेत्याह कामक्रोधाः मनः सर्वं निरस्यति तल्लियादिना सर्वेषां लोकादेः तत्सत्त्वे

स.प.५

ब्र. सू.
५६

नाडीभ्रमणे … पथमभावेन तस्मिन्प्रसुप्त्यवस्थीनद्धत्वेनं युक्तमाह तथाभिनाः आकाशोऽत्र सन्निधानेन स्वप्रकरणमाना
भिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते इत्युक्तं तथा च नाडीभ्यः पुरीतन्नैव नालाकालनिधानइति समुच्चयः सिद्धः स्यात् तत्र नाडीति
सता सम्पन्नो भवति प्राप्ते तत्सम्पन्नो प्राज्ञ इति सत्यात्मना प्राप्तेः पंचसु स्थानानां तत्र आह समुच्चयो इति किंच ब्रह्म
न हृदय हिताय नेक पुरीतत्पानिद्ववेमितेन येन तथा समर्थन्ता युक्तो ब्रीहियवयो विकल्पः नाड्यादीनां तत्र निरूपयन्त
यात्सुषुप्तजीवाधारत्वासामर्थ्यात्तत्रविकल्पः स्यात् श्रुतिवनाश इति उत्पादिलिंगा अथनाडीपुरीततो रूपहिताजीवाश्रय
तया पुरीततो पि ब्रह्मप्रक्रियायां संकीर्तनात् तदन्यगत्यभावस्थ सुषुप्तिस्थानत्वविज्ञापनेप्येषांतर्हृदयआकाशस्तस्मि
ञ्छेते इति हृदयाकाशे सुषुप्तिस्थाने प्रकृतं हृदयमथ पुरीतति शेते इति पुरीततिहि हृदयपरिवेष्टनमुच्यते तदन्तर्वर्तिन
पि हृदयाकाशे यथाजनः पात्रको पुरीतति शेते इति वक्तुं शक्यते अपिच वर्तमानः आकाशे च तेन इस्तदा
हृदयाकाशस्य ब्रह्मत्वं समधिगतं दहरउत्तरेभ्यः इत्यत्र तथा नाडीपुरीततत्समुच्चयोपि नाभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति
शेते इत्येकवाक्यतात्स्यग्रम्यते समाना तयोर्नाडीपुरीततोः सुषुप्तिस्थान तत्र प्रतीनाड्य आकीर्तिताः पुरीतत्वेब सुषुप्तिस्था
नाति संकीर्तनात् नाड्यः पुरीतत्तु केति तत्रापि वाक्यमात्रे नाड्यः पुरीतच्च ब्रह्मैव त्वेकसुषुप्तिस्थाने
श्रुतिवनाश्रयः पुरीतन्नाडीषु प्राणधारणवर्गभवति तत्रापि करणानि निवर्तन्त इति नचोपाधि संबन्धमं
तेषां स्वतः एवजीवाधारः कश्चित्संभवति ब्रह्माव्यतिरेकेणात्मनि हि सप्रतिष्ठितत्वात् ब्रह्माधारत्वमप्यस्य
सुषुप्ते नैवधारायेयभेदाभिप्रायेणोच्यते कथमिति हृदाहत्याभिमायेणोपनयाह सता सोम्य तदा सम्पन्नो भ
वतीति लयशब्देनात्माभिलक्ष्यते स्वरूपमापन्नः स्वमपीतो भवतीत्यर्थः श्रुतिवनकेदाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा
सम्पत्तिर्नास्ति स्वरूपस्यानपायित्वात् स्वप्नजागरितयोरुपाधिसम्पर्कवशात्पररूपापत्तिमिवापेक्ष्य तदुप
शमात्सुषुप्ते स्वरूपापत्तिर्विवक्ष्यते स्वमपीतो भवतीति अतश्च सुषुप्तावस्थायां कदाचित्सता सम्पद्यते कदाचिन्न सं
पद्यत इत्ययुक्तं श्रुतिश्च स्थानविकल्पाभ्युपगमेपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणं नातिवर्तत्सुषुप्तं कचिदिति अत
एव सति सम्पन्नता वदेकत्वान्न विजानातीति युक्तं तत्रैकेन विजानातीत्यपि तिष्ठन्ते नाडीषु पुरीतति चयासा

नापरेषवाचा तदपि सुषुप्तेन संभवति पाधिनयाहित्यर्थः ननु ब्रह्मापि जीवस्य तन्मात्रेस्थानं प्रभेदाक्षिपन्नाह ब्रह्म
णाभिमिति जीवस्य ब्रह्मणा भेदे नाडीस्थाने नाडीपुरीततोस्तत्र लीनभावे जीवस्य स्थितिरेव न संभवतीति कार्यसाम
र्थ्याभावाच्च विकल्प इत्यर्थः सुषुप्ते जीवस्य भेदको पाधिलयात्तौत्सर्गिकब्रह्माभेदस्य विकल्पानुपपत्तेः इत्याह श्रुति
चेति किंच नाड्यादीना मनन्यस्थानेकचित्त्वमिवाहेतापि हमनविधिायनेति वक्तव्यत्वे च कृतनाडीकाननइत्याह

स्वमपीतोभ
वतीप

14

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मूले च कार [illegible] ग्रहीतं समुच्चयार्थः यदा नाडः सुषुम्णा [illegible] भवतीति [illegible] तस्या नन्वस्य [illegible] स्यादित्युक्तं तत्राह तिक
त्वर्द्धमिति श्रीत्रियवयोस्त [illegible] विकल्प इति भावः यत्तु सप्तमी [illegible] नाडादीनामेक फलकत्वमिति तन्नेत्याह बोधके ति
प्रासादस्यार्थ कथं [illegible] र्थः यद्येक [illegible] निमित्त फलभेदे [illegible] विभक्ति [illegible] अवधानात् [illegible] प्रासादे
त्वान्सम्च्चयश्च तथेहापि नाडी सुषुम्णेति [illegible] समुच्चय इत्यर्थः नाडीनां [illegible] चेके न
विकल्पेऽपि तदेवाध्याप्यम् न त्वेकार्थत्वादि [illegible] नाडादीनां [illegible] न्वपुच्छते [illegible] क विभक्ति
५२ निर्देशसामर्थ्यात्कार्यत्वं विकल्पश्च भवति नानार्थत्वसमुच्चयार्थ [illegible] क विभक्ति निर्देशाद्धीनान् प्रासादे [illegible]
केशान् [illegible] तथेहापि नाडी सुषुम्णेति [illegible] समुच्चयः [illegible] तन्वन
[illegible] भवति यदा [illegible] नाडीनां [illegible]
वयति [illegible] प्राणस्य [illegible] नाडीः स्व
[illegible] नाडी सुषुम्णा भवतीति [illegible] नाडी [illegible]
[illegible] नाडी सुषुम्णा [illegible] नाडी [illegible]
[illegible] भवति [illegible] नाडी [illegible] ब्रह्मलोकमार्ग
[illegible] नाडी सुषुम्णा भवतीत्युक्तं [illegible] नाडीः
[illegible] नाडी [illegible] नाडी सुषुम्णा भवतीति [illegible] नाडी [illegible]
[illegible] तेजः
[illegible] भवति नाडी [illegible]
[illegible] ब्रह्मलोक [illegible]
[illegible] भवति
[illegible] नाडीनां [illegible] भवति
[illegible] समुच्चयस्य [illegible]
[illegible] समुच्चय इत्याह [illegible] नाडी [illegible]
[illegible] इत्याह [illegible] इत्यर्थः
[illegible] भवत्यथा
[illegible] इत्याह [illegible]

पूर्वेद्युर्देवदत्तेन वैश्यायां समुद्भोवाभुक्तानामुक्तिरूपमनुक्तिसिद्धेः सिद्धं नेत्रवत्तान वृत्तात्मना स्थितस्याज्ञानेन वलेन पुनस्तस्यैवो
स्म त्थानाव ब्रह्मभावारूक्ता न का यायुक्ता नापदेति फलमीश्वरो वेदयति यमदात्र्यायो न श्चवा न वेवेश्व पूर्वेद्यु दृष्टानं विनभुक्ता
न् वा सुप्रापोरस्तं तना त्याया यया प्रबोधापद्दिनो जीवः सुषुप्तौ कारणात्मना स्थितस्तस्यैव नानाकर्मानुभवसंस्कारवतो पदि
१८ न उत्तिष्ठतीति सिद्धान्तः इति सएव तिर्यमाद्दिना सामिकृतमर्थं कृत्वा पिकसेवशते निष्ठामादेरते कृतस्तमानं कत्वाप
तीति प्रसराः स्मरति मवकात्मत्वा दृष्टचित्तो पुनरभितमाह सोऽहमिति अथ तं यथान्यायं याति स्वरति दर्शियुष्यानं

सएव तु जीवः स्वप्नः स्वात्स्थानात् पुनरुत्तिष्ठति नान्यः कस्मात् कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः विभज्य हेतुं दर्शयिष्या सू ९
मि कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात्तावत् सएवोत्थातुमर्हतीति नान्यः तथाहि पूर्वेद्युरनुष्ठितस्य कर्मणो परेद्युः शेषमन
तिष्ठन्दृश्यते न त्वन्येन सामिकृतस्य कर्मणोऽन्यः शेषक्रियायां प्रवर्तितुमर्हतीति अतिप्रसंगात् तस्मादेकएव पूर्वेद्यु
रपरेद्युरेकस्य कर्मणः कर्तेति गम्यते इतश्च सएवोत्तिष्ठति यत्कारणमनुस्मृतिः स एवाहमदोऽदर्शमिति पूर्वानुभूतस्य
स्मृत्यात्मस्मरणमन्यस्योत्थाने नोपपद्यते न ह्यन्यदृष्टमन्योऽनुस्मर्तुमर्हतीति सोऽहमस्मीति चात्मानुस्मरणमात्मान
रोत्थाने नावकल्पते शब्देभ्यश्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते तथाहि पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव
सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्तीत्येवमादयः
शब्दाः स्वापप्रबोधाधिकारे पठिता नात्मान्तरोत्थाने सामंजस्यमीयुः कर्मविद्याविधिभ्यश्चैवमेवावगम्यते अ
न्यथा हि कर्मविद्याविधयोऽनर्थकाः स्युः अन्योत्थानपक्षे हि सुप्तमात्रो मुच्यत इत्यापद्येत एवं चेत्स्यात् वद किं का
१५ लान्तरफलेन कर्मणा विद्यया वा कृतं स्यात् अपि चान्योत्थानपक्षे यदि तावच्छरीरान्तरे व्यवहरमाणो जीव उत्ति ॥४
यत्रा॥४ ष्ठेत् तत्रत्यव्यवहारलोपप्रसंगः स्यात् अथ तत्र सुप्तो निष्ठेत् कल्पनानर्थक्यं स्यात् यो हि यस्मिन् शरीरे सुप्तः स
तस्मिन्नुत्तिष्ठति अन्यस्मिन् शरीरे सुप्तोऽन्यस्मिन्नुत्तिष्ठतीति कोऽस्याः कल्पनाया लाभः स्यात् अथ मुक्त उत्तिष्ठे
दन्तवान्मोक्ष आपद्येत निवृत्ताविद्यस्य च पुनरुत्थानमनुपपन्नं एतेनेश्वरस्योत्थानं प्रत्युक्तं नित्यनिवृत्ताविद्य
त्वात् अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशौ च दुर्निवारौ अन्योत्थानपक्षे स्यातां तस्मात्स एवोत्तिष्ठति नान्य इति

प्रतिनियतं गमनं यथायथं भवति तथा प्रतियोन्यायं द्रवति नागराज्यायेति इत्यर्थः न विन्दन्तीत्यन्तान् सत्वात्मप्रत्युत्थाननिय १५
म उक्तः इहपूर्वे प्रबोधे भवतीति तथा तदेव पुनः प्रबोधे भवतीत्यर्थः विधिं व्याचष्टे कर्मेति सएवोत्तिष्ठतीति निश्चीयते इत
त्थिः अत्रैवान्यत्र दूषणान्तरमाह अपि चेत्यादिना अन्योत्थानपक्षे सत्त्वादेनपूर्वकर्मकार्यं न स्यात् तस्माद्योगमः पूर्वस्मृती

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्वैतावस्थायामपि द्वैतातानेदेहेन्द्रियादिके नन्वभेदेऽपि इष्टत्वान्नानावस्थावत्स्वाभाविकमेवापाधिकं वा तत्रायं दोषः तमनुप्रमादे
वादमित्यादिना द्वितीयमनूद्य दूषयति उपाधिगतमेवेति उपाधिगतमेवेति उपाधिभिन्नस्यैव नायं दोषः [illegible] प्रयोजनम्
सन्निकृष्टार्थ ज्ञानप्रसंगात् सुषुप्तिवज्ज्ञानं स्यात् उपाधिसंबन्धेन तत्र जीवस्य स्थितत्वेन यो [illegible] तथैव
कल्पितस्य नाडीषु वीनतेजसः [illegible] तत्र स्वप्नस्य समचयस्य फलत्वेन [illegible] प्रधानत्वेन समुच्चयमुपसंहरति नच
ननु भेदविषयस्यापि तिरोहितत्वात् [illegible] दिजीवः स्वतः परिच्छिन्नो [illegible] यथा वि
सुषुप्तिस्थः प्रकाशीस्वरूपं न पश्यतीति न तु जीवस्य [illegible] व्यतिरेकेण परिच्छेदो विद्यते उपाधिगतमेवावतिष्ठते
हिकारणामविद्यानस्तित्येव तथा [illegible] ज्ञानं विना नास्तीति [illegible] नन्वयमिदं
[illegible] इति नायं स्मरणं प्रति
नत्व [illegible]
हेतुत्वेन विज्ञाने नांकि चिद्यो [illegible] तेन [illegible] फलव
त्वः कस्यचिदंश उपदिश्यते [illegible] तेन [illegible] प्रयोजनमस्ति
जीवस्य [illegible] यथा [illegible] मृत
प्रबोधः [illegible] प्रबोधः स्वाप
विः [illegible] कार्यैषिष्यते [illegible] वेत
स्वात्मनः सर्वं [illegible] इति विकल्पमाने [illegible] स्थाने
[illegible] स
[illegible] प्रतिबुध्य
एवमनु [illegible] पुनः [illegible] प्रति
ते [illegible] इति [illegible]
जलराशिरेव [illegible] भवति पुनः [illegible] समाह
[illegible] प्रबोध इति ना
वयमित्यादिना किं [illegible] एक
शरीरतः [illegible]
[illegible] एवभेद इति विवेका [illegible] इति [illegible]

नैष्कर्म्यबो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री॰
म॰
२६

मृत्युं ध्यात्वा सत एवेदमुक्तमस्य मरतीत्यभेदमाह तामीत्यादिना आत्मभिन्नस्य नेति दिश्चं मरणं सद्गुणिसद्भयोः किंचित्ता
त्स्यापि वक्तुर्वैलक्षण्यादेव दर्शयन्ह नेति तदत्यभेदमुक्तानिमित्तभेदमाह निमित्तेति प्रयमिताप्रसिद्धेत्याह नचेति
उक्तसारूप्ये वैरूप्याभ्यामन्वयसंपत्तिः सर्वैः सद्गुणैर्धर्मैश्च संपन्नोऽस्य गुणसंपन्नो भवति सर्वेषां गुणावस्थायामेवसंप
नेत्येतोऽपि न किन्तु वक्ष्यमाणरागेण तिसृभिः श्रूयते अत्र सद्भावेनैव संपन्नस्य संपत्तिरुक्ते निमित्तः शंकते कथमिति
नापि हि प्राप्यर्णेति निःसंततत्वात् नापि प्रतः प्रालोक्यलोभावात् मृगो हि जंतोर्मरणेऽस्यास्त्र वा मरणं नरति संप्राप्त
नाऊख्यालिना स्त्रीतिहृदयदेशमात्मनेतिश्रुत्यर्थप्राप्तिकालिना स्त्रीतिचनामिकादेशं यद्विप्राणिकमलोलि
तेनावाक्ष्मितितोऽस्मृतेयमित्यध्यवसाय ररनायारण्यनयंति अथ तु प्राणामनुष्याणां वा प्रतिपद्यते नतोना
यंस्नतत्स्यध्यवसायसत्तात्मायमिषजंपति पुनरुक्त्याना स्नतद्दिग्गतः न हिपमरणं ह्यात्मनागच्छति मरण
नहिसद्गुणः निःसंततत्वात् मरणतनास्ति नवैलनवर्णं मृगयः कदाचिदपि संपन्नो भूमिति सवे पुरुषस्य मा
रीरंभवति मयानंकंचवदनेविभ्रामितेनेवंसद्गुणमलुप्रसंनूव दनस्वस्थकालपुनरुक्षमिति तिमीलितेस्याने
त्रेभवतः नचास्यदेहोऽपुनरपाणिपादमात्रेण चसद्गुणमनुष्याणामयति नतुमृत्युस्तं मृत्युरवत्स्यातेनापि निमित्त
मेवसुभवतिमोदत्तानारयोः मुमूलसंपन्नानिति निमित्तत्वा नोस्य मरणनिमित्तत्वाच्चतत्यायस्य नच लोकेति
प्रसिद्धिः मृगयः समइतिपपिरोषादर्थसंपत्तिर्मृगयते भवतगच्छमः निःसंततत्वान्मयतेः तस्या कैलनात्मय
दसंपत्त्रति कथंपुनरवेदं संपतिर्मृगयते शाकंवक्तुं यावत्नासंस्मृतिनावदत्तं अस्य सत्नासंप्रायेदा संपन्नो
भवतिअत्रहेतुर्नभवति नेनंसंवमदेवान्नेनरतोनजरान सत्सु नसंप्रको नसम्पत्नं तद्गुः कृतमित्याहि श्रीवे
हिसकृतनङुः कृतयोः प्राप्तिः सविवक्षुः विवप्रत्ययोगारेनभवति नचस्याविवप्रत्ययोरुः विवप्रत्ययोरा
पूर्वभविष्यते भयेपितो प्रत्ययेनैव विद्यते नस्माद्गुणप्रधानभावप्राणद्वयप्रविष्टस्संपन्नेरेवभवितस्म
इतिनाईसंपतिरिति अत्रोपते तत्समासमृत्ये इस संपत्तिरी सन्ने सवसरणं भवतीति किंतु यद्वंनसद्गुणसत्ससंभ
वतिमृत्यवमहेवावस्थातस्वतसतिनाम तद्गिनवमो दसस्त्रायेनसम्पवसम्पदस्यैवतनस्थाससमयदोससंसा
वस्थवकर्मभवतितदावापनुष्प्रमाणाद्भवतः यदात्विरवस्थवकर्मभवति तदाप्राणे प्राणवपमगच्छतः नसो

पन्नस्त्रसंप्रतिसंपन्नलंपूर्वतेनदुग्धाभ्याकामिप्रायं दुग्धाभ्यामवस्त्रसंयसस्यापि समंतियतः तस्मात्कथसंपत्तिरेवम
र्थः सदुपमकालेकमासेवर्षपुनरुस्थानं कथमित्याशंक्यनकार्या भावात्तदसंवृपोक्तमित्याह जीवतीति प्रसन्नककृत्वा
संपत्तिमाशिकृतयपरिहरति नत्रमरतिमृगयत्वदिसद्गुणमस्यायेननिः संततत्वादिधर्मं एवास्मिन्संपन्नेभवतिमरणे

१२

अत्रैनोर्द्धे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रवेष्य स्वेनैव हृदो तेनैव प्रमेयमाह पश्यतीति एतान्नित्यादिना असत्यानामपि विवेचनं शाखापल्लवादिपरिहारेण करोतीति मत्वा दृष्टान्तमा
ह दृश्यते चेति जलाभेदाच्चन्द्रस्य जलबिम्बे प्रश्ने ह्याह पश्यंश्चेति अभेदसत्त्वान्योन्यो न शिक्षणीति चिन्तावनकाशस्यापि अन्तबुद्धि
भेदेन जीवभेदं दर्शितवानाह एवं सतीति सत्त्वगुणाद्बुद्धितादात्म्येन ब्रह्मत्वं गुणाभिभेदादेकजीवव्यवहारो न स्यादित्यत आह सत्त्वा
यमिति स्वालक्षण्यमस्ति तस्य एकैकोपाधिविशेषः एवं बुद्ध्याद्युपाधानां विविच्य मूढो हि विवेचयति मायेति मूढापि

एतान्नकत्वं एतानलया शैत्यादिषु नलिनिबुद्धी दृष्टं तथा कालमेवं सतीति संपन्नो जीवो नामन्तुम दंतोति तथापीत्युप
ते एवं तन्त्रविवेककालेऽपि मायावात्मत्वविदो न तु तत्त्वविदः तत्र विवेककालेऽपि भ्रान्तिर्विद्यत एवेति भूयश्च जीवेच्छद्वि
वे च यदा एवं शिष्यमात्मनीयैः जीवेश्वरयोः सत्यत्वं ह्येन विवेचनं भूमिचनजीवो नाम कश्चिदस्तु हस्ता नाविद्यते योजना
विडम्बनालाभः सतो विविच्य तस्य देवताधिरोपेण कंजीवः स्वभावेषु न्नतस्य भूतमपि चिन्तयेत् एवं सतिया वद्वेकोपाधि
गताः बुध्यानुवृत्तिस्ताः वदेकजीवव्यवहारः उपाधितयानानामवेत्थानुवृत्तो जीवानात्म्यव्यवहारः स एवायमुपाधिः स्वापप्र
बोधयोर्जीवः कुरवायते तयनः स एव जीवः प्रतिबुध्यत इति युक्तं सुषुप्त्यन्तेऽपि शुक्तिसमाप्त ५ श्रुतिस्मृत्योनाम मयम
किन इति लौकिकाः कथयन्ति सति किमवस्थत्वं तथैव तावन्मुच्यते कियत्ताकदवस्था जागरस्वप्नसुषुप्तिप्रसिद्धज्ञान
विवेकस्वप्नः सुषुप्तमिति च वदेय पादास्वपिः ननु पञ्चमी काचिदवस्था जीवस्य पुण्यतोऽस्ति तो वा प्रसिद्धास्ति तस्मा
२६ च्चैतन्यमेवाऽवस्थानामन्यतमावस्थामूर्छेत्यवेत्यमेव समः एतानवस्थानामविलावस्थामविनमर्दति न युक्त
मिति द्वैविध्यप्रतीतेस्तादेतत् एषुकारस्मयोगम्भुयोग विद्याति यच्चेद्युकारोऽन्नायदर्शीशं प्रमन्तरतयानाथा
द्विषयानीन्द्रते एवं सुप्तोऽयुसालतानादिजनितः स्वानुभवद्युम न तस्यापि जागृदपि नान्यो विषयानीतनरति
न प्रत्येतव्यमानत्वात् एषुकार्ये हि द्यायुतमनानादीतीयमेवाद्भुतां चैतकालेषु पतन्भ्रमानोऽयं वभाति मूर्छास्त ।४१
लब्धा सत्त्वे नवीनंये तस्मात्सर्वे एकान्तेनेकाले प्रतिमोममतं नकिंचिन्मया चेतितमिति जाग्रतश्चैकविषयविच्छित्ते
तस्मादिदं हि प्रियते सायासदेहस्य पुंशोऽपतति तस्माज्जगाराति

इत्यवस्थानां नाथ पञ्चमावस्थावेति अवस्थाचतुष्टयस्तिद्धे मूर्छा यस्माद्दे लब्धत्वाच्च संबाये सेहमितिगृदमभिप्राय इति नस्य सुम
भेदवदिशेषत्वाच्चभ्रान्तिशौचणालितानस्य सुमिरवमर्दतिभ्रम्यमिताना स्त पुरातनामूर्छे विदधात्सवाणपूर्वपत्तमाह
तिसत्त्ववदिति एवं पन्ते प्रतिहस्तुवस्थानः स्वरूपमनोमूर्छा तो विवेकार्थं पन्ता विद्दिः फलविशुद्धतेस्थव्यक्तमत्नचैव मितिमे
दः प्रदेशप्रदेशं न्यन्निहितोऽन्तरिति नतावदित्यादिना जाग्रदादिनाना वस्थापोऽन्वयेः वैदिककर्मदेहावर्णांचनमाति

पञ्चदशीव्याख्या ४

श्रु॰ २

उपासनाकाण्डरहितमैक्यप्रधानप्रतिपादकं २८

पूर्वोक्तविरोधं स्मारयति ननु नकमिति भेदश्रुतिप्रामाण्यात् कथं भेदोपाधिरूपभेदस्वीकाराद्विरोध इति समाधत्ते किमुपा
धिना नवनूरूपभेदोऽवच्छेदोपचर्यते प्रधानार्थं सुतोपाधिप्रामाण्यस्य विरुद्धरूपवत्तया ब्रह्मणोऽभेदो भवतीति आदौ स्मृतिदृ
ष्टिः द्वितीयमभेदमुपास्यपति नेति सूमत्वं हेतु निराश्रयकमहेतोकेषु निर्विशेषं तत्त्वमिति समाधत्तेमाह अपिचेति
भेदाज्ञोऽवाभोऽपयवाद्विरोधः प्रेरितारमीश्वरं चमत्वा विज्ञानेमेममतोक्तं तत्त्वं त्रिविधं ब्रह्मैवेति जानीयादिति यः द्वि
ननु कैनोऽभवलिंगात्त्वब्रह्मणः संभवतीति श्रुयमवविरोधउपाधिकृतत्वात् साकारभेदस्य अन्यथाद्विनिर्विषयमेव
भेदग्रहणस्य मेनेति चेत् नेति नियमः कुतः प्रत्येकमतद्वचनात् अन्युपाधिभेदस्यभेदमेव ब्रह्मणः श्रावयति यावा
यस्मायमस्माद्वृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यस्मायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स यो य
मात्मेत्यादि अतस्तु न भिन्नाकारयोर्योगो ब्रह्मणः स्यात्स्नीय इति शाकत्वेन कं अपिचैवमेके १२ अपिचैवमेके दर्शनमि
ति सर्वेकमभेददर्शनमेवैके शाखिनः समामनन्ति मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नो
ति य इह नानेव पश्यति तथान्येऽपि भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतदिति समस्तस्य भोग्यभोक्तृनि
यन्तृलक्षणस्य प्रपंचस्य ब्रह्मैकस्वभावतामधीयते कथं पुनराकारवद्उपदेशिनीषु नाकारोपदेशिनीषु च ब्रह्मविष
यासु श्रुतिषु सतीषु निराकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमित्यत उत्तरं पठति अरूपवदेव हि तत्प्रधान
त्वात् १४ रूपादिमत् कस्मात्तत्प्रधानत्वात् अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं आकाशो
वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः तदेतद्ब्रह्मापूर्वमन
परमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्येवमादीनि निराकारानि ति प्रपंचब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि तार्थे
तत्प्रधानानीत्येतत्प्रतिष्ठापितं तत्तु समन्वयादिति तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्र
ह्मावधारयितव्यं इतराणि त्वाकारवद्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि न तत्प्रधानानि उपासनाविधिप्रधानानि तेषु सत्सु विरोधे यथाश्रुतं
माश्रयितव्यं सति विरोधे तत्प्रधानान्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवन्ति एष विनिगमनायां हेतुः येनो
भयीष्वपि श्रुतिषु सतीषु निराकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमिति कानेकाकारवद्विषयाणां श्रुतीनां गति
विपश्चितो निर्विशेषत्वे किं नियामकमिति शंकते कथं पुनरिति तस्मात्परविरोधे तत्परं बलवदिति न्यायो नियाम
मक इत्याह अरूपवदेवेति उपासनापरवाक्येषु आकारेतस्मिन्भावेऽपि देवताविग्रहवदाकारसिद्धिमाशंक्य निष्प्रप १०
चपरश्रुतिविरोधान्नैवमित्याह नेष्टसतीति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उपासनविधिप्रधानानि ३

अप्रसिद्धिमंगीकृत्याके अप्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह प्रसिद्धाचेति आयुर्वेदो वैद्यशास्त्रं प्रसिद्धो केचिद्वादरायणं पंचमतेनाप्रसिद्धेरिया
व श्रुतेति सुषुप्तिस्थितौ मोरुसंपन्नात्वदे न मांत्र बुद्धिर्लोकानामित्यर्थः सर्वाभिरवस्थाभिरलिप्तत्वमर्थं रतिविचार्यपादसमा
मेत्वमर्थं निरूपयितुकामः प्रथमं तस्य निर्विशेषत्वमाह नस्थानतोपीति उद्देशात्पदार्थनिरूपणमात्मनोपरमात्मन्तरं तत्वरूपन
सविचारस्यावसरं संगतिमाह येनेति सविशेषत्वे निर्विशेषत्वे चेमुभयलिङ्गत्वे तत्र अनेकाभिलापोभयलिङ्गः अतस्तस्य
यवीनत्वेन संगतोर्थः यथा विरुद्ध सुषुप्तिसरणे भयरूपत्वं प्रश्नत्वे तथा अपि माणुभयरूपं ब्रह्म संपन्नमिति दृष्टो
प्रसिद्धा चेषा लोकायुर्वेदयोः प्रसंपन्नस्य पुरुषस्यादनपंचमीमपतत्वेन वदं नस्थानतो विपरसोभयलिङ्ग
सर्वत्रहि ॥ येन ब्रह्मणा सुषुप्त्यादिषु जीवसंपद्यते तस्य स्वरूपं निरूप्यते सवसभय
लिङ्गः क्षेत्रः सूक्ष्म विषयाः सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः इत्येवमादयः सविशेषलिङ्गाः अस्थूलमन
णवहस्वमदीर्घमित्येवमादयो निर्विशेषलिङ्गाः किमासत्यभिर्भयलिङ्गं उतान्यतरलिङ्गं [illegible]
[illegible] यदाप्यन्यतरलिङ्गं तदा सविशेषमुत निर्विशेषमिति मीमांस्यते तत्रोभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहान
उभयलिङ्गमेव ब्रह्मेति एवं प्राप्ते ब्रूमः न तावत्स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमुपपद्यते नह्येकवस्तु स्वत एव रूप
दिविशेषोपेतं तद्विपरीतं चेत्यवधारयितुं शक्यं विरोधात् अस्तु तर्हि स्थानतः पृथिव्याद्युपाधियोगादिति तदपि नोप
पद्यते उपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनोन्यादृशस्वभावः संभवति नहि स्वच्छः सन्स्फटिकोलक्तकाद्युपाधियोगादस्वच्छो भवति भ्र
निमात्रत्वादस्वच्छताभिनिवेशस्य उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् अतश्चान्यतरलिङ्गपरिग्रहेपि समस्तविशेषर
हितं निर्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं न तद्विपरीतं सर्वत्र हि ब्रह्मप्रतिपादनपरेषु वाक्येषु अशब्दमस्पर्शमरू
पमव्ययमित्येवमादिष्वपास्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्मोपदिश्यते नभेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥ अथा
पि स्यात् यदुक्तं निर्विकल्पकमेकलिङ्गमेव ब्रह्म नास्त्युभयलिङ्गत्वमन्यतरलिङ्गत्वं वेति तदयुक्तं तदुपपद्यते क
स्मात् भेदात् भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारा उपदिश्यन्ते चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलं ब्रह्म वामनीत्वादि
लक्षणं त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानरशब्दोदितमित्येवंजातीयकाः तस्मात्सविशेषत्वमपि ब्रह्मणोभ्युपगन्तव्यं
तेन पूर्वपक्षः निर्विशेषमेकरूपमेव ब्रह्मेति यामिति सिद्धान्तयति प्रत्येकमिति किमुभयरूपत्वं स्वत उत स्वतो निर्गुणस्य
उपाधितोवादिविशेषः उपाधितः स्वतश्चेद्विरुद्धत्वं सविशेषत्वे च बाधितं तदनिरस्य द्वितीयमनूद्य दूषयति अस्तु ते
हीतिस्थानमुपाधिस्तत्कृतो विशेषः कल्पितः प्रापाधिकात्मा स्फटिकलौहित्यवदित्यर्थः उपाधेः समस्तोपि तत्कृतेनलि

तदपि नोप
पद्यते ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र० ३ १९

किंच यथा जलाद्युपाधिकल्पितः सूर्यचन्द्रादेर्भेदश्चलनादिधर्मश्च मिथ्या एवमात्मनस्तीति दृष्टान्ते सति निर्विशेषत्वं तत्र मिथ्यात्वम् अत
एव चोपमेति जलसूर्यप्रतिबिंबितत्वात् कार्यत्वाभासत्वं सूर्यस्याभासत्वेनाभासस्य लौकिकत्वमयः यथा यथा भेदो बिंबस्य
न तत्र तेऽपि तद्भेदेन भिन्नाः सूर्यो न गच्छन्बहुधा क्रियते एवमनाद्युपाध्यात्मादेशः स्वप्रकाश एकोऽप्युपाधिना मायया
देहेष्वनुगच्छन्निव भेदरूपः क्रियत इति योजना दृष्टान्तमुक्त्वा दृष्टान्तेऽसमशक्यत्वसूत्रं व्याचष्टे आत्मनो नीरूपत्वात् इव

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् १८ यत एव चायमात्मा चैतन्यरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधोपदे
शात एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमोपादीयते मोक्षशास्त्रे
षु यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवम
जोऽयमात्मेति एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदित्येवमादिषु अत्र
प्रत्यवस्थीयते अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् १९ न जलसूर्यकादितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रहणात् सूर्या
दिभ्यो हि मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्तं जलं गृह्यते तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिबिम्बोदयः न त्वात्मा मूर्तो न चा
स्मात्पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः सर्वगतत्वात्सर्वानन्यत्वाच्च तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति प्रतिविधीय
ते वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् २० युक्त एव त्वयं दृष्टान्तः विवक्षितांशसंभवात् दृष्टान्तदा
र्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात् न चेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रणयनं शास्त्रप्रणीतस्य प्रयोजनमात्र
मुपादीयते किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति तदुच्यते वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति जलगतं हि सूर्यप्रतिबिम्बं
28 चलनेर जलवृद्धौ वर्धते जलह्रासे ह्रसति जलचलने चलति जलभेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुयायि भवति न तु परमार्थ
तः सूर्यस्य तथात्वमस्ति एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्भजत इवोपाधिधर्मा
न्वृद्धिह्रासादीन् एवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोधः

स्थैर्याद्यभावाच्च मायया बुद्ध्यादिषु प्रतिबिंबभेदो न युक्त इत्यर्थः उपाध्यन्तर्भावेन तत्कल्पितधर्मवत्त्वमात्र बिंब
हितता यस्ते सामञ्जस्यमाह वृद्धिह्रासेति दृष्टान्तसाम्यमपि नीरूपात्मनः प्रतिबिंबः स्वच्छाकाशवत्
तस्मात् नचेदमिति श्रुतेन कल्पनमित्यर्थः अंतरदृष्टान्तसमस्यकादिवदित्युपमासेन किं फलमित्यत आह सामे
ति आत्मनो निर्विशेषत्वं फलमित्यर्थः अविरोध इति नैव समसमित्यर्थः आत्मा प्रतिबिंबमूर्तं नीरूपस्य महानै १९
वायुवदित्यनुमाने आकाशे व्यभिचारः अस्त्ये तु जले विदूराकाशप्रतिबिंबदर्शनाद्रूपाभिहरस्यत्वमपि क्वचिद
नपेक्षितमिति भावः

नहिदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः क्वचित्कंचिद्विवक्षितांशं
मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते सर्वसारूप्ये

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कल्पितं हेतोस्साक्षात्कारान्तानुसरणं च न्यायस्तत्पोदर्शितत्वात् प्रकाशावच्छेदेति नन्वाकाशवाक्यानामुपाधिकल्पितत्वं सर्वेषां पुनर्वादिनां
वते किमिति वर्णपिते वैयर्थ्यमेवोच्यते नेत्याह नहि वेदवाक्यानां सिद्धि न त्वेवमपीति उक्तरीत्या भयरूपत्वांगीकारेणाप्रतीतानामव
स्थितत्वेपीत्यर्थः उपाधीनां कल्पितत्वाद्दोषाधिकसाम्यत्वानुपपत्तेस्तत्सम्यग्भयरूपत्वमिति निर्दुष्टं किं संप्रति साध्यनिर्विशेषत्वमि
त्यासविशेषत्वमिति च्यावेत्य भयरूपत्वांगीकारेपि न प्रवेशेण विरोधस्तत्राह नेति नाम इति इत्यमिथ्यात्वे तात्त्विकेन बाधाद्युपा
सनादिव्यवहारोच्छेदादिना योग्यतावाधात्माकाशो वस्त्वित्याह सत्यमिति यतः अनिषिद्धस्य तस्मात् स्वस्वविशेषाभिधेयमिति सत्तार्थसा

प्रकाशावच्छेदवैयर्थ्यम् १५ यथाप्रकाशाशीलेखोष्णादेवाविषयत्वाद् वृत्तिश्रमानेत्यल्पस्पृष्टापि संवन्धाने स्वभावकादिभ्या
वभासमानेषु तत्रावभिव्यक्तिर्न युज्यते एवं प्रकाशादिषु स्थितस्य गुणादिसंवन्धान्तदाकारतामिव प्रतिपद्यते तदाकाशत्वेव
वृ२ नो स्वस्वरूपाकारविशेषेपि स्वरूपतया नांगीनविरुध्यते एवं प्रवेशेपि संग्राकार[illegible]स्वविषयाणामपि वाक्यानामविरुध्यति
नहि वेदवाक्यानां कस्यचिदर्थवत्त्वं कस्यचिदनर्थकत्वमिति युक्तं प्रतिपत्तुं प्रमाणत्वाविशेषात् नन्वेवमपि यन्मस्तका
नामितानां नोपाधिभिराकृष्यमाणत्वं नानवयवत्वेन निर्दिरूप्यते सतिक्रमः उपाधिभिरिति भिन्नस्य वस्तु धर्मतानुपपत्तेः उ
पाधीनामविद्यासमुपस्थापितत्वात् सत्यमेव वचनेनैवानीकान्तमविद्यायां लोके वेदव्यवहारावतारः इति नत्वेतद्वोचाम
आहवननस्यात्र १९ आदित्यश्रुतिभ्रान्त्यसमाश्रितलक्षणरूपालनदिति निर्विशेषं ब्रह्मसमशाप्येवंवस्तुनोनन्तरावायुः
कल्पितत्वात् एवं चाग्रेयमात्मानं निरवाधः कल्पः प्रतानतत्त्वमिति एतत्तद्रूपमवतिकालावयवानां वरिष्ठो चेन
स्याद्रूपस्वरूपमस्ति चेत्तस्यैवानुविन्दनवृत्तस्वरूपं यथासैंधवधनो न संतानैवेदिङ्मात्रं विज्ञानमात्रं एवं निरन्तरोभवति नत्वसन्तरं
नयेवेति दर्शयति चाथोपिस्मर्यते १७ दर्शयतिचश्रुतिः अतएवनिषेधेन ब्रह्मनिर्विशेषत्वं अथात आदेशो नेति नेतीत्येवं तदि
त्यादयोविदित्वा दर्शि तत्त्वात्तो निवर्तते अप्राप्य मनसा सहसा स्मरणाद्वावाह इति नोत्तरं यः पृष्टः सन्वचनेनैव ब्रह्मप्रो
वाचेति श्रूयते सहोवाचाधीहि भो इति सतूष्णीं बभूव तं हद्वितीये वा तृतीये वा वचनउवाच ब्रूमः खलु त्वं तु न विजानासि उपशा
न्तोयमात्मेति तथा स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते नेत्युपपन्नं भवतामिव नान्वात्मा मया प्रोक्ते अनादिमत्परं ब्रह्म
न सन्तन्नासदुच्यत इत्येवमादौ तथा विश्वरूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति स्मर्यते माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि
२ आहचेति सैषचक्षुरेव तुलोत्तरार्थः किंचपरमितिस्मरणैः तथाहि तेन ब्रह्मके एवं प्राप्तिविधानं नेत्यस्मात् दर्शयतिचेति अथ ह
तानन्तरेण न रत्वानेति लिमुपदेशः कियत्स्य वः अधिवस्तमः पुनः स्थिरामिति लिङ्गं धकारिणी तद्विते येन नीयेव
मक्षुत्संयमाव मनकावाच उपशान्तोयमात्मेति अतः नस्मान्सोयमाव एवं नवमिति लोकः अयमात्मा सन्नयात्मकः आ
दिमत्यर्थं तनभवतीत्यनादिमत्स्वं ब्रह्मेत्येवं प्रसन्नात्तं च नतत्समकालत्वादित्वं सर्वेभ्यो नमनीन्द्रियात्याथादिभिः श्रुते

आ० टी० २९

उभयथाप्यनिर्वचनात्तत्स्वभावमिति शंकते अन्यत्वादिति भेदस्य विरुद्धत्वं मिथ्यासत्त्वं यैरेकत्र सामानाधिकरण्यभेदशंका अतिशयेनान्यथेन
युक्तमाह नेति सद्भोधयोर्भेदोस्ति नवा आद्ये अनेरपि विरुद्धत्वानुपपत्तेर्न स्वरूपतोप्यानभिन्नत्वं सद्भावनिर्द्वितीयत्वा
कते अथसत्वेति सद्भोधयोर्भेदाभेदविकल्पे कोपपत्तिरविरुद्धत्वस्याभिकायाहित्यर्थः अविरुद्धत्वमर्थपदार्थत्वमपदानस्या
त्सिद्धत्वान् किंच तत्सद्भावेष्वप्युक्तमाह नत्वायाति एकाधिकरणत्वे सन्नाधिकरणतेयानीमानत्वमाह सदाणि
ति स्वपदेन सत्यमात्मत्वमेवत्याह अपिवेति अवयवात्तिनयत्वं तत्वेनान्तरमूर्त्राणं प्रवर्त्तकवाक्यतान्वयिनन्यायभेद
इतिभावः आकारवत्त्वेनाकस्मिंनाकारोगतिपितिवमतमुक्तं प्रपंचविलयवाहिनस्तु मनोमयः प्राणशरीरः सत्य
अनन्तरोपासइति चेन्न एकस्यानेकसंभावनानुपपत्तेः अथसत्वेवद्योधोवाप्यवकमता नानयोः परस्परया
हतिरस्तीतिपयुक्तेन नत्वापिकिंसल्लक्षणं सत्यतच्चायलक्षणमनोमयलक्षणमिति अर्थविकल्पोनिरालं
बनएवस्यात् सत्राणिनेकाधिकरणानैवास्मामिनीनास्तीति अपि चकस्यविषयस्य निष्प्राकारवस्ताको
रशितिपादनेन विप्रतिपत्तास्वनाकारेत्वस्यापि परिदृश्ये न प्रवर्त्तवकलोनरावासाकृतीनामाति तादर्थ्येन प्रकम्य
वद्धामारीतिसत्राणपर्यवसायिसंपद्यते यदाहुः आकस्मात्स्मिन्नोपि अनतयः प्रपंचविलयमुखेननाकार
प्रतिपादयोषवनस्यार्थाइतिनदीपिनसमीचीनमिवलक्षणेकथं यो हि परविद्याधिकारे केचित्प्रपंचाश्चयाते यथा
युक्ता पुरुषस्य यः शालाख्येति अथैवह्वर्यणावैदृशवसातानिसहस्राणिबहूनि चायंतानिवेषद्रष्टुमाद्युपनेभवन्नपवि
लयार्थः तेस्तत्वमासर्वमनपरमनंतरमवरातमित्यपमहाराज एवंरूपासनाधिकारेकेचित्प्रपंचाउच्यते यथा
मनोमयः प्राणशरीरोभारूप इत्येवमाद्यानंतवाप्यविलयार्थत्वमावसक्तवकुर्वीतनेवन्नातीयकेनप्रकृतेनैव
पासनविधिनानेवासंबधात् अन्याचैवंजातीयकानामगुणानामुपासनार्थत्वेवकल्पमानेन लक्षणाप्रविलयार्थ
कामस्थयाकारस्फुवीतीतहितयाकारप्रविलयोनातिसिद्धाद्भः मनोमयइतिकोर्थः मनोतिरिक्तोपाधिशून्यइत्यर्थः
एवंप्राणशरीरपदेन प्राणरूपतिरिक्तोपाधिनिषेधान्न नसाध्यसाभावसिद्धिः एवसर्वशास्त्राणां नाकारब्रह्मपरत्वेवेतितत्र
तमनन्यहृदयति यदपीत्यादिना किंतेयवस्तुसकरणाख्यानामाकारशास्त्राणां निषेधपरत्वमेवोपासनाप्रकरणा
ख्यानामपितत्राद्यमंगीकरोति यदीति असमीत्वभावेप्रामर्यपरस्परमहत्वात् स्याविषयात्स्फुरणाद्दशाद्याशास्त्रामि
सिद्धोपेत्यासानातिमहत्तराणिचनेषामीष्ठराउदेमाशंकाह अथमिति ईश्वरएवहृदयप्रस्थः हितीयहृदयामि
त्येवनीति मनोमयादिकानामुपासनामात्रपरत्वमेवैनिषेधलक्षणोपिनयुक्तेत्याह कृत्स्नचेति॥ १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्वैतप्रपंचवदनेकाकारो ... येन मिथ्येति द्वितीयं तु स्थिते प्रत्यक्षमिति प्रपंचत्वे किं सत्त्व दृश्यत्वा ॥४

प्रवेशाश्रुतेश्चोक्तानुमानबाधइत्याशंक्याह दर्शनाद्वेति द्विपदः पुरो मनुष्यादिदेहो यत्रेकेचनपदः पुरः पश्चान्न तत्पुरुष आविशत्
प्रवेशश्रुतेरुक्तानुमानबाधइत्याशंक्याह तत्र कारः पूर्णनाशवेति कृतिपद्मपुरोमनुष्यादिदेहो ... परमात्मा पुरः पुरुष आविशत्
रायमिथ्यात्वे पुरस्तात् ईश्वरः पक्षीलिंगशरीरीभूत्वा पुरुष इत्युक्तो निराकारो य एवं विशत्त्वच प्रविष्टो पि पुरुषः पूर्णएवेत्यर्थः नैतिरीय के
लिंगस्य परत्वायुक्तेः यदिलिंगं तत्त्वं एवं प्रतिबिंबभावभेदादेः कल्पितत्वाद्विविशेषं च इति त्वमतमुपसंहरति तस्मादिति एक
देशस्याप्यसम्मत्यापयति पूर्ववेति तस्यानन्तोपाधिकस्याधिकरणं तत्र ग्रहणे तु निष्प्रपंचत्वे स्थिते किं तत्त्वासत्त्वेति संदेहप्रकार
शवचोत्पाद्विद्वतीयमधिकरणं शक्नोतनसरूपमेव तत्र किं नु प्रकाशवत्त्वं च विरूपं च कुतः पूर्वपक्षमाह सत्यसत्तानेसदेवं सोम्य
मभयप्रत्यर्थिरूपेण सत्यं पक्षे दिवतानां निष्प्रपंचे सिद्धान्तः स्याद्वचनमात्रेण मिथ्यात्वात् सत्तात्मिरकादिति इदंद्वितीय
दर्शनाच्च २१ दर्शयति चाथो तु परमेव अमृतं दर्शितं पाविविनरनुभवेन पुरुषमेव द्विपदः पुरस्य केवलपद इत्यः सुप
दौभूत्वा पुरः पुरुषत्वाविवितत्वात् प्रवेशेन जीवत्वान्नान्तःप्रविष्टत्वं निर्विकल्पं च सत्यं तत्त्वानि प्रथमं नावलिंगप्रमाणभिन्न
विपरीतलिंगं३ नत्वा विनिर्विकल्पकैकलिंगमेव तत्र बोधप्रत्ययं लिंगं चैति सिद्धं श्रुतेर्वादे प्रमाणोपलब्धेर्नालाभेक्यासिकसत्तास्तादाभस्य
४८ प्रपंचमेकाकारोऽयं संकेतबोधलक्षणो उभयप्रलक्षणामिति द्वात्रिंशत्पादः सर्वेपामनर्थत्वासिद्धिस्तमात्रं भस्य
२१५ ति यदिनावदनेकलिंगत्वं परस्परविरोधं लिंकत्वाद्विप्रयोगः तदुक्तेर्गविनस्वात्मात्मनोनाधिकरणेन
निवाहुनमिस्तरस्याधिकरणं प्रकाशवच्चेतरद्यपेमब्रवीत् न च सत्तादाभेदवस्य न बोधलक्षणमिति शक
वत्तुविरत्वे नवनपवेसादिशक्तिवैयर्थ्यप्रसंगात् कथं वाविरक्तं चोपेक्ष्य चेतन सत्ताजीवस्यात्मत्वेनोपदिश्यतां
चिबोधलक्षणमेव तत्र सत्त्वस्य लक्षणमिति शक्यं वक्तुं अतो नवीपलक्षणस्य सत्त्वे पक्षप्रसंगात् कथं वानि
रस्तसत्ताकेबोधेभूयुगमप्रति नाप्युभयलक्षणमेवत्रयस्येति शक्यं वक्तुं प्रत्यक्षानुगमविरोधप्रसंगात् सत्ता
मात्रे तेन च बोधेन बोधप्रकाशत्वाच्च सत्त्वामेवश्रूप्रतिज्ञानात् अतस्तद्विपरीतबोधिकरणप्रति विदृसप्रपंच
विकरणं इष्यति अत्र वयमिति द्वितीयाधिकरणस्य किं वा सत्त्वेनेकरूपत्वनिरासः फलमुत बोधनिरासः आद्ये स्वित्स
नानिरासइतिविकल्पमर्थवयाप्यानर्थक्येपचयत्राद्यगतार्थतामाह यदितावदिति न द्वितीयइत्याह नचेति अन्यतरेण
बोधरूपत्वनिरासेनात्मनो वाभेदकतिवापश्चसाद्विमाह कथं चेति न न तीयइत्याह नापीति सत्तानिरासे बोधस्यात
त्वं च स्यादित्याह कथमिति न च बोधस्य सत्ता नतिरेकात् न तत्त्वेति वाच्यं सहेधपदयोर्वाच्यानुतिरेके पर्यायत्वप्रसं
गात् एवं सिद्धान्तेफलाभावेन दूषयित्वा पूर्वपक्षं दूषयति नापीति प्रसंगमेवाह सतेति व्यावृत्तत्वमिथ्यात्वे निष्प्रपंचे क
रूपत्वसिद्धेनविरोधाद्विनोभयरूपत्वं पूर्वपक्षानुत्थानमित्यर्थः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्वितीयमनन्यद्दृश्यते अयोग्यत्वादिना उपदेशानन्यज्ञानादेवा विद्यातत्कार्यप्रपंचलयसिद्धेर्नियोगो व्यर्थः किंचब्रह्मज्ञाना
भा देर्विधिः किंब्रह्मणएतज्ज्ञानेज्ञाताज्ञाता यः प्रथमज्ञानादित्यत्र अन्यच्छेदितेति तद्वितीयशंकेन नन्विति उपदेशादेव
न ज्ञानेऽस्मिन्निश्चितानात्कार्यप्रयोजनाप्रयोगः सिद्धेर्विधिवैयर्थ्यं सिद्धस्य विधिनाकर्तुमशक्यत्वादित्याह नेति एवंविधयामावृत
२ त्वान्नियोगस्याभावान्नतदभावमाह नियोगोऽपि चेति प्रपंचानर्थक्यतोऽप्रसक्तेर्व्यर्थः आत्मजीवनान्वयद्वित्वप्रयोगः द्वितीयेन
अयाविद्यायाश्लेषसमारोपकस्मिन्नयंप्रपंचोऽविद्यया प्रविलापयतीति स्यात् ननोऽप्रसंगेवाधस्तस्य प्रपंचस्य प्रसंख्या
नेनचेदित्यत्रएकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नत्वसंमयस्मात्तमसमसीति एवमादिभिर्नेतस्मिन्नविद्यातत्त्वमेवास
यते तथाचाविद्यायावाधनेनतत्साविद्या प्रपंचस्यैकलायनायनामरूपप्रपंचः समस्तप्रपंचवत्वेविलीयते अना
दिरितेनैवसारोपसंस्कृतज्ञानेन करूपप्रपंचस्यविलयश्चेतिज्ञानत्वेनाप्येकत्वेनअस्मिन्नविज्ञानस्य प्रपंचस्यविलयोवा
जायते नन्वावेदितेनैवस्मिन्नित्येतज्ज्ञानविषयः प्रपंचविलयविषयावानियोगः स्यात् तन्निषेधप्रपंचत्रयस्यात्म
त्वावेदनेनैवासम्यक्सिद्धेः रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनेवहितत्स्वरूपावितानमविद्यायाश्चस्तत्सर्पादिप्रपंचविलयश्च
भवति नचकृतस्यपुनःक्रियते नियोगोऽपि प्रपंचावष्टंभायोगाद्गम्यतेजीवोकांसप्रपंचयप्रसक्तोऽपि म५
स्यात् अस्यैवस्यैवतावासयथाम्नविकल्पेतिक्षुपंचप्रसक्तत्वयनिपातनेनप्रथिव्यादिवर्जितसापि प्रवि
लापितत्वात् कस्यप्रपंचप्रविलयेनियोगाः दृश्यतेकस्यवानियोगान्निषेधतयास्नेवामयः श्रुतद्वितीय
पित्रसेवानियोगस्याभावंजीवस्यस्वरूपजीवनत्वेनविद्याकृतमेवेतिप्रतिपादितेब्रह्मणिनियोगाभा
वात्रियोगाभावएव दृष्टव्यादिशास्त्रमपिचपरविद्याधिकारपठितात्तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधानानत
त्त्वावबोधविधिप्रधानाः लोकेपीदमपश्यदमाकर्णयेतिचयज्जातीयकेषुनिर्देशेषुप्रणिधानमात्रंकुर्विति उच्य
ते नसाक्षाज्ज्ञानमेवकुर्विति ज्ञेयाभिमुखस्यापिज्ञानंकदाचिज्ज्ञायतेकदाचिन्नजायते तस्मात्तंप्रतिज्ञान
विषयएवदर्शयितव्योपयिकामेननतस्मिन्दर्शितेस्वयमेवयथाविषयंयथाप्रमाणंचज्ञानमुत्पद्यतेन दृ
चप्रमाणांतरेणान्यथाप्रसिद्धेर्थेन्यथाज्ञानंनियुक्तस्याप्युपपद्यते श
पोऽप्यास्तिद्वि नदिज्ञानेविधिसमयांलोकागतिरित्यतआह दृष्टव्यादिशास्त्रादिति ननुकृतज्ञानमकुर्वन्तनापनयापार
विधिः किमितिकल्पत इत्याशंक्यज्ञानस्यएवहृष्टकृतमशक्यत्वादित्याह ज्ञेयाभिमुखस्यापीति किंचज्ञानवि २
धिवादिनातेयंवक्तव्यः एवंदृष्टेतापनीयेविषयान्नवबोधेविधिर्वाधायेगानयाचवेदान्तैरेवब्रह्मबोध्यतेविधा
नर्थकमित्याह तस्मादिति तत्तज्ञानार्थिनप्रतीयः तेनभक्तज्ञानमन्यथाकर्तुंविधिर्यथानितिनेत्याह न

20

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंवाकारानाकारस्फूर्तिहेतुत्वेऽभिसतिब्रह्मानाकारमेवेत्यत्रकिंचिन्नियामकमितिशंकोत्थानादस्यलाक्षणिकत्वेनोक्ति
रप्याकारानाकारयोर्नियामकमितिकथनार्थमिदंसूत्रमप्येवइत्युक्तिः सर्वेषुश्रुतीनांनिषेधार्थत्वेनप्रकाशकत्वाच्चानाकारनियामकत्वे
सेवार्थस्यसिद्धत्वात् सर्वेवाचेति ननुप्रपञ्चनाशस्यवाक्यानामुपायार्थफलत्वाभावात्फलविशेषवाक्येषुक्तंफलमिथ्याविषयफलस्य
कृतत्वात्कृत्स्नाप्रपञ्चनिषेधात् फलमवीति अर्थवादाभावाच्चानेकवाक्यत्वापात् कस्येवेति अर्थकल्पकत्वेपक्वेति यथाफले
वनसमप्रत्याख्यानियोगौनात्रप्रधानवाक्यनामेकवाक्यत्वात् तथामनावदबोधकामस्यप्रपंचप्रविलयविषयकाप
सर्वपांचसपादतप्रविलयार्थोनेत्यति अरूपवदेवहितत्प्रधानत्वादितिविनिगमकत्वेनकारणवचनमनवकाशं
स्यात् फलस्यापौर्वापर्यरूपत्वादिति चेत् कविदयंप्रापितः कचिन्नमममितिनित्यवृत्तामतएवेति अतः
पार्थ्यार्थमेवोपासनावाक्यानांप्रधानवाक्यानांवनाथानेकवाक्यत्वं तथाचैषामेकवाक्यतोपपन्ना तिवक्ष्य
एकनिषेधागमनीतः प्रयोजनमेवप्रधानवाक्यत्वाच्चेतिचेत् नप्रपञ्चप्रविलयनियोगाभावात् वस्तुमात्रपर्य
वसायीतिप्रपञ्चवाक्यानांनियोगप्रदर्शनीतिपन्नहितत्त्वप्रतिपादितनत्त्वमन्वयादिसत्वविशेषणप्रा
प्तनियोगातिप्रत्याख्यानकरणोविहितनियमानःकुर्वितिलक्षणावाक्यसिद्धित्रिषुयेन नतुद्वैतप्रपंच
प्रविलयोनियोगारिद्धेपाप्रवित्यतिप्रविलयितेतिद्वैतप्रपंचस्यतत्त्वावबोधोनभवति अतोब्रह्मत
त्त्वावबोधप्रत्यनीकभूतोद्वैतप्रपंचःप्रविलापयितव्यःवास्तवोमोक्षप्रत्यनुष्ठानतत्प्रचोदितस्य एवमपरि
कामस्यप्रपंचप्रविलयःयथाहननमभिषवस्थिनावादितनमवद्भूतसंनातेननत्वप्रत्यनीकप्रत्ययमः
प्रविलाप्यते एवंब्रह्मतत्त्वमवबुद्धमानेनतत्त्वप्रत्यनीकभूतःप्रपंचःप्रविलापयितव्यः नयसंभावोदि
प्रपंचोनप्रपंचस्यभावंब्रह्मतत्त्वावबोधोभवतीत्यब्रह्मरूपग्राम
कोयंप्रपंचप्रविलयोनामकिंसंगितिद्रपमपरकंहिनकाचित्प्रविलापयेत्ब्रह्मप्रपंचप्रविलयःकल्पनाःप्रा
क्संहितेकत्वमिच्छन्तिमितिकृतानवकाशस्वरूपव्यवहारेणकृतेनब्रह्मत्वाभिमानंरूपप्रपंचस्यैतद्विलाप
यितव्याति नयपदिकावद्विधमानोपपत्तिर्हारूपादिस्तत्स्वाध्यायमिकाविधस्थयिमाहितत्रात्परत्वि
ताप्यतिनत्वाच्चेतनमपुरुषमात्रप्रपाकाःप्रविलापयितुमिति तद्विलयाच्छास्त्राविषयत्वप्रसंग
केनियामकत्वेकोक्तकाकारानाकारविवासंभाषेकवाक्यत्वनानायंनियामकप्रत्युत्पत्तिरेवविषयतानिनन्
इतिप्रपञ्चेकप्रविलयप्रकनप्रपंचविलयस्यनयःप्रात्मैवतत्सिद्धहिरण्यगर्भः अर्थवशात्प्रपंचलिसमावाद्येवि
योस्वरूपब्रह्मणःकामनाभोगविकल्पात्मनलयःसिद्धमेस्वंविदितःसिद्धसमात्मतस्मासन्मयाताविद्यावि

७८

किंचप्रत्यक्षसिद्धस्यप्रपञ्चस्य [illegible] स्मृतिः

[illegible]

भा॰
१
२१

अन्नमयोऽनिर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म सर्वविशेषाधिष्ठानं समस्तरूपमसार प्रकृतेति पृथिव्यप्तेजो [illegible] नेवाय्वाकाश
हृदयमस्मिन्निति राशि हृदयमनुभवे हृदयस्थम् तस्मादाह करणात्मा हिरण्यगर्भो [illegible] एतस्मिन् सूर्यमंडले पुरुषोऽयम्
यं दिशो विदिशो [illegible] स्वरूपतः तस्य वा [illegible] निस्वरूपाणि [illegible] महाराजनवासो यथा [illegible] विकल्पो [illegible]
[illegible] त्रि विचित्राणि तत्र महारजनं [illegible] लिङ्गं महारजनपांडुविकल्पनि धवलं केवलानि के वि
[illegible] कान्यासु [illegible] नामभेदो [illegible] च भाति
[illegible] प्रथमतः [illegible] नेति नेतीति निषेधेनोपदेशः कि
[illegible] आचार्ये प्रथम [illegible] २१ [illegible] चैव [illegible] महाभूत
प्रकृतेनावर्त्तते [illegible] नेति नेत्याचारी [illegible] २१ [illegible] पुनः प्रयते प्रयात
[illegible] महारजनादीनि रूपाणि [illegible] पुनः प्रयते प्रयात
[illegible] नेति नेति [illegible] प्रतिषेधस्य विषयः इति जिज्ञासा [illegible]
[illegible] नेति नेति [illegible] प्रतिषिध्यं किमवशिष्यते नेति नेतीति इतिपरत्वा
दिति [illegible] उपलभ्यते इति [illegible] प्रयुज्यमानो दृश्यते इति [illegible] अयमर्थः
[illegible] समानं [illegible] तत्र [illegible]
[illegible] किं
[illegible] ज्ञायते किमयं प्रतिषेधो रूपस्य [illegible] प्रतिषेधति [illegible] नेति [illegible] तत्र प्रकृतत्वाद्विशेषाद् [illegible]
[illegible] प्रतिषेधति [illegible] प्रतिषेधो [illegible] तत्र [illegible] रूपं प्रति षि
[illegible] प्रतिषेधतीत्याशङ्क्याह [illegible] निषेधो [illegible] नेति नेतीति [illegible] त्वाच्च [illegible] भाव
[illegible] रूपवद्ब्रह्मणोऽपि भवति [illegible] अथवा [illegible] इति॥
मानस [illegible] निषेधाह नन्वेव रूपप्रपञ्चः [illegible] निषेधाद् [illegible] ब्रह्म [illegible]
[illegible] नेत्यनिषेधात् [illegible] नहीति [illegible] निरासार्थं परं ब्रह्म
[illegible] अत्र निषेधविषयो [illegible] सामान्यसमर्पणं विशेषाकांक्षया [illegible]
[illegible] निषेधकत्वादित्यर्थः [illegible] सामान्यसमर्पणं [illegible] नेति नेत्यत्र
[illegible] निषेध [illegible] विशेषस्य [illegible] निषेधानुपपत्तेः [illegible] निरधिष्ठाननिषेधादर्शनात् ८
[illegible] निषेधेन [illegible] इत्यर्थः एकवचनेन निषेधेन [illegible] यस्मात् [illegible]
[illegible] निषेधो न [illegible] निषेध [illegible] अथवेति [illegible]

21

[illegible] २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु । शिरोभिरिति निश्चयत्वमात्मानमुपासनविधानंतामशि ध्यायेदिति विधिना व्याकृतंइत्यत आह यदीति स्वरूप-
धीः क्रिया धात्वे किं पैव कृतिर्विनेवचेद्यति देवाते मानं विनाविधिं तज्ज्ञानासिद्धेर्मानवस्तुत्वे ज्ञानेविधिं मृषेयं स्यर्थ वे
दांते श्रुतिर्विधावादि नान्यच्च दूषणमस्तीत्याह किंचान्यदिति वस्यामैक्ये नियोगे च वेदान्तवाक्यस्य प्रामाण्यमा सर्वार्थभेदा
द्वाक्यभेदो विरुद्धार्थत्वादप्रामाण्यं च निरूपयति अथेत्यादिना किंच ... निर्विदां ...
स्यत्वानां ... ... प्रसंगमित्याह नियोगपरतायां च ... इति ...
नियोगसंगी कृत्य तदेकत्वादि दूषयति ... मानेपीति भिन्नक्रियावाची ...
[illegible]

प्रतीतेरेकत्र

नियोगपर

विलयोर

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु वासनामयं रूपमेव किमिति नमनीयते प्रसिद्धरूपमेव किं न स्यादित्यत आह अमूर्तं वस्त्वेति रूपद्वयमेव प्राधान्येन प्रकृत
मुफलितमाह नचेति प्रतियोगित्वेन सम्बध्यत इत्यर्थः नचार्थतः प्राधान्याद्ब्रह्मणो निषेधः स्यात्कोऽसौ मे तावन्नास्तीत्यत्रात्र
निषेधः किं वात्र ब्रह्मणः प्रतियोगित्वान्न निषेध इत्याह प्रपंचितेनेति ननु ब्रह्मणोऽपि निषिद्धस्याप्यन्यत्र स्थितिसंभवात्क
थं कल्पितत्वमित्यत आह तदास्पदमिति उपादाने निषिद्धस्याप्यन्यत्र न स्थितिरित्यर्थः यत्र हि तन्निषेधे प्रपन्नस्तादि... वि
रोध इति तत्राह पूर्वोक्तेनेति स्थापितं प्रारंभणाधिकरणे प्रपंचस्य देहादेः वस्तुनः सामान्यं न त्वादेकं कल्पितत्वं तेनेति

अमूर्तेः समस्तप्रपंचस्य च द्वयोर्द्वयोः रूपयोर्योगित्वानुपपत्तेः तदेतत्प्रपंचं ब्रह्मणो रूपं संनिहितालंबनेनेतिकर
णेन प्रतिषेधकेन नेत्युपनीयत इति गम्यते ब्रह्मरूपविशेषणत्वेन ब्रह्मणा निर्दिष्टं पूर्वं स्मिन्वाक्ये नप्र
धानत्वेन प्रपंचितेन तदीयरूपद्वयस्यैव तः स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रान्तं अथात आदेशो नेति नेती
ति नन्न कल्पितरूपप्रमाणोनेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णीयते तदास्पदं हीदं समस्तकार्यं
नेति नेतीति प्रतिषिद्धं पूर्वोक्तं च कार्यस्य वाचारंभणशब्दादिभ्यो असत्त्वमिति नेति नेतीति प्रतिषेधनं ननु
ब्रह्मणः सर्वकल्पनामूलत्वात् नत्वत्रैवमाशंकाकर्तव्या कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा
स्वयमेव प्रतिषेधति प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति यतो नेदं शास्त्रं प्रतिपादयत्वेन ब्रह्मणो
रूपद्वयं निर्दिशति लोकप्रसिद्धं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति प्रतिषेधार्थाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रति
पादनाय चेति निरवद्यं द्वौ चेतौ प्रतिषेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि मूर्तामूर्ते प्रतिषेधतः यद्वा पूर्वः प्रतिषेधो
भूतराशिं प्रतिषेधत्युत्तरो वासनाराशिं प्रतिषेधतीति अथवा नेति नेतीति वीप्सेयमितीति यावत्किंचिद्ब्रह्मस्त
त्सर्वं न भवतीत्यर्थः परिगणितप्रतिषेधे हि किं यद्यतो न प्रतिषिद्धं ब्रह्मेति जिज्ञासा स्यात् वी
प्सायां तु समस्तस्य विषयजातस्य प्रतिषेधाद्विषयः प्रत्यगात्माब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्तते तस्मात्प्रपंच
मेव ब्रह्मणि कल्पितं प्रतिषेधति परिशिनष्टि ब्रह्मेति निर्णयः

प्रपात्रविरोध इति भावः ननु वस्तुत्वाद्वैतवद्ब्रह्मणोऽपि निषेधप्रसक्तेनेत्याह नत्विति द्वैतभावाभावसाक्षित्वाद्वशाको
निषेध इत्यर्थः नचैवमादिसम्बन्धार्थं यच्चोक्तं निषेधाभ्यां रूपद्वयप्रसंचनिषिध्यतेऽतितत्राह द्वौ चेताविति उद्देश
विधेयार्थानामेकत्रासामर्थ्ययथाक्रमं संबंध इति मायो यथासंख्यमनुदेशः समानामितिपाणिनिसूत्रसिद्धस्तेनात्र
रूपद्वयोद्देशेन निषेधद्वयविधानमित्यर्थः वीप्सापदे सर्वद्वयनिषेधाज्जिज्ञासायां निवृत्तिविशेषमाह यदि परिगणि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्यैव प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्

ब्र

ब्रह्म ब्रह्मैव तत्त्वमसि शून्यं न पृथक् मन्ये एवमिति शून्यवादं चेत् एतत्त्वदं तेनाह किं विद्यते नेति नेति प्रतिषेधनमित्यर्थः अधिष्ठान
स्य शेषेण न समस्तरूपेण नञ्भावाधिष्ठेयत्वाच्चैव मायोपाधि इदम् उक्तः सोऽति नेति केन निषेधस्याधिष्ठानत्वेन प्रमितिः शून्यादिप
क्षः किं तत्र अन्ततः तत्र निर्गुणस्य भावाभावाद्यधिष्ठानमिति एवाह तथा सर्वं भावाभावम् मन्ये नियुक्तेनार्थं सत्त्वमुपलापात्
अपवादात्मनो गीः कदेदं तत्त्वतः प्रपञ्चस्य सत्त्वं पूर्वोक्तः निषेधानुपपत्तिरित्याह अपि शिष्यमाणोऽचेति अधिष्ठानस्यैव
नास्तीति निषेधयोग्यो यथा रज्ज्वादौ न प्रकृतत्वं कस्यचिद् इदं नः प्रतीतत्वं पश्यति नास्तीति देहाद्यभिमानवल्लौकि

एवं प्राप्ते वयं तत्र नञ्भ्यां प्रतिषेधद्वयं तदुपपद्यते शून्यवादस्य प्रसङ्गान् किंचिद्धि परमार्थमात्रं ततः परमार्थप्रतिषिध्य
ते यथा रज्ज्वादिषु सर्पादयः अवशिष्यमाणस्य कस्यचित् सद्भावे कल्पिते कृत्स्नप्रतिषेधेन कोऽन्यो भावः परि
शिष्येत अपरिशिष्यमाणे च अन्यस्मिन्नयमपरः प्रतिषेधुमारभ्यमाणः सद्भावमर्थं नापतेः प्रतिषेधानुपपत्तेः नापि
ब्रह्म प्रतिषेधमुपपद्यते ब्रह्म नेति वृत्त्या प्रसिद्धक्रमविरोधात् असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेदित्यादिश्रुति
विरोधात् अस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यवधारणविरोधात् सर्ववेदान्तवाक्यप्रकोपाच्च वाङ्मनसातीतत्वमपि ब्रह्म
णो नाभावाभिप्रायेणाभिधीयते न हि महता प्रबन्धेन वेदान्तेषु ब्रह्म प्रतिपाद्य तस्यैवाभावं प्रतिपादयेत्
हि न वेदान्तेषु ब्रह्म प्रतिपाद्य तस्यैव पुनरभावाभिलापात् प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति हि न्यायः
85 प्रतिपादनप्रक्रिया तु एषा यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति एतदुक्तं भवति वाङ्मनसातीतमविषयान्तः
पाति प्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति तस्मान्मूर्तामूर्तं रूपप्रपञ्चं प्रतिषेधति परिशिनष्टि ब्रह्मेत
दतो नञ्भ्यां नेति नेतीति प्रकृतं तावत्तदेव प्रतिषेधतीति प्रकृतं यदेतावदित्यपरिच्छिन्नमतो न तल्लक्षणं ब्रह्मणो
रूपं तदेव नाह प्रतिषेधति तदपि प्रकृतं न प्रपञ्चितं पूर्वसिन्धुग्रन्थे अधिदैवतमध्यात्मं च तज्जनितमेव च वासना
लक्षणमपरं रूपममूर्तरसमत्वादि स्पष्टीकृतं लिङ्गात्मन आपाद्य तयोर्महारजनादयः उपमा निर्दिष्टा इति

त्कमात्मन एव अद्वैतं निषेधोऽयुक्तो न वेदान्तं तस्मिन् ब्रह्मत्वस्याविभावः यदुक्तं वाङ्मनसातीतत्वान्निषेधोऽस्येति तत्राह वाङ्म
नसेति असत्त्वेऽवाग्गता नीतिं तन्निषेधार्थं न चेत् किमर्थं तदुक्तिरित्यत आह प्रतिपादनेति अत एव स तत्रापि तत्पश्यति तदेते
नमेति असत्त्वे वाग्गतौ नेति निषेधार्थं न चेत् किमर्थं तद्वृत्तिरित्यत आह प्रतिपादनेति निषेधस्यार्थः नन्वादिपदमस्ति प्रकृत
दिमादिना देवानन्त्ये स्यात् कपरत्वं तिरूपह्यते न प्रधानं न प्रकृतं नान्तरं नेति निषेधस्यार्थः नन्वादिपदमस्त्यपरकृतं
इति असाध्यत्र यथा मनोऽभिगम्य कसम्पृक्तेन तान्तां प्रमेयस्य क्रमात्मतत्त्वनिन्तवभावात्मस्वरूपवन्तः कः ज्ञेयमाह

जीवस्य ब्रह्मात्मत्वं लक्षणत्रितयं लिङ्गात् सिद्धमेव श्रुत्यपि कण्ठेनाह सूत्रकारः अतोऽनन्तेनेति भेदाभेदव्यपदेशस्य ब्रह्मस्य संगतिमाह न
भिन्नेत्येति यथाहिर्न नाभेदः कुण्डलाद्यवस्थाविशेषतः कुण्डलेन न भेदस्तथा जीवस्य ब्रह्मणे नाभेदो जीवत्वेन भेदः एवमास्येय
कारार्थो रेकतेजस्त्वधर्मात्तेदेन भेदाभेदवज्जीवपरयोरपि एकेनैवात्मत्वधर्मेणाभेदः भेदोऽन्येन विलक्षणकार्यविति सूत्रद्वया
अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गं २७ अतश्च सामान्यविशेषभेदस्य विरुद्धधर्मविषयत्वे व्यपदेशोऽपरोऽनन्ते
नत्यादेनान्तेन कर्तव्यं कृतिन यादिलिङ्गं समर्थ्य स्वेन स्वरूपेण ब्रह्मस्वेद्धत्वे सप्रमाणं ब्रह्मणोऽत्यन्तमादि उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलव लेर
त् २७ नभिन्नं वस्तु रायभवराधकभावमनात्मवस्तुपदस्थातिस्वमनविस्तुतं ये कश्चिज्जीवमात्रयोर्भेदोऽपदिश्यते नतु
स्वतंत्रवत्तिनिष्कलं प्राप्यमानं इति प्रत्यक्षप्रमाणमात्रेण इद्रमात्मानं च परामर्शं ब्रह्म सूर्येति दिव्यामितिरात्मा तत्र
तेनयः सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यतीति नियन्तरं नियन्तव्यत्वेन कश्चित्तयोरेवाभेदोऽपदिश्यते ततस्तस्मादुभयस्य
आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इति तदुभयमपदेशादिति यद्यभेद एवैकान्ततो गृह्यते भेदव्यपदेशो
निरालम्बन एव स्याद् तदुभयव्यपदेशदर्शनादहिकुण्डलवदत्र तत्त्वं भवितुमर्हतीति यथाहिरितिभेदः कुण्डलाभोगप्रांशु
त्वादीनि इतिभेदः एवमिहापीति प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् २८ अथवा प्रकाशाश्रयवदेतत् प्रतिपत्तव्यं यथा प्र
काशः सावित्रः तदाश्रयश्च सविता नात्यन्तभिन्नावुभयोरपि तेजस्त्वाविशेषात् अथ च भेदव्यपदेशभाजौ भवतः एव
मिहापीति पूर्ववद्वा २९ यथापूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति तथैव तद् भवितुमर्हति तथाहि विद्याकृ
तत्वाद्बन्धमोक्षव्यवस्थोपपद्यते यदि पुनः परमार्थत एवबद्धः कश्चिदात्मा हि कुण्डलन्यायेन परस्यात्मनः वाद्दि
संस्थानभूतः प्रकाशाश्रयन्यायेन चैकदेशभूतोऽभ्युपगम्येत ततः पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्तुमशक्यत्वा
न्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्येत नचात्रोभावपि भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशति अभेदमेव हि प्रतिपाद्यत्वेन नि
र्दिशति भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदत्यर्थान्तरविवक्षया तस्मात्प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमित्येष एव सिद्धान्तः प्र
तिषेधाच्च ३० इतश्चैष एव सिद्धान्तः यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यं चेतनं प्रतिषेधति शास्त्रं नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्ये
23 नेतिर वमादि अथात आदेशो नेति नेतीति तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमिति च ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चनिराकरणा
द्ब्रह्ममात्रपरिशेषाच्चैष एव सिद्धान्त इति गम्यते

ध्यैः कुण्डलत्वं वलयाकारत्वं आभोगत्वं वक्राकारत्वं प्रांशुत्वं दीर्घदण्डाकारत्वं ऋजुत्वं फणादिमत्त्वादिधर्माः सिद्धान्तस्
त्रयं वैवं तेति धर्मभेदेनैकधर्मिणो वा भेदाभेदस्वीकारे भेदस्य समत्वाद्भेदवदनिवृत्तिः स्यादेकत्र भेदाभेदस्वीकारे लोके २३
विरोधकयोः क्वेदृशमपि दृष्टव्यं तस्मात्त्रिप्रपञ्चविवेकरसं ब्रह्म तन्मदैतसमस्तीति सिद्धं ॥ ॥
॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[illegible] प्रतिषेधा [illegible] नेभूयः पुनः परमस्तीति [illegible] ब्रवीतीत्यर्थः नेत्येति श्रुति [illegible]
[illegible] रूपाद्यभावा [illegible]
[illegible] ब्रह्मणः [illegible] अपि [illegible]
[illegible]
[illegible] इन्द्रियाणि [illegible]
[illegible] प्रतिषेधे [illegible]
[illegible] नेति नेति [illegible]
[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शा॰
भ॰
२४
अथाचक्षतेतिदेशानन्तर्यमेवस्मर्यते तत्सिद्धमित्याह सामवायिकंचेति किंचतस्मादेवात्रापिच्छेद्य तत्राहेतत्सादिना यत्स्यात्तलिंगमाद्यनाविद्या
नाद्यः सानाभाचात्कार्यस्यान्त्रस्यान्नमत्तनिर्णयात्स्यात्कानाद्वितीयः प्रागगमनेनद्वयत्वस्यथादेशाद्दित्याह नचत्रमस्य तिरिक्तमिति
इत्यनुमानान्नामसामान्यबाध इतिभावः उक्तरत्राकृत्यत्वाहेतत्नाम सिद्धिमाह कन्तुमेतिमादिना किंचैतन्मनमात्रपरःसिद्धिर्यथाह्य
सानयिकंचेत्यत्रतन्त्रयोगदिशांतिरोचात्रब्रह्मणा परोवालोकानसोचेष्टेदेवकामानांचेत्येकस्यैवेतत्स्यादर्वाचोलोका ते
षांचेष्टेमनुष्यकामानांचेत्येक एव परमात्मा सामर्थ्यविद्वेदेव्यस्मीति एकएवभाः सूत्रनादेवमुपदेशोमोक्षत्रमाणः परम
स्तोत्रेवप्राप्तमेतिनिर्णयते स्यात्मात्मानं ३२ तथाहेन प्रदर्शितोप्राप्तमिति स्मार्दि नत्रयत्नोक्तिंचिद्भवितन्मर्हतिप्रामाण्यमा
दात नहपश्यामिलित्वेकिंचित्समाहात्म्यपलभामहे सर्वेस्यादिज्ञानिमतीवतत्प्रानात्सत्स्यान्नादिरस्तुष्टो भवतीति नि पी रि
तस्मतन्यचकारणान्कार्यस्य नकोस्यात्ति रिकं किंचिदज्ञमभवति सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमि
त्यवधारणात् एकविज्ञानेनचसर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाच्चत्रस्यातिरिक्तं वस्तुस्तित्वमवकल्पते ननुसर्वात्मादिव्यप
देशाद्वयमात्रितिरिक्तं तत्त्वस्वयत्रोपक नमुच्यते सेतुव्यपदेशान्वयत्रतस्य प्राप्यसमुद्रावप्रतिपादयितुंतत्म
सेतुव्यमितिप्राप्तिन परमतीति नत्र परस्मिन्नम्बितसेननत्वनावकल्पतेर्शनपरंकिमर्धिकस्यापन नचैतत्रयोर्गन्तुं
यत्प्रसिद्धकल्पना अपिचसेतुव्यपदेशात्मनोलौकिकसेतुनिदर्शनेनसंबाध्यवस्तुतायत्नेनेयतामरहाकस्मयत्नापि तु...
प्राप्तेतनचेतत्प्राप्यमात्माद्विकतिविरोधात्सेतुसामान्यतुमितुत्सहेश्वात्मनिप्रयुक्त इतिसिद्धान्ते सोपगतमर्या
दानांचविधारकत्वमेतत्सामान्यमात्मनः अतःसेतुरिवसेतुरितिप्रकृतमात्मानस्तूयते सेतुर्योऽपि तत्रतत्रतिज्ञ
माससंभवात्मात्मान्यथात्मवर्तते यथाम्माकरणांतीर्णानिप्रासन्नमुच्यते नातिक्रान्तस्तद्वत् बुध्यर्थःपादवत् ३३ यदप्य
क्तमुन्मानव्यपदेशाद्वस्तिपरमितितत्रात्मिधीयते उन्मानव्यपदेशोऽपिनत्रस्यास्तिरिक्तवस्तित्वप्रतिपत्यर्थः किमर्थ
स्तर्हिबुध्यर्थः उपासनार्थः इतियावत् चतुष्पाद्ब्रह्मषोडशकलमितिवतुपावुद्धिः कथंपुनर्ब्रह्मणोसितावास्यादिति
विकारद्वारेणोन्मानकल्पनेवक्रियते नयविकारेनंतेब्रह्मणोसर्वैः बुद्धिः शक्यावुद्धिः स्थापयितुंमन्दमध्यमोत्तमबुद्धि
त्वात्सप्रसामितिपादवत् यथामनआकाशयोरध्यात्मम्अधिदैवंतंबह्यप्रतीकयोराम्नातयोश्चत्वारोवाग्यादयोमनः
संबंधिनःपादाःकल्प्यन्तेचत्वारश्चाग्यादयश्चाकाशसंबंधिनश्चध्यानायतद्वत् ॥

नाद्यस्तुत्कानहितीयंशंकते नत्रपरस्मिन्निति सेतुत्वलिंगेनाद्वितीयत्वश्रुतिबाधनमसम्भाव्यमित्याह नचेति लिंगाच्यामिद्धु
मित्याह अपिचेति विधारकत्वेनलिंगेतद्वितीयापेक्षयापिद्युत्यतइतिभावः तीर्णादेतरप्यसिद्धमाह सेतुतीर्त्वेति परिमि २४
तत्वमप्यसिद्धमित्याह बुध्यर्थइति वाक्चाणाचक्षुःश्रोत्राणिमनसःपादाः अग्निवाय्वादित्यदिशश्चाकाशस्यपादाः ध्यानार्थं
कल्पिताः तद्वद्ब्रह्मणोउन्मानमित्यर्थः ॥

24

एवमुक्तं नेत्यादिश्रुतिभिर्वस्त्वतिरिक्तं वस्तु निषिध्यते इति तदयुक्तं नेत्यादिश्रुतिभिर्वस्तुनो नैवाभिधानादित्यादि परमार्थतो य
विषयाविषयिकरणे सत्तया ह्येव धारकत्वेन तोयेन भासमानः तथापि ज्ञानादि श्रुतौ नेति नेति मन्त्रावलोय पूर्वपक्षः ततो ज्ञानादि
श्रुते नामरूपात्मनासद्भूतं ब्रह्मेति फलस्य सिद्धत्वेन तस्य तस्य सिद्धिरिति विवेकः ब्रह्म सत्यं तस्य लौकिकसत्ववती
त्वान्न श्रुतेरपारद सन्तीर्णेति ज्ञानत्वान्न पिपासामिति वैधो ह्येकं वानप्रस्थेऽपि ज्ञानान्ते इति देशमात्र प्रदिशान्तस्य क
त्वाः प्रकाशावान्नामपादः पृथिव्यन्तरिक्षद्यौः समुद्र इत्यनन्तवान्नामपादः अग्निः सूर्यश्चन्द्रो विद्युदिति ज्योतिष्मान्नामपादः चतुः श्रोत्रं
परमात्मनः सत्यज्ञानस्वरूपभेदबोधोदेशः ॥ २१ एतेन निरस्तसमस्तप्रपञ्चं ब्रह्म निर्धारितं अस्मात्परमसत्तत्त्वमस्तित्वा
स्तीति श्रुतिविप्रतिपत्तेः सन्देहः कानिचिद्वाक्यानि पातेनैव प्रतिभासमानानि ब्रह्मणो परमसत्तत्त्वप्रतिपादकं
मीति तेषां निपतितार्थमभिधातुमयमुपक्रमः क्रियते परमात्मा ब्रह्म सत्यमनन्तं विततमिति इतः सेतुव्यपदेशात् उन्मा
नव्यपदेशात् सम्बन्धव्यपदेशात् भेदव्यपदेशाच्चेति सेतुव्यपदेशस्तावत् अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदा
य तस्मादात्मा सेतुत्वसंकीर्तनं सेतुशब्दस्य लौकिकजलसन्तानविच्छेदकरे मृद्दार्वादिप्रचये प्रसिद्धः इह च सेतुशब्दप्र
योगात् लौकिकसेतोरिवात्मसेतोरप्यस्य वस्तुनोऽस्तित्वं गम्यते सेतुत्वं तत्र तरतीति शब्दप्रयोगात् यथा लौ
किकसेतुं तीर्त्वा जाङ्गलमसेतुं प्राप्नोति एवमात्मानं सेतुं तीर्त्वा अनात्मानमसेतुं प्राप्नोतीति गम्यते उन्मानव्यपदेश
श्च भवति तदेतद्ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलमिति यच्च लोके एतावदिदमिति परिच्छिन्नं कार्षापणादि तेन तो
वत्त्वमस्तीति प्रसिद्धं तथा ब्रह्मणोऽप्युन्मानात् ततोऽन्यत्तद्वस्तु नाम विततमिति गम्यते तथा सम्बन्धव्यपदेशो भवति सता
सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति पुरी शरीरमात्मानं परिष्वक्त इति च मितानां च मितेन सम्बन्धो दृष्टः पुंसां नगरेणाम
नगरेणासीता वा तच्छरीरं परिष्वक्तः ततस्तेन परमसत् मितममितमितरस्मात् भेदव्यपदेशो भवत्येव
योगमयति तथाद्युपधान्यपदेशो हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते इत्यादित्याधारसीयं च व्यपदिश्यतेऽक्षिपुरुषाधारमीश्वरं
व्यपदिशति अथ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति अतिदिशति चास्यामुनारूपादि तस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं

वयस्तत्रात्मायतनवान्नामपादः इति चतुष्पात् तत्रैवाष्टाशफं षोडशकलं च तत्रैकैकपादे चत्वारः कला
इति षोडशकलमित्यर्थः षोडश षोडशी कलानामवकाशप्रतिष्ठा सत्यस्य तदेव दृश्यते सत्ता दितत्त्वं सम्बन्धि
त्वानरतत्वादिनाम् तथा सम्बन्धेऽपीति अयं बहुमितमिति असत्वोन्मितम् अस्मात् अल्पत्वेन मितत्वनियमादिति मतत्वं
भेदेनोक्तत्वाच्चव्यादिनाम् भेदव्यपदेशश्चेति अस्मादिस्य सामञ्जस्यान्तर्नश्यतीत्याह ॥

अ.सू.
२५

ननु द्वितीयाभावे सर्वगतत्वक्षतिर्विरोधश्चेत्यत आह अनेनेत्यसर्वगतत्वमिति द्वितीयं समर्थतत्वे त्वादिवद्गुणस्याणोरल्पत्वस्यात् यत्र
मत्स्यपतितदेशो भिलक्ष्यते: किञ्चानिरवयवस्य गगनस्यापि मत्स्यपतनस्थलसंयोगात् नचैवं सर्वगतत्वक्षतिर्विरोधश्चेत्यभावः
अपिधानेनाच्छादितत्वस्य संभवात् तत्त्वमसि इति मात्रः एवं तत्पदे तत्त्वमसीत्याशङ्क्याह फलमनुपप
त्तेः निर्विशेषत्वाद्ब्रह्मणः फलदेतृत्वासंभवे सत्यदेवादीनामपि निषेधः तेनाक्रियाणामपि सर्वमनुष्ठानं संसारोऽनन्तस
तिप्रवाहः सिद्धः अत्र कर्मेश्वरयोः फलहेतुत्वक्षतेः संशयमाह किमिति अत्र पूर्वपक्षे फल
दातृत्वमीश्वरस्य नत्वदृष्टस्य सिद्धेर्न स्यात्सिद्धिः सिद्धान्ते तु तस्मिन्निति फलभेदः पूर्वोक्तनिर्विशेषत्वमनुपपन्नमफलदातृत्वम्
अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ३१ अनेनात्मत्वादिव्यपदेशनिराकरणेनान्य प्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वग
तत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति अन्यथा हि तत्र सिद्धेतत्सत्वादिव्यपदेशो बुध्युपाधिविशिष्टो क्रियमाणो बुद्धपरिच्छेदादात्मनः
ग्रसेन सत्वादीनामवमात्मकत्वात् नचान्य प्रतिषेधे यस्मिन्निव सत्तत्वं तदात्मन एवातिरिच्य सत्त्वम्
सतः सर्वगतत्वं ततः आयामशब्दादिभ्यो वगम्यते आयामशब्दो व्याप्तिवचनः प्राप्तः पावान्वायमा का
नेषां तद्देशस्य आकाशः आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ज्यायान्दिवो ज्यायानाकाशात् सर्वगतः स्थाणुरचलो
यमिमेवमाद्यो हि श्रुतिस्मृतयो यायास्सर्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयन्ति फलमत उपपत्तेः ३८ तस्यैव ब्रह्मणो
व्यवहारिक्याभीशितृशासितव्यविभागवस्थायामयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं क
र्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जन्तूनां किमेतत्कर्मणो भवति आहोस्विदीश्वरादिति विचारणा तत्रताव
त्प्रतिपद्यते फलमत ईश्वराद्भवितुमर्हतीति कुतः उपपत्तेः स हि सर्वाध्यक्षः सृष्टिस्थितिसंहारान्विचित्रान्विद
धद्देशकालविशेषाभिज्ञत्वात्कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं संपादयतीत्युपपद्यते कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः का
लान्तरभाविफलं भवतीत्यनुपपन्नम् अभावाद्भावानुत्पत्तेः स्यादेतत्कर्म विनश्यत्स्वकालमेव स्वानुरूपं फलं
जनयित्वा विनश्यति तत्फलं कालान्तरितं कर्त्राभोक्ष्यत इति तदपि न परिशुध्यति प्राग्भोक्तृसंबन्धात्फलत्वानुप
पत्तेः यत्कालं हि यत्सुखं दुःखं वात्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं प्रसिद्धं नह्यसंबद्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फ
लत्वं प्रतियन्ति लोकाः स्यादेतत् कर्मानन्तरमेव फलं मा भूत्कर्मकार्यादपूर्वात्फलमुत्पद्यत इति तदपि नोपपद्यते अपूर्वं
फलदातृत्वमिति शङ्कानिरासेनेशफलदातृत्वं निर्बाधकवाक्यार्थनिर्णयार्थमपि कृतस्सोऽयमारम्भ इति मत्वा सिद्धान्तनिरूपणे
तत्रताववदिति इत्यादिकं विशिष्टदेशकालकर्मभिन्नदातृकर्मफलत्वात्सेवाफलवदित्युपपत्तिः यथा हि क्रियायाः क
र्मतावन्तःस्थितिकं न किंचिन्नाशात्फलं जनयति उतफलमुत्पादयन्त्येवेति आहोस्विद्द्विपर्वोक्तफलसिद्धिः जायते स्मात् आभा
वादिति द्वितीयशंकने स्यादिति कर्मनाशस्तस्माद्वस्थान्नमिथ्यात्वं सङ्गरात्स्वादिसत्वेऽमानन्नत्वेनिरिक्षयति तदपोनाह

अ.सू. २५

25

भवतिर्द्धि
गार्थ
२५

तत्पद २ पत्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथाभेदव्यपदेशोपिविकल्पितउपाधिभेदा पेक्षयैवोपचर्य्यतेनस्वरूपभेदापेक्षयार्थं

लौकिकेदृष्टांतमाह ग्रहवेति घटस्कन्नानांविनापिव्यवहारःकिंनस्यादित्यतआह नहीति कार्य्यापत्तिप्रसंगव्यवहारमापपादकत्व
नावसंदर्शितत्वांनवावदाख्यउपाध्याध्यासकस्यनेप्रमर्थः संबंधभेदौकल्पितौनसत्यावितीयस्याशंकांकोदमाह स्थानेति
स्थानमुपाधिर्द्वयादिःएकस्यैवोपाधिनाभिन्नस्यापाधिसंतेनोभयंसंबंधउपचर्यते यथाग्रामलोकादेरव्यस्यापुपाधिनाभिन्न
[redacted]
ग्रामवापस्वविधि यथाकार्षापणेयादविभागेव्यवहारव्यापारिणामस्त्याते नहिसकलेनैवकार्षापणेनसर्वदासर्वे
जनान्व्यवहर्त्तुंसमर्थास्ते कथंचित्वयविभागेनियमानवृद्धिसंघः स्थानविशेषस्यकार्षापणादिवत २५ गृहसंवेद्वयोरपि
संबंधभेदव्यपदेशयोः परिकल्पितयोपलब्ध संबंधव्यपदेशाद्वैव्यपदेशावपरमेतःस्यादिति तत्रागृहनु
यतएवस्थानविस्थानविशेषणेनतदापत्तौव्यपदेशाद्युपपद्यते संबंधव्यपदेशौवदयमर्थः अस्थायुपाधिस्थानविशेषयो
गाद्भुतस्वविशेषविज्ञानेनोपायुपप्यमयउपप्लमः स्वपूर्वमात्मनःसंबंधस्तयापाथवेव्ययोपचर्यतेनपरिमितत्वा
पत्त्याग्रकाभावविम्लपमोपादानं यथैकस्यापिकाशस्यार्थ स्वयंहस्ययेत्याचार्यदाद्युपजाविशेषस्योपाधुप
ग्रामास्वबंधव्यपदेशोभवति उपाधिभेदाचभेदव्यपदेशः यथाग्रामस्तीणांशाकाशादिस्थापाधयेदयवैतोस्वसंबंधभेद
व्यपदेशोभवतः तद्वत उपपत्तेश्च २७ उपपद्यतेचात्रेदृशएवसंबंधोनान्यापृष्टः स्वमपीतोभवतीतिस्वरूपसंबद्ध
मेतमामनंति स्वरूपस्यानपायित्वात नचयुतसंयमवायलक्षणसंबंधउपपद्यते उपाधिक्रं स्वरूपतिरोभावानुसमपी तद
तोभवतीत्युपपद्यते तथाभेदोपिनान्यथाऽस्यासमंजति बहुतरश्रुतिप्रसिद्धेकत्वविरोधात तथाचश्रुतिः एक
स्यैकास्यवानकृतंभेदव्यपदेशमुपपादयति योयंवहिर्दापुरुषादाकाशोयोयमंतःपुरुषआकाशोयोयमंतर्हृदं
यआकाशइति तथात्वप्रतिषेधात २८ एवंसिद्धोद्दिस्यपदेशात्परंपन्दहेतुत्वनस्थात्पार्प्रतिषेधपत्तंहेतुतोरोपसंहृ
ति तथान्यप्रतिषेधादपिनवसमात्परंवस्त्वंतरमस्तीतिगम्यते तथाहिसएवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात्स्वे
तेषपद्यादोत्यन्नात्मनःसर्वेवेदवस्वेवेदसर्वंनेहनानास्तिकिंचनयस्मात्परंनापरमस्तिकिंचितदेतद्ब्रह्मापूर्वमन
परमनंतरमबाह्ययमित्येवमादिभिश्चाक्यैःस्वप्रकरणस्थैरन्यार्थत्वेनपरिणेतुमशक्यैःर्वात्रसर्वत्रव्यतिरिक्तं वस्त्वंतरं
वारयंतिसर्वांतरश्रुतेश्चनपरमात्मनोन्योन्तर्यामीत्यवगम्यते

स्थानाधिविशेषोगमह्लोकाद्यात्मना संबंधोपचारस्तद्वत तथाहिस्यचत्वादेःस्थानयोर्भेदादित्रात्मयत्कृत्स्नभेदकत्वनेत्यर्थः
सूत्रेवेवसंबंधभेदोकिंनस्यातामित्यत्रकस्व उपपत्तेश्चेति स्वरूपेणाशक्यतात्मनोवस्तुसंबंधोभेदनिवृत्तिरूपोप्रत्ययेनव्यक्तः
संयोगादिवस्तुद्वयासमानतयाभेदोपिनस्वतएकत्वश्रुतेरित्यर्थः ॥ ॥

श्रा॰
न॰
२८

ईश्वरः किं कर्माण्यनपेक्ष्य फलं ददाति उत कर्मापेक्षो वा आहोस्विदाह अविचित्रस्येत्यादिना । द्वितीये संवेदनसंस्कारमात्रात्कृतादेव वर
नवत्कर्मैव पूर्वाद्देव फलसिद्धेः किमीश्वरेणेति भावः । अत्र कश्चिदाह । चंदनकंटकादिदृष्टसंपन्नेव सत्त्वादिसंभवे कंतं धर्मा
धर्माभ्यामिति श्रुतिस्मृतिबलात् तदीक्षायामीश्वरेण किमपराद्धं । अत ईश्वरानपेक्षात्केवलात्कर्मणः फलमिति युक्तमि

अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्यानुपपत्तेर्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगात् तदनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च तस्माद्धर्मादेव फ
लमिति ॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ४१ बादरायणस्त्वाचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते केवला
त्कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात्फलमित्ययं पक्षस्तुशब्देन व्यावर्त्यते कर्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद्वा यथास्तु तथास्त्वीश्वरा
त्फलमिति सिद्धान्तः कुतः हेतुव्यपदेशात् धर्माधर्मयोरपि हि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते फलस्य च दा
तृत्वेन एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते [illegible]
[illegible] एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते इति स्मर्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु यो यो यां यां
तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् । इति सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते तदेव चेश्व
रस्य फलहेतुत्वं यत्कर्मानुरूपाः प्रजाः सृजतीति विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वा
26 दीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः २

ति सिद्धान्त इति । पूर्वं त्विति । अचेतनस्य कर्मणः स्वतः प्रवृत्त्ययोगात् सेवादिदृष्टान्तानुसारिश्रुतेर्बलीयस्त्वात्सर्ववेदान्तेषु ईश्व
रस्य जगद्धेतुत्वश्रुतेश्च ईश्वराधिष्ठितात्कर्मणो ज्ञानादेः प्राप्तिफलसिद्धिरिति समुदायार्थः ॥ ७ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरि २८
व्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्कृतौ शारीरकव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥
॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तृतीयं शंकते अथेति अपूर्वं किं स्वतंत्रमेव फलदानाय प्रवर्तते चेतनाधिष्ठितं वा नाद्य इत्याह तदपीति द्वितीये तदधिष्ठानमित्र
जीवस्याधिष्ठातृत्वायोगमभिप्रेत्य अस्याधिष्ठातृत्वसिद्धिरिति भावः शैववादेनापूर्वं नास्तीत्याह तदसिद्धमिति त्यागिकयागादेः
अनुष्ठानादिदृष्टत्वानुपपत्त्याप्यपूर्वसिद्धिरिति चेन्न कर्माभावाधिकदोषादिवत्याभिन्नः फलसिद्धेरित्यर्थः केवलं तर्केण
अपूर्वं न सिध्यतीति भावः कृतानां नाशेन तु श्रायवानिमिष्टोदाहरणाधिष्ठस्य [illegible] इत्याद्युक्तानि प्रमाणानि भिन्नपूर्वसिद्धिश्रुतानि
परस्याधिफलदानं तस्यैव कार्यमित्याह फलतश्चेति सूत्रकारः अत्रमानमेतान्याणिभ्योददातीत्यत्रादः वसुदानो धनदाता

अथोचेत कर्मकार्याददृष्टान्यत्फलमनुमन्यत इति तदपि नोपपद्यते अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनेनाप्र
वर्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदस्तित्वे [illegible] प्रमाणाभावात् अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेन्न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तित्वा परि२
त् फलतश्च १४ न केवलमुपपत्तेरेव वयं फलदेतुं कल्पयामः किं तर्हि श्रुतत्वादीश्वरमेव फलहेतुमस्मामहे तथा श्रु
तिर्भवति स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदान इत्येवंजातीयका धर्मं जैमिनिरत एव ४ जैमिनिस्तु धर्ममेव
फलस्य दातारं मन्यते अत एव हेतोः फलं कृणनेत्युपपत्तेः तावदयमर्थः स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिषु वाक्येषु
श्रूयते विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत तत्रा
२।।४ स्योपदेशवैयर्थ्यं स्यात् ननु नु प्रतिविनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तोयं पक्षः नैष दोषः श्रुतिप्रामा इति४
ण्यात् श्रुतिश्चेत्प्रमाणं यथायं कर्मफलसंबन्धः श्रुत उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः न चानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म
विनश्यत्कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोति अतः कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्था पूर्वं नामा
स्तीति तर्क्यते उपपद्यते चायमर्थः उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नं ५

कर्मणोऽपूर्वं स्वर्गस्य [illegible] उक्तेनोपकरणमात्रता [illegible] ईश्वर एव फलदातेति सिद्धान्तोपपत्तिः [illegible] पूर्वं पक्षयति धर्ममि
ति विग्न फलतीति [illegible] नस्तीत्यर्थः [illegible] स्वर्गकामो [illegible] ति
[illegible] अपूर्वं द्वाराकर्मणः फलमुपपद्यते इत्युक्तो सिद्धान्तेऽपूर्वयति ईश्वरस्ति
ति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सहस्रदक्षिणाय पञ्चेतेत्यत्र प्रक्रान्तज्योतिष्टोमानुवादेनर्द्धि

एवंपदसंयमसाविश्यमापते तदुच्यत इति सयमाभिविधास्तवभेदाभेदविंता क्रियते निर्गुणविद्यायामेकोऽपि इति मितिवा चार्थरूपगुणे
प्रश्न यस्मात्समात्र क्रियते नाकार्यनिर्णयायेतिभावः पंचाग्निप्राणादेरेवमादिरूपस्यैव ज्ञानादेविद्यामिथोभिन्नाः नेतिनानाशाखादिभेदा
न दिसत्रवस्यते अत्रतु मिथोभिन्नास्ताः किं प्रतिशाखं भिद्यन्ते नवेति नामादिभेदाद्वा रूपाद्यविशेषाद्वा प्राप्य एवं पदो विधामे
२० दाहृणान्नुपसंहारः सिद्धान्तेन्तु भेदाद्दुपसंहारः स्यादिति फलभेदः पूर्वोत्तत्र शाखान्तराधिकरणे पूर्वपक्षे नामरूपधर्मविशेष
निंदप्रतिः ५ गुनैरभिसमाप्तिवचनप्राप्तिज्ञानाद्यर्थानात्वान्तरे कर्मभेदप्राप्तिरिति तत्रोक्तहेतवोनामादयो विद्याभेदार्थमिह
चोते प्रत्ययाभ्यासितरेषां पर्वज्ञानादिनेनैमस्दस्वदक्षिणाप्रयाणाविधिप्रशंसात्मानिरितिपदस्यकर्मान्तरनामत्वसमर्वत्वाति

महद्धफलादि

तदुच्यते समुणब्रह्मविषयाणां प्राणादिविषयाणां चैवं विज्ञानभेदाभेदविंतेन्द्रोयः अशद्धिकर्मवदुपासनानां भेदाभेदौ संभ
भवतः कर्मवदेवचोपासनानिदृष्टफलानिचोक्तानेककर्मभुक्तिफलानिकानिचित्समादर्शनोत्सितिद्वारेणतेषु
याचितासंभवति किंप्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद आहोस्विन्नेति तत्र पूर्वपक्षस्तावदेतवत्तावद्दुपन्यस्यते नामस्तावत्
इदमतिमतिहेतुत्वं प्रसिद्धंज्योतिरादिषु अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेषु विज्ञानेष्वन्यदन्यन्नामतैत्तिरी
यकेवाजसनेयकेकौथुमकेशाट्यायनकमित्येवमादि तथा रूपभेदोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धः
वैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्योवाजिनमित्येवमादिषु अस्तिचात्ररूपभेदः तद्यथाकेचित्तावदेवः पंचाग्निविद्या
याषष्ठमपरमग्निमामनन्तिअपरेपुनः पंचैवपठंति तथा प्राणसंवादादिषु केचिद्दूनान्वागादीनामनंतिके
चिदधिकान् तथा धर्मविशेषोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धः कारीर्यादिषु अस्ति चात्र धर्मविशेषः यथाथर्व
णिकानां शिरोव्रतमिति एवं पुनरुक्त्यादयोभेदहेतवो वेदान्तान्तरेषु योजयितव्याः तस्मात् प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद

यथासंभवं २

होमलक्षणकर्मायोगाद्येति प्रकरणविच्छेदाद्युत्पत्तिशिष्टात्कर्मान्तरं विशिष्टदक्षिणाकं विधीयत इति नामतः कर्मभे
दक्तमुक्तं ज्योतिरादिषु यथा ज्योतिषा यजेतेति संज्ञाभेदात्कर्मभेदो ग्राह्यः तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा
तत्र द्रव्यरूपं वाजिनमिति भेदः तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र वैश्वदेवद्रव्यमा
मिक्षायागे वाजिनाख्यगुणविधिः वाजिभ्य इति विश्वेदेवानुवादादिमात्रेणामिक्षायागस्य पञ्चसंख्यात्वेनोक्तविश्व ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ॐ श्रीमंगलमूर्तये नमः ॐ मानेदं ध्वांतनाशाय तिलकस्वामिनं स्तुवे विघ्नेशं विधुसंपन्नमाभिसुन्दरं हरं अनन्तरपादे नि र्धारितज्ञानसाधनोपासनास्वरूपमाह सर्ववेदान्तेति पादसंगतिमाह आत्मानमिति पूर्वपादे तत्त्वंपदार्थविवेकः कृतस्तद त्फलत्वाद्वाक्यार्थज्ञानमानंदादयः प्रधानस्येति सूत्रेणापुनरुक्ता ये तित्पदतदर्थास्तेषां संहारोऽपि विचारितस्तत्फलफलीभा वः संगतिः सगुणाद्यागार्थां विद्याचिंतानन्तरं विद्यानां चिंतनकालद्वारा निर्गुणज्ञानसाधनत्वात्किमतभेदे तिसंतत्वमसप्रतीति पूर्व

श्रीगणेशाय नमः ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । आत्मा नविज्ञेयस्य ब्रह्मणः तत्त्वं इदानीं तत्प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यते ननु विज्ञेयब्रह्मस्वरूपपूर्वापरादिभेदरहितमेकरसं सैन्धव घनवदवधारितं तत्र कुतो विज्ञानभेदाभेदचिंतावतारः नहि कर्मवद्ब्रह्मत्वमपि वेदान्तेषु प्रतिपिपाद यिषितमिति शंकावतः ब्रह्मण एकत्वात् एकरूपत्वाच्च नचैकरूपे ब्रह्मण्यनेकरूपाणि विज्ञानानि संभवंति नह्यन्यथार्थोऽन्यथा ज्ञानमभ्रान्तं भवति यदि पुनरेकस्मिन्ब्रह्मणि बहूनि विज्ञानानि वेदा न्तेषु प्रतिपिपादयिषितानि तेषामेकमभ्रान्तं भ्रान्तानीतराणीत्यनाश्वासप्रसंगो वेदान्तेषु तस्मान्न ता वत्प्रतिवेदान्तं ब्रह्मविज्ञानभेद आशंकितुं शक्यते नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्यते ब्रह्मविज्ञा नस्याचोदनालक्षणत्वात् श्रुतिविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसायिभिर्ब्रह्मवाक्यैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्यवो चदाचार्यस्तत्समन्वयादित्यतः कथमिमां भेदाभेदचिंतामारभत इति ॥ मुख्यवस्तुत्वम्

गुणानां भेदाभेदविचारविषयत्वेनोक्तमिति मन्वानः आह तदिति नेति भेदे विधायां भेदचिंता स्यात् ब्रह्मणस्तु वे घस्यैकत्वाद्विचारासंगत्यर्थः ब्रह्मैकमपि धर्मभेदाद्भिन्नमित्यत आह एकरूपत्वाच्चेति निर्धर्मत्वादित्यर्थः एकरूपेऽपि ब्र ह्मण्यनेकप्रकारसंभवाद्विद्याभेद इत्यत आह नचेत्यादिना पूर्वपक्षे ज्ञानभेदशंकानुपपत्तिमुक्त्वा चोदनाद्यभेदादू नाभेद इति सिद्धान्तोऽप्ययुक्त इत्याह नाप्यस्येति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र॰ सू॰ २९

सिद्धांतयति एवमिति सर्ववेदांतैः प्रतीयंत इति सर्ववेदांतप्रत्ययानि नैमित्तिकानीत्यर्थः । उक्तनामादिभिरग्निहोत्रादिकर्मणां
प्रतिशाखमभेदवत् शाखांतराधिकरणसिद्धांतसूत्रपंचकेनास्मयोगारूपचोदनाद्यविशेषादिति तत्र चोदना विधायकः शा
ब्दोऽस्मादितः प्रयत्नो वा तस्याविशेषमाह यथैकस्मिन्निति एकधात्वर्थेऽभावेऽपि न प्रयत्नैक्यं वदुपात्तिप्रयत्नैकाभिन्नार्थः
यथा मे छुत्वादिषु शाखाभेदेऽपि विद्या सर्वशाखास्वेका तथा पंचाग्निविद्याप्येका फलसंयोगाद्यविशेषात् तथा नाम्नोऽपि वि
द्या अभिन्ने इत्याह एवं पंचाग्नीति पूर्वपक्षे तेनेत्रिगा च्छेद्यैनितिकाम्यकमिश्रादिनाम्नाकर्मभेदेन पुनरुक्तः कुतःश्चो
दनाभिधानत्वात्कारिकादिशाखानां गृह्यनामत्वयाकर्मणां वाचित्वाभावान्नाभिन्नत्वाम्नकर्मावाप्ययभेदेपि तद्विहितंकर्म
कमेवात्मरूपभेदेपि न कर्मैकविरोधीयमित्येषफलप्रयत्नावयानकर्माणामतो न कर्मभेदकं शाखाभेदेपि न ह्यक्तिविद्यानिद्

एवं प्राप्ते ब्रूमः सर्ववेदांतप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन्वेदांते तानि तान्येव भवितुमर्हंतीति कुतः चोदनाद्यविशेषात्
आदिशब्देन शाखांतराधिकरणसिद्धांतसूत्रोदितानामभेदहेतूनां ग्रहणं संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादित्यर्थः
यथैकस्मिन्नग्निहोत्रे शाखाभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नस्तादृश एव चोद्यते जुहुयादिति एवं यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदेति वाजिस
नेयिनां छांदोग्यानां च तादृश्येव चोदना प्रयोजनसंयोगोऽपि विशिष्ट एव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवतीति रूपमप्युभय
त्र तदेव विज्ञानस्य यदुत ज्येष्ठश्रेष्ठादिविशेषणैः प्राणस्योपासनं यथा च द्रव्यदेवते यागस्य रूपं एवं ज्ञेयं रूपं विज्ञान
स्य तेन हि तद्रूप्यते समाख्यापि सैव प्राणविद्येति तस्मात्सर्ववेदांतप्रत्ययत्वं विज्ञानस्य एवं पंचाग्निविद्या वैश्वानर
विद्या शांडिल्यविद्येत्येवमादिषु योजयितव्यं ये तु नामरूपाद्यो भेदहेत्वाभासास्ते प्रथमकांड एव नाम्नः स्याद
चोदनाभिधानत्वादित्यारभ्य परिहृताः इहापि केचित्परिहरति भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि २ स्यादेतत् स
र्ववेदांतप्रत्ययत्वं विज्ञानानां गुणभेदान्नोपपद्यते तथा हि वाजसनेयिनः पंचाग्निविद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपरमग्निमाम
नंति तस्याग्निरेवाग्निर्भवतीत्यादिना छांदोग्यास्तु तं नामनंति पंचसंख्ययैव च ते उपसंहरंति अथ य एतानेवं पंचाग्नीन्वे
देति येषां च स गुणोऽस्ति येषां च नास्ति कथमुभयेषामेका विद्योपपद्येत
मार्थदर्शनयोरपि न भेदकत्वं तत्तद्धि विशेषभावात् बहुशाखाध्ययनाशक्तावपि स्वशाखोक्तविशेषस्यापेक्षितस्यान्यतो ग्राह्यत्वे
भवादशाखिरभेदिका एकस्मिन्नपि कर्मणि गुणालोपादिना प्रायश्चित्तं संभवति एवं समाख्यावचनभेदोऽप्यप्रयोजक इत्येवं कर्म
भेदप्रमाणाभावेऽभेदहेतवः परिहृता इत्यर्थः तर्हि शाखांतरेऽस्य नैवकर्मकवदिदिवैकरूप्यसिद्धः पुनरुक्तिरित्यत आह इहापीति
रूपभेदात्प्रतिशिष्टत्वं विशेषः पंचाग्नीन्वेदेत्यादावुपासनोक्तितिविधिस्य पंचाग्न्यादिरूपभेदादुपासनाभेद इत्याशंक्य वाजिन
रूपभेदात्कर्मभेदवदित्यधिकाधिकानिरासार्थत्वात्तयोर्नरूपमस्याधिकस्यास्तिमनाग्रांकामाचष्टे स्यादित्यादिना अस्य

...स्य कात्स्न्यात्कर्मन्याया नोमानसविद्यास्वविनाशतेर्दुर्यो न
त्वावनरु किं गो पि ना स्तीति मंतव्यं ॥

२९

28

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

देवतानां वाजिमध्ये स्वत्ववाद्यो यागादुत्पत्तिर्द्रव्यमिश्रावरुणेकर्माणि वाजिन द्रव्यस्याचाकांक्षितं तस्य विधयो यागाद्यनिदेवताको वाजि
देवताको वाजिनयागः कर्मान्तरमिति तस्याद्देवतास्वरूपभेदात्कर्मभेदः सिद्धान्तितः आग्नेयादिपदादेकपदमुत्पत्ति द्रव्यभेदाद्यागभेदोऽग्नयः
एवमिहापि एकं वाग्निषडग्निरूपभेदाद्विधाभेदो वा निष्ठं देवयोः तथा रेतो नु वा वागादयः स्तोत्रोपेत तस्य हितावाजिनामिति प्रा
णविद्याभेदः करीरि वाक्याध्ययनेन तैत्तिरीयकाणां भूमौ भोजनं प्रतिषिद्धं नान्येषां अग्न्यध्ययने केषांचिदुपाध्यायायुक्त उद
कस्पर्शनं धर्मो नान्येषाम् अश्वमेधाध्ययने केषांचिदेव ... नचनान्यवकीर्णी दानिकर्माणि धर्मविशे
षमपेक्षते नान्यापेक्षते चेति पुनः ... कर्मभेदः शङ्कितः तथाऽऽथर्वणिकानां अध्ययने केषांचिदेव शि
रस्यङ्गारधारणरूपं व्रतं नान्येषामिति विद्याभेदः स्यात् पुनरुक्तिरभ्यासः यथा समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति
... नामभेदकः तथा ... विद्याभेद आग्नेयादिनिन्दादिग्रहः ... स्तने तेनेति पुरोडाशाः
... द्विदेवत्य ... यथा ... एव स्थाने ... तेन
... निन्दा ... एकस्यैव ... तयोरितानुदितहोमादिक्रमकृतभाषा
... शिरोव्रतभेदः शङ्कितः एतन्निन्दा ... विद्याभेदः ... हि तस्य ... शाखा विहितस्य कर्म
... तथा सर्ववेदानामध्ययनं ... विद्याभेदः स्यात् तथा ... सर्वासामेकरूपा सम
... चेत् किंतु कस्यचित्कचित्कर्म ... तः ... भेदः शङ्कितः तथा कस्यचिद्वेदान्त
... कस्यचित्त्रेति विद्याभेदः ... कर्मभेदव विद्याभेद द्विधा भेद इति पूर्व
पक्षः ... पुनरुक्तिरिति तथा ... क्रियाना मध्ये
... कर्मभेदका ... प्रकृति ... भेदेन ...
भेदा नदेव ... कर्मभेद ... विद्याभेदः ... कर्मभेद
... विद्याभेदः स्यात् ... प्रकरणान्तरं ... यथा
... प्रकरणान्तरं ... सिद्धान्तितं तथा चैवेदान्तभेदे ... कर्मभेद
... इति पूर्वपक्षः ॥

भा. र. २९

अधिकाराच्चेति व्याचष्टे नैतदिति एतत्प्रकृतं मुण्डकमनुष्ठितशिरोव्रतो नाधीत इति श्रुतेर्मुण्डकाध्ययनाङ्गमेव शिरोव्रतमित्य
र्थः ननु विद्यांगत्वेनाधीतं व्रतं श्रुतमिति शंकते नन्विति सर्वशाखाप्रत्ययन्यायस्य विद्यैकत्वे हेतुत्वात्तमपि सर्वत्र स्वबु
द्ध्यन्यस्यां तु इति विद्याभेदः स्यादिति प्रकृतग्रन्थवाचकैतच्छब्दबलाद्ग्रन्थप्रकाशकग्रन्थपरो ब्रह्मविद्याशब्द इति परिहरति नेति त
त्रापि शिरोव्रतस्य मुण्डकाध्ययने नियमः सववदिति निदर्शननिर्देशः सवा होमाः प्रथमे श्रुतेः स्वमते उदितएकोऽग्निरेक ऋषि
स्तथाथर्वसिद्धस्तस्मिन्नग्नौ कार्या इति यथा नियम्यन्ते तथायमपि किं च वेदे वेदान्तनिर्गुणब्रह्मविद्यैकत्वं वस्तु निर्दिशतीति स

नैतदचीर्णव्रतोऽधीत इति चाधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्चाध्ययनधर्म एवैष इति निर्धार्यते ननु
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णमिति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रवणादेकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति
कीर्तितैष धर्मः तत्राप्येतामिति प्रकृतग्रन्थावमर्शनात्प्रकृतत्वं च ब्रह्मविद्याया ग्रन्थविशेषापेक्षमिति
ग्रन्थविशेषसंयोग एवैष धर्मः सववच्च तन्नियम इति निदर्शननिर्देशः यथा च सवाः सप्त सौर्यादयः शतौ
दनपर्यन्ता वेदान्तरोदितत्रेताग्न्यनभिसंबन्धादेकाग्न्यभिसंबन्धाच्चाथर्वणिकानामेव नियम्यन्ते त
थायमपि धर्मः स्वाध्यायविशेषसंबन्धात्तत्रैव नियम्यते तस्मादप्यनवद्यं विद्यैकत्वं दर्शयति च ४ दर्शयति च वे
दोऽपि विद्यैकत्वं सर्ववेदान्तेषु वेद्यैकत्वोपदेशात्सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति तथैतमेव बह्वृचा महत्युक्थे मीमां
सन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगा इति तथा महद्भयं वज्रमुद्यतमिति काठके उक्तस्येश्वरगुणस्य भयहेतु
त्वस्य तैत्तिरीयके भेददर्शननिन्दायै परामर्शो दृश्यते यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति त
त्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येति तथा वाजसनेयके प्रादेशमात्रसंपादितस्य वैश्वानरस्य छान्दोग्ये सिद्धवदुपादानं
यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त इति तथा सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेनान्यत्रविहितानामुक्था
दीनामन्यत्रोपासनविधानायोपादानात्प्रत्यभिज्ञादर्शनन्यायेनोपासनानामपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसिद्धिः

त्रिविधप्रत्ययोपासनाविद्यानामपि सर्वशाखाप्रत्ययत्वसिद्धिरित्याह सूत्रकारः दर्शयति चेति सर्वाण्यप्येकं वेद्यं वेद्यं दर्शयन्तीत्य
र्थः तथेति किं च शाखान्तरोक्तपदार्थस्य शाखान्तरे सिद्धवत्परामर्शोऽपि विद्यैक्यं दर्शयतीत्याह तथा महद्भयमित्यादिना एष
नर एतस्मिन्नुदरमल्पमप्यन्तरं भेदं यदा पश्यत्यथ तदा तस्य संसारभयं भवति तस्माद्विदुषोऽनात्मनो भेददर्शिनस्तदेव ब्रह्म भय
करं भवतीत्युक्तं सर्वादिमित्यनुवादेन सिद्धम् प्रादेशमात्रमुपास्त इति सिद्धवदुपादानं वैश्वानरविद्यैक्यं दर्शयतीत्याह तथे
ति किं च सर्ववेदान्तेषूक्थादीनां प्रतीयमानत्वेन दृष्टत्वेन तद्वदन्यत्रोक्तानां तेषामन्यत्रोपास्त्यर्थमुपादानमिति तत्र

सदयादीनामपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं वैश्वानरमुपास्त इति सिद्धवदुपादानं तथेति अत्रैव
वदन्त्याथर्वणिकाः ॥

२९

७९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भवतिवेद्यभेदाच्चविद्याभेदो २

ननु तस्य मन्त्रस्य द्वाह्मणार्थस्य ग्रिहं तेपि हिरण्मयः पुरुषाय: प्रसिद्धवह्निजिमिकन्तः सत्त्वान्देवेषु पर्मसार्थ इति नरूपभेदस्तत्राह नचात्रेति
अस्तु प्रश्न न न यत्तावतो रन्तसो वा जिनाममावापस्तु देयका वाचनस्य प्राप्तवतः किमिन्यत्राह आवापेति क्लोदो पपद्यतेत्यभावम
सौक्र वाल्पनरूपभेदो नविधेकाविरोधी निपरिहर इति नेपद्वयाभिना अग्नी काशंसजनीत पत्नीनेपीति इतोस्मालोकाद्विहेलोकान्त
दंप्रेतेगतंजानपाग्रयेद्वंनोपर्थः ननु ब्रह्मेषि शिरोस्माज्ञातं वाजिभिन्त्तस्म मिद्वादिति शेषः पद्यन्तश्रुतिरूपभेदः न द्वेषयत्त्वा
ह वाजसनेयिन स्थितिति प्रथायेक्त विरोधस्य चानुवादमात्रत्वेनानु पास्यत्वान्न चाग्र्यवेवोपास्यामुमय त्रेनिन रूपभेद इत्य

न चात्र गुणोपसंहार: प्राचारेमपमेलु पंचसिद्ध्यादिविरोधात् कथमाप्राण संवादे श्रेष्ठादन्यो श्रन्तुर: प्राणवाक्चतुः श्रोत्र
मनांसि ज्ञ्यैष्ठ्यं वस्नानि वाजसनेयिन स्तुपंचम प्रमत्या मनोनिरतो वेश्मनादि: प्रजापतेरेतज्ज्यायेष्ठमिथ्येवं वेदेति अ
वाकोश्ववपमेदाच्च वेद्यभेदोऽद्रूपमेवत्तमेदाद्विनाग्नहृसितिचेत् नेपदोषः एकस्यापि विद्यायामेव स्वजातीयको प्राणभेद
उपपद्यते यद्यपि छान्दोग्ये रूपसहायेन संभवति तथापि पुरुषे नापंचानाम श्रीनामपय त्रयुपसिद्धायमानत्वा
न्नविद्याभेदासंवितमईति नहि प्राणोऽषिष्ठवाजस्त्रमाणो वेतिवादो भिद्यते एकानेपि च वन्हि प्रकल्पदेशः श्रेणिदृष्टि
रोगयत्वद्वेनीति वाजसनेयिनस्तु सापादिके पुरंवरस्त्रिसङ्गब्रन्द्याया: प्रसिद्धमाद्दिकल्पना पनिहन्तयेनस्यो श्रि
रेवाग्निर्भवति समिन्धौ नित्यादित्यमसनेति सनित्यानुवाद: अन्यापूपासनीयेषु वादस्तस्यापि संज्ञापनाः प्राक
नेलंद्दोणरूपमहत्त्वेन चात्रपंचसंख्या विरोधआशंक: सापादिका शुद्धमित्राणा पंचसंख्या नित्यानुवादश्रुलानविधि
समवायिनीत्यदोषः एवं प्राण्यमतादोदिक्षुण्ण्यिकस्या गुणस्यनेरत्रोपसमस्यानविरुध्यते नाम्नापाद्धपमेदाद्द्यम
द्वैविद्याभेदस्तु शाका: कस्यचित्प्राणाश्रयवाणिहाणत्वापिभयसाविद्यारणाभेदस्यगमात् तस्मादेकविद्यामेव सा प्रत्या
यस्तथात्वेवादिसमाचारोधिकान्तस्मठवकतनिप्रमः । यदुक्तमाथर्वणिकानां विद्या प्रतिशिरोव्रतापेक्षत्वेन
इतोपाचन्यपेत्मा विद्याभेदो नोपपद्यते सायप्रभृतय एव विद्याया: कथमिदमवगम्यते यतस्तथात्वेन
स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरंग्रंथार्थवणिकानमपि वेदव्रतत्वेनाम्नातमितिसमामनन्ति

शेः सविशेषसमाप्ति पुग्रेरूपान्तरेणपि न रूपभेदस्तमाह अग्न्यापीति द्युलोकादेर्लोपवानामश्रीनामग्निन्वसंपत्तिविधानेवा
शेप्यत्वसपत्निकत्विमग्नीनां सिद्धमन्नपत्तेनपत्रधनेनविधीयत इत्यर्थः अंसामोदिविद्या वाक्ये तेषुपसंहर्तव्यमिनुक्त
नुपपत्तोपि नविद्याभेदस्तमाह नचाबाधेति एवं रूपभेदान्नविद्याभेदकस्सन्ताधर्मविशेषो पिनभेदकस्तमाह स्वाध्या
यस्येति तादनवस्थापनाचानेनशिरोव्रतमाथर्वणिकानांवेदविहितेनविद्याभिन्यर्थः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

छां॰
टी॰
२

भेदाभेदमानत्वात्संशयमाह तत्रेति अत्र पूर्वोपासिकस्मात्सिद्धांतन्यायेनोद्गीथविद्येतिसंज्ञैकत्वेनविद्यैकत्वमितिपूर्वपक्षेमिथ्याउपे
पसंहारः फलेसिद्धांतेसंज्ञैकत्वेपिविद्यैक्याभावात्स्वतन्त्र्यपसंहारत्वेवायत्रपूर्वपक्षायेनपूर्वपक्षः तत्राभ्यवादिकौसगान्निरिति
प्रेनवामत्रत्यात्सिद्धांतिशंकामाभागवाच्चाह नन्विति अत्र पूर्वोक्तमुद्गीथकर्मककर्तृप्राणोपासनाभिन्नामुपास्यः उद्गीथेतिकस्मात्
ब्देत्यानानात् उद्गीथावयवओंकारः प्राणादृष्टयोपास्यत्वमित्यनेनदृष्टत्वबमुद्गीथमितिकर्मपरत्वं वाजसनेयकेकर्मणोः
पास्यपोर्भेदादित्युपोरस्यपात्रभेदइतिशंकार्थः उद्गीथत्वेनेति ओंकारत्वेनेत्यर्थः अत्रसरूपभेदेनविद्येत्याक्षिप्याभि

तत्रसंशयः किमत्रविद्याभेदः स्यादाहोस्विद्विद्यैकत्वमितिकिंतावत्प्राप्तंपूर्ववैगुण्यन्यायेनविद्यैकत्वमिति ननुप्रत्यक्षे
विद्यैकत्वप्रक्रमभेदादन्यथाहिप्रक्रमतेवाजसनेयिनमुद्गीथादोगाः ननु उद्गीथेतिवाजसनेयिनउद्गीथस्य
कर्तृत्वेनप्राणमामनंति छंदोगाः उद्गीथत्वेनतमुद्गीथमुपासीतेतिकथंविद्यैकत्वंस्यादितिचेत् नै
षदोषः नह्येतावताविशेषेणविद्यैकत्वमुपगच्छन्तिविशेषस्यापिबहुतरस्यप्रतीयमानत्वात्तथाहिदेवासुर
संग्रामोपक्रमत्वं उभयत्राप्यभिधायउद्गीथोपन्यासोवागादिसंकीर्तनंतन्निंदयामुख्यप्राणव्यपाश्रयण
मुख्यप्राणवीर्यविध्वंसनमश्मलोष्टनिदर्शनेनेत्येवमादयोऽर्थाउभयत्रप्रतीयन्ते वाजसनेयकेचोद्गी विर्धं
थस्यापि सामानाधिकरण्यप्राणस्यश्रुतमेषउवाउद्गीथइति तस्माच्छंदोगानपिकर्तृत्वंलक्षयितव्यं तस्माच्चवि
द्यैकत्वमिति नवाप्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॰ नवाविद्यैकत्वमत्रन्याय्यं विद्याभेदएवात्रन्याय्यः
कस्मात्प्रकरणभेदात्प्रक्रमभेदादित्यर्थः तथाहीदंप्रक्रमभेदोदृश्यतेछांदोग्येतावत् ओमित्येतद
क्षरमुद्गीथमुपासीतेत्येवमुद्गीथावयवस्योंकारस्योपास्यत्वंप्रस्तुत्य रसतमादिगुणोपपादनंचतत्र
चाथवत्वेनसेवाचरणोपमाख्यानंभवतीतिप्रक्रमितमेवाद्गीथावयवमोंकारमनुवर्त्यदेवासुराख्या
यिकाद्वारेणतंप्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरइत्याह
कन्यायेनपूर्वपक्षेपरिहरतीति नैषदोषइति अत्रसाम्यताभिप्रायः अत्रस्नपार्थसंवादः यथास्मानंप्राप्यलोष्टोविध्वं
संति तथाप्राणेहवमागता अहरेतस्यवीर्येणस्वमेवखलाइतिश्रुतमभयतेत्यर्थः अत्रस्वरूपभेदस्मतीकृतापिवि
द्यैकमसंजीसोपिनास्तीत्याह वाजेति उद्गीथरूपत्वेनप्राणस्योभयत्रश्रुतत्वादेकत्वमुक्तमप्युभयत्रदृश्य
मित्यर्थः बहुविरुद्धरूपभेदान्नविद्यैकमितिसिद्धांतयति नवेति अत्रवैदिकोपिनिषदुद्गीथमितितद्वयवमित
र्थः पृथिव्यादिरसानांरसतमओंकारः आप्तिःसमृद्धिरितिगुणानुक्रमगुणवत्ताकारेणोपास्तिविधानायाप्यपि २
कामसत्तेनाह रसतमेति॥

30

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वशाखाप्रत्ययविद्यानां चिंतायाः फलमाह उपसंहार इति शाखाभेदे समानविद्यायां अन्यत्र गुणा पठ्यन्ते अन्यत्र स्थितास्तेन एकत्राऽन्यत्रा
इतरशाखागतानामुपसंहर्तव्यत्वं समानविद्यायां विशेषोऽपि चेत्सर्वशाखागतानां विद्योपकारसिद्धेः शाखाभेदेन गुणा अन्यत्र स्थिता इति प्रत्ययः
नत्वप्रकृतविद्यायां विद्या चिंता ... नेत्यर्थमिति फलसिद्धेर्नतेन तु सन्नैवाचेष्टे स्थिते च नाहिना गुणानां गुणिनं विना भा
वादेतत्शाखाप्रत्ययविद्यात्वादेवोक्तं तु विद्यायां गुणानां सन्निहितत्वात्तद्विद्यायां विद्यन्तु मा नाहि विशेषस्तत्रोपसंहारसिद्धिरित्यर्थः
प्रयाजेनोऽन्नमुपकारकत्वमुपसंहारे हेतुमाह विधिस्सम्बन्धोविवेति उक्तमेवं व्याचिरकमस्त्विनाह यदिदीति नन्वत्र
ययागा च कृत्स्नानां तत्रो भिन्नमर्थं प्रति हि यात न तस्य तु समाना विद्यां तस्या भिः किं नस्मादित्यत आह प्रकृतीति प्रकृति
गुणानां विकारे प्राप्तिरर्थं कार्ये स्थानात प्रकृतिमात्रविशिष्टेन तत्सामानिरित्यर्थः नैवमिति गुणानुपसंहारानेत्यर्थः उक्त
उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समानेन ५ इह प्रयोजनं नः सर्वं ... विद्ये विद्वेदान्तप्रत्ययत्वे सर्वविज्ञानानामस्तु त्रीहि
नानाविज्ञानगुणानामसंज्ञाविसमानेषु विज्ञानेषु उपसंहारो भवति सर्वाभेदात् यथैवद्वितेषां गुणानामेकत्राऽप्यवि
शिष्टविज्ञानोपकारः स एवान्यत्राप्युभयत्रापि हि तदेकं विज्ञानं तस्मादुपसंहारो विधिशेषवत् यथा हि विधिशेषा
णामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेकं कर्माग्निहोत्रादिकं सर्वत्रैवमर्थाभेदादुपसंहारास्तद्वदिहापि यदि विज्ञानभेदोऽभ
वेत्ततोऽविज्ञानान्तरनिबद्धत्वाद्गुणानां प्रकृतिविकारभावाभावाच्च नस्यादुपसंहारः विज्ञानैकत्वेन नैवमिति
अन्यत्वं प्रयोजनसम्बन्धप्रश्नः सर्वाभेदादिमाप्तविद्यौति अन्यथात्वं शब्दादितिचेन्नाविशेषात् ६ वाजस
नेयके तेह देवा असुरैर्होनाः ... यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेतिनेह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति ... वागादीन्प्राणान्स्तु
त्वाणसविद्वत्वेन निंदित्वा मुख्यप्राणपरिग्रहः ... न ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति ... नयति तेभ्य एष
प्राणौ उद्गायेति तथा छांदोग्येऽपि देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्याम इति ... वागादीन्प्राणान्स्तु
त्वाण विद्वत्वेन निंदित्वा तथैव मुख्यप्राणपरिग्रहः प्रकृते अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रि
रे ... मनेन त्रय्या ... वारयति सर्वेत्यति सर्वे च गुणविशेषा द्वैतानि विद्यैकत्वमुक्तं नेत्युपवादं तत्राह अ
न्यथात्वमिति शब्दाज्जितानां ... गानात्मा उद्गीथाधारं च विशेषमाह वाजसनेयिनां तेह देवाः प्राणि
कह्नयः प्राणमुख्येनामन्त्र ईनेदान्यस्मिन्न्यस्य उद्गीथे नो हात्र ... मुख्यप्राणस्य ... नस्वरानन्तीस देवतागा
नाम इतिने च वैनिर्देशप्रयुक्तीय कर्तोर्मुख्यप्राणस्य निर्दिष्टत्वात् ... प्रथमं वा च परीक्षितं वनः ... नास्माकं
कृतिविनया ... गानाच्च तः ... नाहत्वं ... इति निर्दिना ... माह्यभवं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रा०
ह०
३२

ता करणासम्भवमात्रेण वैकल्पिकं नानाग्नी यवत्रयं तदाह तथाहीति विवादपदं पूर्णमासपदं निर्वपति वर्द्धमानपक्षस्य मासस्य प्रथमे दिनेऽ
मावस्याया द्वितीयस्यां प्रतिपदि तद्यथानन्तरं व्रीहियवान् धममासं पूर्णमासं प्रयोजयेद् उक्तं पौर्णमास्याकपालं कुर्यात् इष्टविशेषालानि स्या
न्याहुद्देशं यवैः यमि प्रकाला न्विन्द्रयै विधि विरुद्धाय एतं चरु मिन्द्रभ्युदयवाक्यकामस्याथै यस्य यजमानस्य चन्द्रदेशमेवामावास्या
भ्यां तावदेशे कर्मार्थं पञ्चमनास्वरप्रयतो विरुद्ध तण्डुल दधि पयसां रूपं निरूप्य देवता भ्यो प्रादिश्य स्वकल्पितं चरु मावास्या पश्चा
दभ्युदेति तस्मात्तं यजमानं कालमययावा पराधानदेवनिरूप्यहवि प्रज्ञाहितार्थं यति विये जयति यान्नुचास्य वर्धयति
यस्मात्काल भ्रांतिमान्यजमानो ये मध्यमादिश्य तेन त्रेधा भूत तण्डुलाद् यादिप्रहितान् निरूप्य तान् विभज्य प्रकाशितानि वि मे
जयेद्वितीयम् यदा त्वादियुगकामस्यादिष्टो दध्यादेव सिद्धमानिर्वपदिति तद्धन्यनि स्य विषु तण्डुलाचरु स्पत्नेदयये प्रतिष्ठ चरु
मित्यर्थः अत्र कालापराधे देवतास्थपुरकान्यथास्थितरूपद्दधानिजकर्मविधीयत इतिप्रामे तण्डुलत्रेधात्वाय तत्र्यावादेन विभज्य
दिति द्विविधः प्रकृतदेव वियोगानन्तरमिति त्रैवदधीककर्मणि देवतानां तरमनुविधमात्र विधानं न कर्मान्तरमिति सिद्धोनि न एव
तथाप्यभ्युदयवाक्ये पशुकामवाक्ये च त्रेधा तण्डुलान्विभजेत् ये मध्यमास्तान्नग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपा
लं कुर्यादित्यादि निर्देश मामस्य पुनः क्रमभेदादभ्युदयवाक्ये देवतापनयोऽवसितः पशुकामवाक्ये तु यागविधिः
नेष्यते पुपक्रमभेदाद्विधाभेदः प्रावरीयत्वादिवत् यद्यपि स्मानमिष्ट आसन्नामावास्या काशेषु वैश्वमासा
यानोकाशः प्रवायणैस्य विषये वरीयस्त्वं प्रतीयः सयथानन्त इति परोवरीयस्त्वं विधिष्टमपि यथापास्तनमस्या
दि मादि हि एवं समुत्पादियुग विशिष्टा दीयोपासना द्विज नचनवतं वस्तुगुणो पासहावस्तकसाम विधानाद्वाया
त इह ब्रावोनरस्य सम्प्रवक्ता तीयक प्रपासने क्षिति
32 एवमभ्युदयवाक्ये कालापराधेनोपक्रमादेशात् कर्मो ऽपवहृविधः पूर्वदेवतापनयो वियोगोऽवसितः पशुकामवाक्ये तु
यद्यपि पूर्ववदिष्टान्मग्नये मत्तिमन्तेष्टाकपाले निर्वपेये मध्यमास्तानिम वेदिपिविष्णाय ते चरुं पे तो द्विधास्तानि स्या
म्नात्रेधस्तु रुमितिनि देशोऽभ्युदयवाक्ये समोऽस्तितथापि पशुकामः स्यात्सोमावास्यामिष्टावत्सानयाकुर्यादितिनि
२५ दर्शाकर्मसमाप्त्युनर्दोहार्थं वत्सापाकरणविधिपक्रमात् पशुकामस्य यागोन्तरविधिरेव नाभ्युदयवाक्ये कालार्थं कर्मितित
त्वाप्रकृतोऽपि निर्देशसाम्यं न विधैक प्रयोजकमित्यर्थः वत्सानयाकुर्यान्मानदेशादृष्टान्तं नयति दिव्यर्थः स चोक्तदृष्टान्त ३
माचष्टे परोवरीयस्त्वादिवदिति परइति सकारान्त एवम्मात्स्वक्षम्यो वराच्चवरस्तरइति परो वरीयान्विता कंपदं अनन्त श्रु
आकाशात्तत्परमात्मानं दहशालेवनत्वादहीयस्त्वं यो रुत्पदः आकाशात्मना हिर एव मधुपुरुषात्मना चोपास्या
पालिसामापिविद्यामेदवदिहापिभेदइत्यर्थः ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु वाक्यान्वयैकवाक्यतार्थं छान्दोग्ये पाठक्रमस्य उद्गीथपदं संशयित्वा समभक्तिपरमतः प्राणमुद्गीथकर्तारं प्राणा उपास्यत इति व्याख्याय
तामिमतन्त्राह तत्रायमुद्गीथ इति ओङ्कारोपास्त्युपक्रमसंनात उद्गीथपदे देवतेनात्मानं चेति दोषद्वयं स्यादिति भीः तन्निराकर्तुं पितत्य
देवयवलत्वणस्तीकार्यो तमोवर्वकदेवतत्वणक्रत्वनयानुग्रहतया चोपसंहारैकत्वं प्रामेव प्राप्तिनिरुपाद्युपक्रमोपि तत्र प्रथमं
तमाद उपक्रमेति संदिग्धोपक्रमो हि वाक्यशेषान्निश्चीयते यथाक्तः शर्करा इत्यत्रात्नतु इत्यस्य संदेहे तेजो वृत्तमिति शेषात्र थयः
हृत्नपक्रमेत्तरशेषयाणतो निश्चितत्वस्मानाधिकरण्ये उद्गीथपदस्वार्थावलत्वणविनिश्चितेति प्राणमुद्गीथमित्यपसं
हारस्तदर्थत्वात्तेयर्थः एवं छान्दोग्य ओङ्कार उपास्य उक्तरत्वत्र प्राणास्यापस्यभेदाद्विद्याभेदइत्याह वानेति ये

तदथयमुद्गीथसाधनमपि वक्तत्वाभक्तिः विभिन्नं प्रेपते तस्मायक्रमेदं नात्तिकतउपक्रमसंहारोपसृष्टेनतत्त्वण चप्रसज्येत ३
पक्रमानुरोधेन चैकत्विना काउपसंहारेणाभवितव्यं तस्मादत्र वदृद्गीथावयवः ओंकारे प्राणदृष्टिरुपदिश्यते वा
जसनेयकेतद्गीथशब्देनावयवशब्देनावयवि लक्षणयाभक्तिमात्रास्तु लेचभक्तिरादेयनेतत्र उद्गीथमपि तस्यकर्तुत्वात वि
कारात्तेननिरुपितमित्यस्यानन्तरं भागमिति उद्गीथसमानाभिकरणप्राणस्य तदङ्गत्वान्वैव दृष्टि विधि
स्याप्राणस्यसर्वात्मत्वश्रवणादुपासनां विधीयते किंतु विशेषकत्वमाहेति समलभक्तिविषयत्वेनतत्राप्युद्गीथशब्दः
तिवेषम्य तत्प्राणस्योद्गातृत्वसंभवेनदेवतानां च विषयत्वेऽद्गीथमात्रस्योपासनाविधेत्वेनोपदिश्य
मानत्वात् प्राणदृष्टेरोङ्कारोपासनाभेदः कर्तृतैविनत्वात्समभवः तथा च तत्रैव वक्ष्यति नेत्राचाचौ एव समस्तप्राणेन चोद्गाता
र्थ इति तदेवविद्यायां भेदं तत्रापि मानेवाक्यस्यानुसारभक्तिमात्रेण समानार्थत्वस्यावसानात् सुरुक्त ॥

दृष्टं वा तिक्रतावपि प्राणस्योद्गीथरूपत्वमुक्तं तेरूपात्मेकाभिति तत्प्रयति पञ्चमीमाहिना तत्रोद्गीथउपासनयाचोक्तः
किं न प्राणस्योपास्यस्य गुणत्वेनार्थः किंचोद्गीथ ओंकारः छान्दोग्ये अत्रत्वभक्तिर्विद्याप्यासभेद इत्याह सवेति
प्राणस्य जड त्वादृद्गातृत्वं किन्तु गीथयमेव वक्तविभिन्नपि याणमित्येवमाशंक्याह नवेति सउद्गातावाक्यविशेष
प्राणेनोद्गातृत्वं कृतवानिति श्रुते नसंभवेत्यपि नेत्यर्थः यदृतं वेद तदार्थभेदे शोभादिविशेषकमिति तत्राह नवेति एकत्वोक्त
ताप्राणउपास्यत्वमोंकारस्यतेनैव प्राणस्यरूपभेदस्य हेतुमात्रवहितमार्थं वादसाम्यमात्रेणनोपासनैक्यमित्यर्थः

॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आ.
व.
३२

अत्र सर्वं पदेषु सर्वौ कल्पितुं नासिद्धं फलं सिद्धांतेन निर्दिष्टं इति मत्वा सिद्धांतमस्त्रं आचष्टे चशब्देनाहितादिना पदत्रयस्य द्वंद्वत्वेऽपि ति
त्वाया ध्यासपदे दोषमाह तत्राप्यसदिति यदोद्गीथस्य बुद्धिरोंकारो ओंकार इत्यस्मिन्न द्वावको द्गीथशब्दो ओंकारे लक्षणयाऽतो
बुद्धिविषयत्वगुणपरत्वात्तथा संबंधाप्यसिद्धः कल्पनीयः प्रतीकोपासने फलं च कल्प्यमिति गौरवं स्यादित्यर्थः फलेन कल्प्य
मिति यत्कृतं सूत्रेऽति आप्नोतीति ओंकारस्याप्तिः समृद्धिरिति य उपासते स कामानामाप्नोतीति श्रुतफलनाप्यासंबंधः उ
द्गीथोंकारयोरन्यतरस्यान्यतरत्वस्य पदाद्देतस्य गीकृत्यान्यतरस्मिन्पश्याबुद्धिरिति वेत्स्य मन्कसंप्रमन्यतरचेद्भ्रांतिरवाता
पवादस्याह नचकदाचिदपीति भ्रांतिश्च निवर्तनन्नतनिवर्तते इत्यभ्रांतिरित्यर्थः किंचानन्तबोधकाद्वाक्याद्भ्रमपवादो
वा हो यं तथा ह्युदानीनेवैषीपदन्न यथा वैर्तनप्रयोजनः नदिर्द्द्यः पदाः साध्याइति पर्युदस्तेविशेषणपदं एवैको
निरवद्योभ्युपादीयते तत्राध्यासेनाप्युद्धिनिरत्राध्यस्येन लक्षणलक्षणाद्भूमिनिष्प्रयस्य तत फलं च कल्प्यं त्वप्य
तयवपल्लमापमिनाद्वैकामानां भवतीमादीतिचेत् नतस्याप्यफलत्वात् [illegible] आप्नोतीति फलं
दिनत्रोद्गीथाध्यासफलं अपवादेपि समानः फलाभावः मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति चेत् नैकरूपार्थोपयोगात्
वगमात् नचकदाचिदपोंकारादेकथं बुद्धिर्निवर्तते उद्गीथाद्गीथबुद्धिः नचेदं वाक्यवस्तुतत्त्वप्रतिपादनप
रमुपासनाविधिपरत्वात् नाप्येकत्वपक्षः संगच्छते तिः प्रयोजनं हितसाधनद्वयोरावरणस्यादेकैनैव विवक्षि
तार्थसमर्पणात् नचात्र विषयप्राधान्यं विषयेवात्त्रेओंकारस्य शब्दवाच्य उद्गीथशब्दप्रसिद्धिरस्ति नापि सकला
यांसात्माद्दितीयायां भक्तौ उद्गीथशब्दवाच्यायामोंकारशब्दप्रसिद्धिः येनानन्तरिकार्थतास्यात् परिशेषाद्विशे
षणपक्षः परिगृह्यते आम इः सर्ववेदसाधारण्यात्सर्वव्याप्यत्वरामिह माप्रसज्जीयेत उद्गीथशब्देनान्तर्विशेषणे
कथनात्मोद्गीथावयवभूतओंकारोगृह्यतेति नन्वस्मिन्नपि पदेसमानालक्षणाउद्गीथशब्दस्यावयवे लक्षणाया
त सत्यमेवमेतत् लक्षणायामपि तत्सन्निकर्षविप्रकर्षौ भवत एवाध्यासपक्षे गृह्यर्थांतरबुद्धिरर्थांतरेनिक्षिप्यते
इति विप्रकृष्टालक्षणा विशेषणपक्षे त्ववयविवचनेन शब्देनावयवः समर्प्यत इति सन्निकृष्टा सत्यपेक्षुद्धिप्र
वृत्ताः यथा ग्रामावयवेष्वपि प्रवर्तमाना दृष्टाः पटोदग्धः सादिषु अतस्त्वव्यायं ईतरोमिध्यतदत्तरमिति
भवतिनेदंवाक्यं तत्त्वपरमित्याह नचेति घटकुम्भशब्दयोरिवाकारोद्गीथशब्दयोः पर्यायत्वपक्षं दूषयति नापीति पर्याय
त्वमपि नास्तीत्याह नचेति परिशिष्टविशेषणपक्षे तदेव यो नयति आप्नोतीति ओमित्येतदक्षरमुपासीतेत्युक्ते सर्ववेदव्याप्यो
कार इहोपास्तोप्रसज्यतेनेति रामार्थमुद्गीथावयवत्वविशेषणं समञ्जसमित्यर्थः अध्यासपक्षे तद्बुद्धिविषयत्वगुणयोगात्सः
संबंधः कल्प्य इति विप्रकृष्टालक्षणा अवयवलक्षणा तु सन्निकृष्टा अवयवावयविसंबंधपक्षे स्वाभाविकावयवे दर्शपद
दम्य इतिलोके प्रयोगाच्च नामादौ ब्रह्मशब्दस्य त्वगताव संबद्धिग्राह्यत्वगुणालक्षणाश्रितानन्तप्रतीकोपास्तिविधिकल्पने

३२

32

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संसैकांसर्वेषु [illegible] सज्ञातयति उपाधरूपभेदाद्दिशानानात्वंयदुक्तं [illegible] संज्ञा [illegible]
संसैकांसर्वेषु [illegible] मुद्राध्यवहरन्ति संज्ञानत्वेति [illegible] किंसंसैकांसर्वेत्र [illegible] यत्रान्विति [illegible] संसैकम
[illegible] संसैकांकुर्वं [illegible] अस्ति [illegible] निर्णयः [illegible]
[illegible] संसैकान्सर्वे [illegible]
संज्ञान [illegible] अथो [illegible] संसैक [illegible] उद्दीय [illegible] यत्रापि [illegible]
[illegible] उक्तं [illegible] संसैक
[illegible] अस्ति [illegible] संसैकत्व [illegible]
[illegible] उद्दीय [illegible] नानात्वाद्
[illegible] नास्ति [illegible] भवन्ति [illegible] संसैक [illegible]
[illegible] समानाधिकरण
[illegible] विचारः [illegible]
[illegible] बुद्धिरध्यस्यते [illegible]
[illegible] प्रतिमादि [illegible]
[illegible] बुद्धिरिति [illegible] यत्र [illegible] निर्वृत्ति [illegible]
[illegible] बुद्धिः [illegible] निवर्तिका भवति यथादेहे
[illegible] बुद्धिरिति एक
बुद्धिः [illegible] बुद्धि [illegible] बुद्धिरिति एक
[illegible] विशेषणं पुनः सर्वे वेदमा
[illegible]
[illegible] प्रतिभाति तत्र
[illegible]
[illegible] अनुभवसिद्धम् [illegible]
[illegible] विवेकः [illegible]
[illegible] सिद्धान्तिनः [illegible]
[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कोषीतकि श्च नित्यत्वाश्रोत्रवद्दि दृष्टान्ता दिगुणकः श्रूयमाणानां नानात्वनिश्चयत्व स्वप्रमाणावदिप्रश्नतत्रप्राणत्वमानेनानित्यश्च तद्धनि
नोत्पित्त्यविरोधादिन्युक्तं स्पष्टयति नचैवमतीति अपरिगणितानां श्रुतिप्रमाणानां गुणानां श्रुतावेव च दृष्टान्तमाह नद्धी २
स्रु। सु। ३३ ति फलितमाह तस्मादिति आनंदादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो गुणस्येव कानिचिद्विशेषत्वात्स्वसंशयमाह नेष संशय इति
पूर्वपक्षे सम्पादितपदानुपसंहारादाक्षिप्त मवधारणसिद्धान्ते चावधारणमितिफलप्राणास्वविशेषवाद्गुणः श्वातु
तदीयव सिद्धत्वाद्गुणसंहारः अस्माणस्तु निर्विशेषत्वात्सर्वशाखागतपदैरेवप्रमितिसिद्धत्वाद्य पदानामुपसंहारं इति प्र
तुदाहरणेन पूर्वपक्षः सिद्धान्तमाह इदमिति आनंदत्वसत्यत्वज्ञानत्वादि साक्षात्मानित्वस्यापि कल्पितधर्मास्ते
नचैवं सति श्च तदा निरञ्जनत कल्पनानाभवति एकस्यामपि श्रुतावानन्दत्वगुणः श्रुता एवं सर्वत्र भवति
गुणवत्ताभेदाभावात् नहि देवदत्तः शौर्यादिगुणानां तत्स्वदेशप्रसिद्धोदेशान्तरगतस्तद्गुणैर्विभावितो
वा दिगुणेष्वन्यत्र गुणाभवति यथा च तत्र परिचयविशेषा देशान्तरेऽपि देवदत्तगुणविभाव्यते एवमभियोगवि
५४ सा०अ०४ शेषोऽनन्तरे पुरुषाणां गुणाः शाखान्तरेऽप्यभिमतः तस्मादेकप्रधानसम्बद्धधर्मा एकत्रापुरुच्चमानाः सर्वत्रैवोपसं
हर्तव्या इति आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरासु श्रुतिष्वानंदरूपत्वविज्ञानघनत्व
सर्वात्मत्वमित्येवंजातीयकाब्रह्मणो धर्माः क्वचित्केचिच्छ्रूयन्ते तेषु संशयः किमानंदादयो ब्रह्मधर्मा य
त्र यावन्तः श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र प्रतिपत्तव्याः किं वा सर्वे सर्वत्रेति तत्र यथाश्रुतिविभागं धर्मप्रतिपत्तिमात्रा
यामिदमुच्यते आनन्दादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः कस्मात्सर्वाभेदादेव सर्वत्र
33 वर्तितत्त्वेकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते तस्मात्सार्वत्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणां तेनैव पूर्ववाधिकरणादि
तेनदेवदत्तशौर्यादिनिदर्शनेन तत्त्वे वसति प्रियशिरस्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र संकीर्येरन् तथाहि तैत्ति
रीयके आनन्दमयमात्मानं प्रक्रम्याम्नायते तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्ष आ
षां सर्वेषां शास्त्राणां सपरसहस्रेणानामतदाश्चकानं दक्षिणपादामिकवाक्यतया च वारणमानन्दः स सम्पत्तानमनन्तं ब्रह्म सुदृढमहृय ३३
मात्मानिताविच समानाधिकरणानि पदानि विकल्पधर्माणाम् नस्य वाधिष्ठानभूतमेकामखण्डं लक्षयन्ति नचैके
नैव पदेन लक्ष्यसिद्धेः पदान्तरवैयर्थ्यमितिवाच्यं एकस्मिन्नुद्देशविरोधाभावेन लक्षणानवगमात् यद्यपि पदद्वयेऽपि
लक्षणा चरतितथापि नदोषः अन्यत्र तुल्यत्वात् अनित्यनिरासस्यापि सत्वानन्दत्वादिपुरुषो मा भवेत् अतस्तन्निरासार्थं स
त्याना दिपदानि प्रयोक्तव्यानि नच भूमस्यानवधित्वात्तावन्मपर्यवसितस्यादितिवाच्यं सच्चिदानन्दात्मकं सर्वधर्म
शून्यमद्वयमविकल्पं ब्रह्म इति निविशेषदर्शनं सर्व भ्रमनिरासात् विशेषदर्शनं यावद्विः पदैर्भवति तावन्ति पदा

सर्वो ये वाद इत्येत्रेमे विषयं वक्तुं समस्त मयंमाह वागिन्द्रियमिति वाचो वसिष्ठत्वं गुणः वागिमनः सत्त्ववासदर्शनाच्चक्षुः प्र
तिष्ठागुणः चक्षुष्मतः पादप्रतिष्ठादर्शाच्छ्रोत्रं संपद्गुणकं श्रवणात्सर्वार्थसंपत्तेः मन आयतनत्वगुणं तस्य हि निदाघास वभो
गाश्रयत्वात्तेन गुणः प्राणस्य श्रेष्ठत्वं निश्चिन्वागादि [illegible] देवता वागादयः श्रेष्ठ [illegible] ज्येष्ठगुणक
नानि: [illegible] निर्धारणाप्रस्तुतेन इत्यर्थः देवता वागादयस्त्रयं प्राणस्य [illegible] एवं श्राद्धश्रेष्ठगुणक
प्राणमयमित्यात्मानं सुपाशमाह [illegible] गुणनामानुसं [illegible] फलं उद्गीथत्वविशेषणं दौकार
स्य सर्वं वदस्त्राभिवान्हृति [illegible] तेन सर्वं पदत्यति तन्त्रापा
सर्वो ये वादस्यात्रेमे ९ वागिन्द्रियं देवानां च प्राणं संवादे श्रेष्ठगुणं [illegible] वाग्गादयोपिहित
त्र वसिष्ठत्वादि गुणान्वितात्मकः तेन च गुणः प्रतिष्ठानः [illegible] वसिष्ठोऽस्मीत्यादिना [illegible] पिवसुग
विना कोऽयमिति [illegible] प्राणसंवादे [illegible] एता देवता [illegible] विवदमाना इत्यव
जातीयके [illegible] श्रेष्ठमुक्तं [illegible] वसिष्ठत्वादयो गुणाः
५१५ क्वचित्तु [illegible] कुतः एवं [illegible] य एवं वेद ५१५
[illegible] ततनेन [illegible] तस्मात्प्रकरणस्य [illegible]
परिपठितमेवं जातीयकं [illegible] नेवादर्शितं तस्मात्प्रकरणस्य [illegible] मिति पर्वम्
५१५ प्रस्याह श्रोत्रं वि मे गुणः क्वचिदुक्तं वसिष्ठत्वादयो [illegible] कुतः सर्वाभेदात् सर्वेषु हि तदेवैकं प्राणविज्ञान
मभिन्नप्रत्यभिज्ञायते प्राणसंवादादि [illegible] देचविज्ञान [illegible] गुणाः क्वचिदुक्ताः अन्यत्रनोक्ते ५१४
यत [illegible] तत्र भेदे [illegible] तद्विषये गन्तव्यं [illegible]
स्यात्तेनैवशाखान्तरगतं [illegible] गुणजातं [illegible] नत्वायं [illegible] सर्वविज्ञानेवाजनेय [illegible]
तानेनैवशाखान्तरस्था [illegible] मिलितपरस्परवागान्तं [illegible] विज्ञानावरुद्धगुणान्तरं [illegible]
मिति यथावाग्गादिषु प्राणश्रेष्ठमिदं [illegible] विद्वानुपालनप्राणश्रेष्ठं विदित्वा [illegible] भव
तीति श्रुत्यर्थः एवं जातीयकोविशेषः [illegible] वसिष्ठत्वादिगुणजातमेव [illegible] अतावलविचारितं [illegible]
सिद्धान्तयति अर्पयेदिति वाजसनेयिनां [illegible] शाखान्तरं [illegible] विधास्तव्यः [illegible] मेवावि
या [illegible] मितायतेनयावगुणोनागुण [illegible] नायंतः प्राणानामपि [illegible] विद्याम्[illegible]व

मसंपदि तेऽ२

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वाक्यभेदाभेदानवधारणमत्रेत्याशयमाह । नत्वेति । सर्वपदेवाक्यभेदादित्याभेदः प्रसिद्धं तेवाक्येनाप्रादिरेकमितिफलं पूर्वेत्रत्रस
त्वमास्थाना पानेत्रहीनास्तु प्रसेहाथांणां त्रसहत्वा न फलोत्पत्तत्वमुक्त मत्रत्वत्र रसत्वमा त्वस्यार्थो हि परस्यानुसंहारे सति तदपाय
न मुख्यत्वेत्यकफलकल्पनायोगात् । ननु परत्वविशिष्टत्वेनार्थात्सांना सपूर्वतया प्रतिपाद्यानां भेदेन दोष इति पूर्वपक्षः
उत्तरं सिद्धं तंयतिताप्रथसोरेदेतुमाह इष्टे पुरुषपदेति फलवत्वेसत्यपूर्वत्वाद्वक्ष्यवस्यैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वमफल
त्वांशेनापरत्वं न त्वेकवाक्यत्वानुपपत्तिः किं च पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठेति वेदः परनिषेधलिंगेन सर्वबाधावधित्वलिंगेन
तत्रसंशयः किमिमे सर्वेपदार्थाः दयः ततस्ततः परत्वेन प्रतिपाद्यन्ते उत पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति
तत्रतावत्सर्वेषां परत्वेन प्रतिपादनमिति प्रथमं पक्षं निरस्यति तथा हि श्रूयते इदमस्मादमुष्मादमुमितिनत्वहु
षु पुरुष परत्वेन प्रतिपादयिष्यत्वाभेदः स्यात् नैष दोषः वाक्यबहुत्वोपपत्तेः बहून्येव ह्यत्र वाक्यानि विभवे
बहूनर्थानितिबाधा०= निबहूनिविषयान्परत्वेनप्रतिपादयितुं तस्मादनेकमेतेषां परत्वप्रतिपादनमिति पक्षे प्रसजे ते पुरुष एव एभ्य
परः प्रतिपाद्यत्व इति पुनेन ततोऽनेकस्मात्तेषां परत्वप्रतिपादनं कस्मात् प्रयोजनाभावात् न हीतरेषु परत्वेन प्रतिप
नेषु किंचित् प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा पुरुषे तु निर्दिष्यादिभ्यः परस्मिन्सर्वानर्थमाना तीते प्रतिपन्ने दृश्यते प्रयोजनं
मोक्षसिद्धिः तथा च श्रुतिः निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते इति अपिच परप्रतिषेधेन काष्ठाशब्देन च पुरुषविष
यमादरं दर्शयन् पुरुषप्रतिपत्यर्थं पूर्वापरप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति आध्यानायेत्याध्यानं पूर्वकाय सम्यग्दर्श
नायेत्यर्थः सम्यग्दर्शनार्थमेव हीहाध्यानमुपदिश्यते तेन त्वाध्यानमेव तत्प्रधानं आत्मशब्दाच्च ८ इतश्च पुरु
षप्रतिपत्त्यर्थैवेयमिन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः यत्कारणं एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते दृश्यते त्वग्र्यया
आसत्त्वदर्शिभिरिति प्रकृतं पुरुषमात्मेत्याह अतश्चानात्मत्वमितरेषां विवक्षितमिति गम्यते तस्यैव दुर्वि
ज्ञानतां संस्कृतमतिगम्यतां च दर्शयति तद्विज्ञानाय च यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ इत्याध्यानं विदधाति तद्व्याख्यान
८२ मानुमानिकमप्येकेषामिति इ एवमनेकप्रकारा आदरातिशयः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते नेतरेषु अपिच सो
ध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमित्युक्ते किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्याकांक्षायामिन्द्रिया
मन्दबुद्धा चपुरुषेन्द्रियादिदर्शायन्नर्थं स्मादधरस्मात्परस्य परत्वोक्तिस्तद्र्थेति दर्शयतीत्याह अपि चेति अर्थाहीनाम मन्त्रो निराध्याना
यत तत्परत्वध्यानपूर्वकं पुरुषदर्शनायैव तत्तः प्रयोजनाभावादितिसूत्रेणावपति आध्यानायेति सूक्ष्मत्वादिलिंगो
स्तु पुरुष एव प्रतिपाद्य इत्याह आत्मशब्दाच्चेति किं च तद्विष्णोः परमं पदं पुरुषात्परः किंचिदित्युपक्रमोपसंहाराभ्यां

ब्रह्मैवानन्दस्तत्त्वादिधर्माणां सर्वत्र प्राप्तिस्तद्विषयत्वात् पुनर्विद्यागतधर्मप्राप्तिरपि स्यादिति शङ्कानिरासार्थं सूत्रमाचष्टे प्रि
येति प्रत्र सर्वान्तस्त्वं प्रियत्वादीनां कोशोऽदधसास्य विद्याया विषये ध्यमेतद्ब्रह्मेवं तदन्यत्वं तेऽधर्मास्त्वनुद्येये तेन प्राप्तुं वक्ति तेषा
मन्यस्य ब्रह्मण आनन्दस्तत्त्वानानुपपत्तिरिति भावः तेषां ब्रह्मधर्मत्वं चासिद्धमित्याह नचैते इति ब्रह्मणि चित्तावतारोपायत्वेऽपि
तेषां प्राप्तिस्यादित्याशङ्क्याह एवमपीति प्रत्येकत्वादेव तत्तेषामप्राप्तिरित्यर्थः किमर्थं तर्हि सूत्रमित्यत आह ब्रह्मधर्मा

प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयक आम्नातानां नान्यत्र प्राप्तिः यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोद आनन्द इत्येते पर
स्परापेक्षया भोक्त्रन्तरापेक्षया चोपचितापचितरूपा उपलभ्यन्ते उपचयापचयौ च सति भेदे सम्भवतः निर्भेदं तु ब्रह्म
एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभ्यः न चैते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः कोशधर्मास्त्वेते इत्युपदिष्टमानन्दमयो
ऽभ्यासादित्यत्रापि च परस्मिन्ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रत्वेनैते परिकल्प्यन्ते न द्रष्टव्यत्वेन एवमपि सुतराम
प्रसङ्गः प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वं त्वभ्युपगम्यमात्रमिदमाचार्येण प्रदर्शितं प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरि
ति स च न्यायोऽन्येष्वपि निर्गुणेषु ब्रह्मधर्मेषूपासनार्थेषु नेतव्यः संयद्वामादिषु सत्यकामादिषु च ते
षु हि सत्यप्युपास्यस्य ब्रह्मण एकत्वे प्रकरणभेदादुपासनभेदे सति नान्यत्रान्यधर्माणामप्राप्तिः यथा हि द्वे
पत्न्यावेकं नृपतिमुपासाते छत्रेणान्या चामरेणान्येति तत्रोपास्यैकत्वेऽप्युपासनभेदो धर्मव्यवस्था च भवति एवमिहा
पि उपचितापचितगुणत्वं हि सति भेदव्यवहारे सगुणे ब्रह्मण्युपपद्यते न निर्गुणे परस्मिन्ब्रह्मणि अतो न स
ता०६ त्यकामादीनां धर्माणां क्वचिच्छ्रुतानां सर्वत्र प्राप्तिरित्यर्थः॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् १३ इतरे त्वानन्दादयो धर्मा ब्रह्म
स्वरूपप्रतिपादनायैवोच्यमाना अर्थसामान्यात् प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो धर्मिण एकत्वात्सर्वे सर्वत्र प्रतीयेरन्निति
वैषम्यं प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजना हि त इति॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् १४ काठके हि पठ्यते इन्द्रियेभ्यः प
रा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः इत्यादि किं चिन्त्यं कालेष्वायताविति॥

तिति कृत्वाचिन्ताफलमाह सत्येति तेषां वाक्यार्थज्ञानानुपयोगात्प्राप्तिरिति न्यायात्संयद्वामत्वादीनामप्राप्तिरिति
सूत्रमावर्तयितुमित्यर्थः ज्ञानानुपयोगित्वाभावेनैते धर्मास्तानुपयोगात् उपास्यब्रह्मैकत्वात्प्राप्तिरवतारविद्यात्तस्यादि
त्याशङ्क्याह तेष्विति आनन्दविशिष्टतया तत्तद्धर्माणां यथा विधिर्व्यवस्थायां इत्यर्थः संयद्वामत्वादिष्वपि प्रानन्दादीनामेव
शङ्काह तेष्विति आनन्दविशिष्टत्वेन तत्तद्धर्माणां यथाविधि व्यवस्था इत्यर्थः एवं प्राप्तस्य एतेषां तत्त्वेनेति सिद्धे आध्यानाय॥
मन्त्रानोपयोगित्वादित्याह इतरे त्विति स्वरूपज्ञानानन्दादीनां प्रकृतशास्त्रार्थोपयोगित्वादुपसंहार इत्यर्थः

अन्यथा ह्यनां न स्यं तत्परिकल्पेत॥

ऐत. भा. १४

आत्मग्रहणस्य चित्तामतिप्रत्ययोत्र हेवाप कामावाहुर्न स्येतत्पृष्टे तत्तत्तद्भ्यसात्मग्रहणमिति सिद्धान्तयति एवं प्राप्त
इति तस्य प्रत्यक्षेपूर्वकं लोकान्न सृजा इति श्रुतेर्वाक्ये यति अन्यथा हीति आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् एतान्यस्से
तिचोपक्रमोपसंहारस्था [illegible] नि प्रामे कत्वावधारणाद्ये [illegible] लोकसृष्ट्यादिलिङ्गाभ्यां प्रत्ययस्य

एवं प्राप्ते ब्रूमः परएवात्मेहात्मशब्देन गृह्यते इतरवत् यथेतरेषु सृष्टिश्रवणेषु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सं
भूत इत्येवमादिषु परस्यात्मनो ग्रहणं यथा चेतरस्मिन्लौकिकात्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृ
ह्यते तथेहापि भवितुमर्हति यत्रात्मेदमग्र आसीदित्येवमादौ पुरुषविधइत्येवमादि विशेषणात् परिगृह्यते भ
वेत्तत्र विशेषवतस्तस्यात्मनो ग्रहणं अत्र पुनः परमात्मग्रहणानुगुणमेव विशेषणमप्युपलभ्यते स ईक्षत
लोकान्नु सृजा इति स इमांल्लोकानसृजत इत्येवमादिकं तस्मात्तस्यैव ग्रहणमिति न्याय्यं अन्वयादिति चेत्स्यादेतत्
प्रलोकान्वयदर्शनान्न परमात्मग्रहणमिति निश्चयं युक्तमिति लोकानिति प्रश्नोत्तरे स्याद्वा एवमादि
निमवेदुपपन्नं परमात्मनो ग्रहणं कस्मादवधारणात् परमात्मग्रहणेऽपि प्राग्गुणते [illegible] एवमात्मस
नवकल्पते लोकसृष्टिवचनेन तु [illegible] तनरप्रसिद्धम [illegible] तेनेत्यमिति [illegible] तेजोसृज
नेवेतरस्य प्रसिद्धविषयत्वाच्चैतन्यमिति तदुपपद्यते एवमिहापि अप्समनन्तरप्रसिद्धेऽहि समानविषयो विशेषश्च
इत्युपसंहारतथा भवति [illegible] विशेषानुगमस्तथा मानयं तदिहापि क्विचितिनाद्यावधारणानुग
तपनेवेत्यस्तीतव्यः नयुयं सकलः कथाग्रवधाविवक्षितं इतिवाक्यं [illegible] तन्नोत्पत्तेः पुरुषार्थाभावात् अ
स्मात्मनवचेहविवक्षित तथाप्यमः प्रभृतीनां लोकानां लोकपालानां चाग्न्यादीनां सृष्टिं शिष्टाकरणानि करणा
यतनेन च शरीरेणोपदिश्य स एव स्रष्टा कथमिदं महतस्यादिति वीक्ष्य इदं शरीरं प्रविवेशेति दर्शयति स एतमेव सी
मानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यतेति पुनस्तमुत्यदिवा चाभिव्याहरतये दिग्विशेनाभिप्राणितमित्येवमादिनाकरणा
व्यापारविवेचनपूर्वकं अथ कोऽहमिति वीक्ष्य स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिति ब्रह्मात्मदर्शनम
वधारयति तथोपरिष्टादेष ब्रह्मैष इन्द्र इत्यादिना समस्तभेदजातं सह महाभूतैरनुक्रम्य सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने

प्रतिष्ठितमिति भावः स एतमेव सीमानं मूर्धः केशविभागावसानं विदार्य छिद्रं कृत्वा तया द्वारा आत्मा प्रविष्ट
विशिष्टः प्रविष्टवानित्यर्थः स विज्ञाय दिवा चाभिक्षिः स स आपारः कृतः अथ तदहं करणं नुपरार्थं विचार्य स्वयमेतमेव
व्यापितमात्मानं ब्रह्म ततमपश्यत् ततमपश्यत्तत्कारलोपः छान्दसः प्रज्ञानेत्रमात्मा वेदनीय इति नाम कथं

३S

२५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उतान्यस्वकल्पिदितिर

आत्मयदहीति मिथुनं लोकानाह अग्रमिति अग्रेभः स्वर्गः भूमिश्चयोनरिक्षलोकः मरेतम मलोकः आपः पातालस्य लोकस्यार्थः
आत्मसाह्वे स्याच्छस्यौति सृज्ञानमितिच प्रयोगान्सर्वाथसादिनेति अत्रचभुवंपदेनाकस्य स्तेत्रपालिपरत्वात् स्वस्व स्वपदमानमाने
दादीनामेतदेषकेतत्पस्तदाः क्षिद्रुतेत्रस्यपवत्वाडपसहार इतिफलग्रहकवाक्याद्वेदप्रमाणादर्थादिश्मनिपातकत्वमित्युक्तं
नहीदृशापिप्रजापतेर्लोदेवा इति श्रुतेस्मात्प्रजापतिनाकाहेदुप्रमाणाद्वातावाइमादिवाक्यस्यानुवृत्तस्य परत्वमितिहेतोः तेन
पूर्वपदत्वपति नपरमात्मेत्यादिना कवक्षस्यप्रजाप तेतास्यर्थेदुर्गावाचित्वं पूर्वपदत्वादित्यलोकस्वष्टृत्वलिंगान्यज्ञा
आत्मयदहीतिरितस्य च रुद्रान १९ एतदेवकेपूर्णे आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषत्स ईक्षत लोकान्नु
सृजा इति स इमांल्लोकानसृजत अंभोमरीचीर्मरमापइत्यादि नवमपाठः किंपूर्वपक्षप्रमाणं इहात्मशब्देनाभिलप्यते
किंतावत्प्राप्तं नपरमात्मेत्यन्यत्र श्रुतिमित्यभिविनुमईतिकस्मात् वाक्यान्वयदर्शनात् ननु वाक्यान्वयः सतरापर
त्मविषयोदृश्यते प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणात् ईक्षापूर्वकसृष्टृत्ववचनाच्च नेत्युच्यते लोकस्रष्टृत्ववचनात्
परमात्मनोहि महाभूतसृष्टिः श्रूयते मरापरमेश्वरस्य सृष्टिर्वाते न महालोकसृष्टिरिति हादावुच्यते लोकासृष्टृमहाभूतसृष्टि
वशाविशेषाः नपरमात्म प्रथमलोका नेतव्यन्निरीक्षीति अतोभः परमात्मेत्यादिना लोकस्रष्टृत्वपरमेश्वर
स्य हितेनापरेणकेनचिदीश्वरेणाधिष्ठितत्वमिति श्रुतिस्मृत्यादिरूपलक्षते तथाहि स निर्भवति आत्मैवेदमग्रआसीत
पुरुषविधस्तस्यास्य निर्देपतेश्वरीभिर्पुरुषः सर्वेषुपकड्यते आदिकर्ता सभूतानां ब्रह्माग्रेसमवर्ततेति बोध
यितात्मा प्रजाबोवेत सः स्वष्टिः प्रजापते रेतो देवास्तपत्वसूर्यश्चित्रकर्योः प्रजापतिकर्तृकोविचित्रासृष्टिमामनन्तीति
आत्मशब्दोपितस्मिन्पुरुषमाने दृश्यते आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधइत्यपरमेकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः
स्वविकारपेक्षमुपपद्यते त्वप्रामापितनेत्येतेनवलाभूपरमाडुपपत्रं अपिचलाभोवायोनेपातलाध्यः पुरुष
मानयतानुवृत्तिर्निर्देवताभौयकालेयानन्वापारविरोधालोकिकेपिविशेषवत्वामस्यप्रतिद्वइत्यनुगम्यते
एवंवाक्यान्वयइत्याह नपरमात्मेत्यादिना लोकाएवमहाभूतानीयतआह लोकास्वेति लोकशब्दस्यमहाभूतेष्वरूढत्वाद्धेतिकाए
वलोकाः निर्वचनात्तेयाह तथाचेति अंभोमरीचिमरमापइति मन्त्रोपिनास्त्यत्मेवक्षतिर्वोचप्रेपरमात्मादिवः परस्ता
दिविप्रतिष्ठितस्वर्गाश्रमरयामापोलोकलक्षणः मृतरिक्षमरीचयः पृथिवीमरतापश्चस्तानास्तापरति ननुलोकस्य स्वृष्टिव
चीश्वरादेवमस्तवन्याह लोकेतिपुरुषविधानेराकारश्चात्मा हिरण्यगर्भश्चापिप्रोक्तिकाभः सर्वस्यस्रष्टृत्वयः भूतानाम्लो
कानामित्यर्थः सर्वकारणकारणवाचिनामनुवृत्तिः एकत्वाम्नायमैतलोकस्रष्टाप्रजापतिरित्याह एतस्मात्स्पष्टीति ततःकारणमिति
यावत तस्मात्सर्वोपिनप्रजापतेपोजत इति आत्मयदहीत्यादिना किंचप्रजाप्रदृत्तनाः प्रतिभोमात्येतासामान्यलोकस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सदेकमेवेत्यवधारणं श्रुतेन जीवात्मनेति सदेव नात्रकं केश्रीवत्सात्मशब्देन प्रवासश्री: सदेवमेव: सन्तासंपत्त्रोऽभवतीतिकथनमेवैव
मात्मभावान् किं तत्त्वमसीति परिचोदनात्मोऽदितिवद्व नप्रतापपु उपाते न ज्ञानमात्रकर्तव्यविज्ञानप्रत्यक्षतन्वात् तथा चोपक्रमस
नाश्रयसामान्यात्को कश्चायुधारणकं कान्तयोर्वा कर्यप्रधानत्वमितिनिश्चीयतेऽत आह नचेति सत्त्वसत्यसामानात्मसाधारणस्वेपमे
कनहपिनाल्लिप्राकाशापद्वत्समहस्यविकिंवा चित्ताद्युक्तिश्रवाधायोगमपि विहायैवेति नवा नि ह्युक्तो गयोरुपक्रमवैषम्य
मित्याह नचेति सत्त्वसत्यसामान्यात्मसाधारणस्य मुपेणकं नहपिनाल्लिप्राकाशापद्वत्समस्य विकिंवा चित्ताद्युक्ति श्रवाधा
योगमपि विहायैवेति नवा नि ह्युक्तो गयोरुपक्रमवैषम्यमित्याह सत्त्वेति वैषम्यमुपेणमाह आद्यान्तेति वाजिवाक्ये तमर्थे
स्यात्तद्यर्थपर्यन्तस्य लक्षणप्रतिपादनेऽङ्गीकृतोपवाक्ये तमर्थस्यात्तमर्थपर्यन्तस्य प्रतिपादनमिति प्रकारभेदेऽपि वाक्यार्थैकाद्धि
कमितिफलितमाह तस्मादिति कार्याख्यानादपूर्वं ममिकिमत्रं किं वाप्रसनीति प्राणानपृष्टोऽवागादयऊचुः यदिदं किं वासमाश्रा कु

नचात्रोपक्रमतत्रलोपमासोमात्यः नयुपक्रमस्योपात्मनसंकीर्तनेनमनात्मन्नसंकीर्तने वा किमाभासोपक्रमसूत्रनेवाक
चैषातेनविशेषणेनविरुद्धेनविशेषणेनैवशुन्नामान्यस्य सत्त्वशब्दोऽपि च यो लोक समानो नचेत्यात आह तस्मेनोन
संभवति श्रुतोमप्यवस्तुना तस्यारंभणशब्दादिभ्योऽनन्वात्मप्रतेः प्रत्यात्मनैषम्यमपि नावधारणसर्ववैषम्यमावद्दि
आद्यपात्रेपात्रमाहरेत्यादिसर्वेषामपि चवदर्शनात् तस्मादेवं जातीयके सु प्रतिपादनप्रकारभेदेऽपि प्रतिपाद्यै
भेद इति सिद्धं कार्याख्यानादपूर्वं १८ छन्दोगा वाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे श्वादिमर्यादमन्नमाम्नाय तस्यै
वापो वास आमनन्ति अनन्तरं च छन्दोगा आमनन्ति तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाद्द्भिः परिदधतीति
वाजसनेयिनस्त्वामनन्ति तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचामन्ति एतमेवतदनमनग्नं कुर्वन्तो
मन्यन्ते तस्मादेवं विदशिष्यन्नाचामेदशित्वाचाचामेदेतमेवतदनमनग्नं कुरुतेइति तत्राचमनमनग्नताचिन्तनं
च प्राणस्य प्रतीयते तत्किमुभयमपि विधीयतउताचमनमेवोतानग्नताचिन्तनमेवेतिविचार्यते किं प्राप्तमुभ

मिथ्यतत्त्वे इमापो वासः इति सर्वत्राणि भिर्भुज्यमानेषु श्वादिं श्वशिद्धस्यादिपर्यन्तमन्नं तस्मात्प्राणस्य तवाद्भिश्चाप्यशाक्षादनमित्युपासकेन
चिन्तनीयमिति सर्वः शाखाद्वयेऽप्यविशेषश्रुतिसामर्थ्यविशेषश्रुतिभेदमाह अनन्तरं चेति तस्मादपाणप्राणवृत्तत्वादशिष्यन्तोऽशान
कुर्वन्तः श्रोत्रियाएतदन्नं कुर्वन्तीति किं नैजनाशवमनग्नं चाचामन्तीति पुनरद्भिः प्राणपरिधानमाच्छादयन्तोऽद्भिः सर्वतश्च
मन्नसंवेष्टिनी दृष्टपूर्वाप्राणवासस्त्वचिन्तनरूपमनग्नताध्यानं कार्यमिति भावः तेनस्मादित्युक्तार्थपरः सर्वविद्वांसः प्राणाय
गर्भवाचामन्नं तमेवानं प्राणानेतेनाचमनेनानग्नमाच्छादितं कुर्वन्तो मन्यन्ते चिन्तयन्तितस्मादेवंविद्वानितोऽपि
सकर्मवं कुर्यादिति वाक्यभ्रमर्थः श्रुतोभयोराप्यनुवादत्वात्त्वधायमाह तत्किमिति सोऽयमुपक्रमस्य वाक्यशेषात्रिविध
वदाचामतीति विधिविधिमिनसंदेहः आचमेदितिवाक्यशेषाद्विधित्वनिश्चय इति दृष्टान्तेन सांख्यपूर्वपक्षमाह किंतावदिति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उक्तत्वात् अनेनैवाभिप्रायेणाह सरस्वत्या प्रसादत्वादुपादसंगतिरिति सप्तत्वाच्च आतेरमाह अपरेति उक्तेः उपसंहारः सर्वस्यात्मा
तात्मसाधारणत्वानुसंधायमाह नेति एवं पर्यालोचनात्मासाम्यमात्रं आत्मत्वसंपद्वाक्यैः छान्दोग्येऽपि वाजिश्रुतेर्न निर्गुणविद्येति भेदा
न्निर्गुणविद्यात्वेनोपसंहारः सिद्धान्तेन सप्तक्रिया निर्गुणविद्यैकत्वोपसंहार इति फलभेदः यत्र नानात्वाशङ्का तत्र तदेवोपसंतान्ता
निर्वाचीत्युपक्रमस्य निश्चितार्थत्वादसंजातविरोधित्वादुपक्रमबलेनैव तादात्म्योपदेशः सोऽपि तत्परतयानेय इति सर्वोपनिषदां निष्कर्षः

चसं४

अपरावरोऽनन्ता आत्मग्रहणीतिरित्यत्र तु तत्र वाजसनेयके कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः
पुरुष इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तेनैव सर्वसंगविमुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मात्मत्वमवधारयति तथा चोपसंहर-
ति स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्मेति छान्दोग्ये तु सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्य-
त्रैवात्मशब्दमनुपक्रम्य ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति तादात्म्यमुपदिशति तत्र संशयः तत्त्वं किमनयोराम्नान-
योः स्यात् अतत्त्वार्थत्वेति अत्र तत्त्वार्थत्वमिति तावत्प्राप्तं अत्र सर्वनामानयोः नयाम्नानवैषम्यसमर्थ पं५
सामर्थ्यक्रमप्रतिपत्तेः आम्नानं तत्त्वादर्थपरि यद्यस्यवाजसनेयके चात्मशब्दोपक्रमादात्मत्वोपदेश इति गम्यते
छान्दोग्ये तदुपक्रमविपर्ययाद्युपदेशविपर्ययः ननु वाजसनेयके सदेकं तादात्म्योपदेश इत्युपक्रमसमनुप-
वे८ क्रमतत्त्वादुपसंहारस्य तादात्म्यसंपत्तिः सर्वोपपत्तेः तथा प्राप्ते निर्धार्यते आत्मग्रहणीतिः सदेव सोम्येदम-
ग्र आसीदित्यत्र छान्दोग्ये नाम यथा वितनुमईतिरित्तरवत् यथा कतम आत्मेत्यत्र वाजसनेयकेऽपि नामात्मग्रही-
तिः तथैवकस्मात् उत्तरात्तादात्म्योपदेशात् अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् उपक्रमान्वयाद्युपक्रमेऽपि चात्म- पद्दुतं५
शब्दश्रवणाभावादात्मग्रहणीति तस्य कः परिहार इति चेत् सिद्धी यत्तस्मादवधारणादिति भवेदुपपत्तेरात्म-
ग्रहीतिः अवधारणेन तथाहि येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञा-
नमवधार्यते तच्चापि परमात्मविषयं सदेवेत्यादि तत्रात्मग्रहणीतोऽसत्यं स्यात् अन्यथा हि योऽयमस्यात्मा स
न विज्ञात इति नैव सर्वविज्ञानं स्यात् तत्रैवकल्पावधारणं जीवस्य चात्मशब्देन परामर्शः स्वा
र्थे त्वावैलक्षण्याद्धि परान्तस्य कार्यविशेषकामात्रे इदं तु सदात्मशब्दात्मत्वा त्वाचि सामान्योपक्रमभेदाद्वा भेदसंतिविधा
भेद इति प्रत्युदाहरणास्याति: न चात्मशब्दो जातिवाचकः आत्मत्वजातेरनङ्गीकारात् किं तु सर्वेषां स्वरूपवाचकः कल्पित
जातिवाचित्वेऽप्युपक्रमभेदः स्फुट एव सतामात्मत्वार्थमेवादिति सिद्धान्तयति तथा तथा उपक्रमान्वयादिति उपक्र-
माधीनत्वादुपसंहारस्यार्थः तत्रावधारणं सदेवेत्यात्मग्रहणीतोऽसत्यात्पुरस्तेऽस्यात् तदेवेति॥

छा० उ० ३

त्र्यस्याचमनमन्त्रत्वविधेयमित्याह अपि चेति अन्नप्राणसंवादे प्राणविद्यायामपि विधेयं देवताप्रसादहेतुत्वं केचिदिति
तु अयोर्वर्णयन्तु वा र्ह्येवैकत्वादन्नप्राणसंवादे नेव विधेयं न तु विधेयं वासो ध्यानमेव वासः कस्येति तत्र तत्र नास्ति
ज्ञेयमिति समाधानार्थः सर्वत्र विहितस्य ध्यानस्य प्राणविद्याङ्गत्वमिति चेत् आचामेदिति न विधिः किं तु [illegible]
गमाह अत एवेति तस्मादेवं विद्वांसमाचामेदित्याचामेदिति वा वाक्यविधित्वेनैव पठन्ति [illegible]
दृष्टवत्त्वात्प्राप्तेराचमनविधिः का न्वेषा न विधिरिति [illegible] याप्येति समान एवं चाभेदा

प्रतिवाचामेत्तीति वर्तमानापदेशः [illegible] विधिरिह ननु अन्नप्रापणस्य वर्तमानापदेशित्वं सत्यमेव
तत्र प्रत्यक्षविधेयत्वं न तु विधिर्न्यासः कार्याकार्योनाल अपां वासः संकल्पनमेवापूर्वं विधीयते नाचमनं पूर्वं विहि
तं हि प्रपणादिवत् [illegible] विधिर्विधीयते न विहितत्वादेवाचमनस्य प्राप्तत्वात् अत एवाचमन
स्य विधित्वं न तदेतदवगन्तव्यं न पुनः कुर्वन्तो मन्यन्ते [illegible] तस्मादेवं विद्वानिति तस्मा
त्प्रापितानामपि प्राणस्याचमनस्यानुवादेनैव विवक्षितत्वादप्राणवासोवित्त्वं विधीयत इति प्रतिपत्तव्यं [illegible]
प्राप्तः क्वचिदाचमनं विधीयते [illegible] विदितं सर्वमिति सिद्धं न साधुः अपां वासस्त्वादि [illegible] ना
सर्वत्रैकरूप्यात् तस्मादाचमनं न विधीयते नाचमनमिति न्याय्यं समान एवं चाभेदात् ॥ वाजसने
पा६ यिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यनाम्नाकि ता विद्या विहिता तत्र गुणान् श्रुयन्ते स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणश
रीरं भारूपमिति ब्रह्मोदयः तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके पुनः पठ्यते मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्य इत्यन्तर्हृ
दये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एव सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्चेति तत्र संशयः किमिय
मेका विद्या [illegible] यो गुणोपसंहार इति [illegible] भेदेन वाक्यं चेति कुतः [illegible]
[illegible] मिदं वा [illegible] वेदितव्ये भेदात् [illegible] परिहारमाश्रित्यैकत्वमभ्युपगम्यैकत्रापि [illegible]
गुणान्तरेण [illegible] प्रसिद्धेः [illegible] एकस्यां पुनः शाखायां पुनर्वेदितव्यभेदाभावादेकत्वमित्याह

न [illegible] अभ्यासप्रामाणिकत्वादभ्यासे [illegible] त्याह तत्रेति
[illegible] मनसः [illegible]
[illegible] विधि [illegible]
वयति [illegible] अन्यादि विद्यासु [illegible]

त्या।

श्रौतदृ [illegible] गुणानामनुपसंहारः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उभयविधाने वाचामेदः स्यादिति द्रष्टव्यं तेन स्मात् अथवेति यत्स्नानेऽपीदमाचमनं यस्मात् स्नानेन प्राक्स्नानं श्रमन्येत्तदिति लिङ्गः प्र
सिद्धानुवादेनाप्रसिद्धविधेयमिति न्यायेन सिद्धाने इति एवमिति प्रयतस्य प्रयत्नत्वेनोभावः प्रायमं शुद्धिलक्षणमित्यर्थः स्नाना
नुष्ठेयं कार्यं तेन विहितं सकलकर्माङ्गतया आचमनानुवादेन शुद्धेयं स्नानमेवविधीयत इति सूत्रार्थः स्नानेमा
चमनं स्मानान्तरेऽपि नैक्लव्या श्रुत्या विहितेनस्नानपन इति शङ्काते नन्विति अनिरस्यो रनयोर्नैमलमूलीभावः भि
न्नविषयत्वादित्यपरिहरति नेति हिनेऽनिन्मनूपस्पृशेदित्याद्यास्मृतिः आचमनानां विधि मूल्यममलमूलितेनिरस्तमे
अथवाचमनमेवविधीयते स्मृतिहि ते न्विविधमनिकिः तस्मादेवं नि हिंसिया आचामेदितिवाचामेदितिनस्येवत्व
त्वर्थश्रुनन्प्रनाशुकीर्तनमिति एवम्प्रभे श्रुः नाचमनस्य विधेयत्वमपनयनेकार्यत्वाभावात् प्राप्तमेवहीदं कार्यं तेना
चमनं प्राप्तमर्थमस्मनित्रि सिद्धमन्तान्याये नन्विति श्रुतिस्तुत्याः स्नानमेवस्मात् नेसनूने विषयनानात्वात् सा
मान्यविषयाहि स्मृतिः श्रुतिवचनात् संवद्धप्राप्तत्वादाचमनं प्रापयति अतिरिक्तप्राप्ति विषयाप्रकरणपठिता नहि
यमेवाचमनं विदधाति विरुद्धौ नित्तमिश्रविषयौ श्रुतिस्मृत्योर्मूलमूलीभावो न कल्प्यते नेवय श्रुतिः प्राप्ति
प्राप्तयोः पूर्वमाचमनविधानम्नीति प्राकप्राप्तित सर्वस्येव पुरुषमात्रस्य यस्मिन्नाचमनस्यपदमन्यभिन्ना
यमानत्वात् अतएव च नोभयविधानमुभयविधानेन च वाक्यभेदात् नस्यानाप्यमवाक्तिशिष्टनाम पिनवकाचो
भयतन्त्राचमननन्यप्रमेवमदनमनश्रुतस्तेनाचमनं तदिति प्राप्तस्यानस्याप्नाकरणस्य कल्पनेन वाकेनाचमनी
याख्यप्राप्तिविधास्तवेयित्ते नाप्तेऽपुण्यहिरण्येत नचाचमनश्रुतावाद् आचमनं लन्दर्थइति न्याय्य आचमनस्या
विधेयत्वात् स्वातुर्वानश्रुताः संकल्पविधेयत्वप्रतीतेः नचैवं स्नानैकस्याचमनस्याभावोऽनभ्युपगानामभवनिप्राप्नुमा
र्थमापदि धानाधतावेति क्रियान्तरत्वाभ्युपगमनाद्विज्ञानमेवाचमननमप्रायत्यार्थं प्रत्यक्षस्यास्याभ्युपगम्यते नदी
यात्मनश्नवास संकल्पननाम क्रियान्तरमेवपरिधानानुष्ठेयमानस्याभ्युपगम्यतश्चमनियं अपिनयदिदं किंवास्य
प्राप्तिनिमप्राकीटकनो मयसने नामिलत्रलाव स्नानाचामत्यावस्य रञ्जाद्यते इति शब्दानेव कः अथ इत्वादशाक
लाच सर्वेवेनूपाप्यस्यानमितीयमस्मद्धिप्राया तद्ग्रहणं मनःप्रयर्थैनेव सम्मवति
प्रतिविधिरसिद्धस्मात् नेवंशुतिरिति अतएवेति आचमनविधिमप्रावाद्देवमर्थः अथप्राणावास्तलक्षाणामाः सेक
स्य प्राप्तिविधानान्तर्विधीयतस्मात् तस्मादिति स्नानं चेति अस्नातस्यापि अथस्नातस्येति एकस्याचमनस्यथा
एक स्नात्वार्थेनविरुद्धमित्यात्याकात् नेवंसतीति आचमनस्माकास्नानार्थनमसिद्धमित्यर्थः किंचयथासर्ववाक्य

तस्मात्स्वर्णादयोवासप्रभृतीनामाचमनंप्रसिद्धन्त्वेवत्वाचमनीयान्स्मृपरिधानपि प्रोषितेः ५

पूर्वपदे प्रतिस्थानेनाम सह स्थानुष्ठानेऽसिद्धे तेषां यथाक्रमैकैकनाम मानुष्ठानमिति तत्फलं दृष्टान्तसंगमात् पूर्वपदन्मन्त्रे आच ष्टे यथेति
यथा विधेः कार्यमसंहारः उक्तः एवमत्रापि कश्चिद्यायामुपसंहारोऽभविष्यत् समर्थनीयः स्यात् तथा एकमामेदम्नावेनावस्थादि
मनुष्यावन्धाम लिङ्गमति दृष्टिः आदिमतः धर्मो नान्तर्विन्नुपस्थादिस्थिति स्थानादित्वनिषकृपाओमिपः मन्त्रेषु पाठन्ना
योविधिकर्मसिद्धिः विधेकोपि किं स्यात् आह कथमिति विधेकोपि स्थानभेदानुपनिषदोऽर्थसंकरः स्यादिमाशंका दृष्टान्तेन परि
हरति योऽहीति नामोक्तान्नामसंकरो प्युक्तः नयात्रा विशेषादिति नामवत्स्वप्रसन्नादादित्यस्य वदिति ग्रामेसिद्धान्त
यथा ग्रामेऽस्य विधायां विभागेनाध्यायी ताधीयानेन पसंहारो युक्तः एवमत्रापि वंशात्मीयत्वे विषये भवितुमर्हति एक
विद्याभिसंबन्धात् एकाहीयमस्य विधायि दैवमध्यात्मं चाधीत्यानुपक्रमाभेदात् अतिषक्तपाठाच्च कथं तस्यामुदितो
धर्मस्तस्यामेव न स्यात् यथाचार्यकश्चिदन्तरा मन्त्रादिराचारश्चादिलः सग्रामं मते सामान्यं त्वस्य वैरस्य भवति न
स्यादुभयोरप्युपनिषदोरप्यत्रयामिरिमं ग्राम प्रतिविधत्ते न वा विशेषात् २८ न वा भयोरुभयत्र प्राप्तिः कस्मात्
विशेषात् उपासनस्थानविशेषोपनिबन्धादित्यर्थः कथं स्थानविशेषोपनिबन्धः य एष एतस्मिन्मण्डले पुरु
ष इति यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष इति प्रत्यक्षत्वतस्योपनिषदहरिति श्रावयति योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तस्याहमिति कयपुरुषप्रक
मनस्योपनिषदहमिति तयोर्निश्चितयोस्त्रिदितालवनं सर्वत्र मतस्मादायतनविशेषव्यपाश्रयाद्वै तत्रोपनिषदा
वुपदिश्येते कुतउभयोरुभयत्र प्राप्तिः ननु च एकमेवाधिदैवतमध्यात्मं च पुरुषः एकस्यैव सत्यस्य ब्रह्मण आश्रयत
नद्वय प्रतिपादनात् सत्यमेवमेतत् एकस्यापि त्ववस्था विशेषोपादानेनैवोपनिषद्विशेषोपदेशात् तदेव स्य
वस्याभवितुमर्हति आचार्य दृष्टान्तः स न त्वपि आचार्यस्वरूपानपायेऽपि यदाचार्यस्यासीनस्यानुवर्तनमुक्तं न तिष्ठ
तो भवति यच्च तिष्ठतउक्तं न तदासीनस्येति ग्रामाण्यपर्यायमाचार्यः स्वरूपानपायान्न स्वरूपानुबद्धस्य च धर्मस्य
ग्रामारण्यकृतविशेषाभावादुपत्ततुल्यवद् अवस्थदृष्टान्तः तस्मात् स्थानविशेषानयोरुपनिषदोः दर्शयति च २९ अपि चैव
जातीयकानां धर्माणां व्यवस्थितिलिङ्गदर्शनं भवति तस्मात् तस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यच्चा
मतन्नामेति कथमस्य लिङ्गत्वं तदुच्यते अक्ष्यादित्यस्थानभेदभिन्नान्यमानयोस्तस्मिन् तत्प्रसहायोन्यत्रपन्निदाति
संप्रयोजयति तत्रेति नामेरूपयोः स्थानविशिष्टसंबन्धिनां दिमयं तयोः पनिषदहर हमिति वा कस्थेन तच्छब्दपरामर
ष्टयोः सन्निहितस्थानविशिष्टयोः पुरुषयोर्नामसंबन्धयपेक्षोपसंहारानुमानेवायमितिभावः विशेषैकान्नामसंकरस्य
पंकस्थानभेदेन विशिष्टपुरुषभेदात्त्राम व्यवस्थामाह तत्त्रिमादि विशिष्टसंबन्धेदृष्टान्तमाह अस्तीति यमदृष्टान्तस्य
रूपसंबन्धिनां हि विशिष्टयोपमंकृतेहष्टान्तेन नास्तीमाह ग्रामेति उक्तवामस्य व्यवस्थायामतिदेशो लिङ्गमित्याह दर्शयति चेति
विधेकादेवोपसंहारसिद्धाविति दर्शन हृयाधानस्मादेकविधायामपि स्थानभेदेनोपाख्यानानां विनातिदेशमन्त्रोपसंहार इति २५

38

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथाग्निहोत्रवाक्ये कर्मणि विधिः स्यात् होमीतिवाक्ये गुणविधिः तत्र [illegible] नविद्याभेदः स्यादित्याशंक्याह तच्चैकमिति उक्तग
णानां पुनरुक्तिः कृत्यास्यादनेनास्मा द्विद्याभेदः यथा न भेदस्तथेति भावः उक्तगुणानां निवृत्तवाक्यैकवाक्यतया विशिष्टोपास्याभेदम
पि भिन्नानामनन्यत्वात् दहरोपास्यरूपाभेदाद्विद्यैकत्वं स्यात् तस्मात् यास्मपि विद्यैकमितीति प्रश्नानन्तरं योजयति तच्चेति
सौत्रस्य कारणार्थमाल्पत्वं च यच्च वक्तव्यं तत्र ... [illegible] ... अनेन गुणविधिरिति तत्र पादभिन्न
स्यापानविधिकत्वात्तत्र गुणाविधिरिति भावः सर्वपादेषु समत्वात् सहतत्र वेद्यस्य दाम्पत्याकाश [illegible] कस्मै परोत्तम नात्मक
५२ तच्चैकमस्मान्नविद्याविधानार्थं सम्पूर्णाविधानार्थमिति विभागः सम्भवति तदाप्यति रिक्तापवर्गाणां स्वरूपेणैव
तच्चार्थ्यं वृत्तसमानं यथानूक्तमित्यर्थ आम्नायते स्मेनोपास्य [illegible] पाम्नायते [illegible] मेमर्थं य
त्तामिश्रास्वरूपास्तविधिकत्वं गुणोपसंहारसम्भवति एवं च स्यात् [illegible] विवृतमर्थं प्रपास्याभेदात्तदवरि
तत्समवेतामवाक्यानि हितवाक्य श्रुतिप्रामाण्यपि [illegible] विभिन्नानीमं उपास्यं च रूपं विद्याया नचतत्र भेदविधि
भेदस्य प्रसक्तावाक्रमः सा विद्याभेदसंग्रह [illegible] विद्याभेदोप्यवसितः [illegible]
तद्विभागोपपत्तेः एक [illegible] विद्याविधानार्थम् [illegible] विधानार्थमिति न किञ्चिदनुपपद्यते नच वेति
यदधिदिनमिति [illegible] तदेव इह दहराकाशमुपदिष्टं [illegible] दिवद्विदितं नपठितम
[illegible] तद्भेदेनेव प्रदेशान्तरपठितं विद्याप्रसमि
[illegible] [illegible] [illegible] तु विद्यानन्यत्वात्तथोपदिश्यते अन्यथाहिक
[illegible] विधिरभिधीयते श्रुतिचा [illegible] विवाक्यं [illegible] नामनुवाद
[illegible] [illegible] तदुपपद्यते तस्मात्समानाधाम विद्येति विद्यैकत्वे गुणोपसंहार
[illegible] नस्मन्न [illegible] तस्मिन्नेव [illegible] प्रकरणे [illegible] विद्यायाः [illegible] नहि
[illegible] [illegible] सर्वेषामपि २ दहराकाशे [illegible] विज्ञेयगुणमुपदिशति [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] तस्माद्विद्यैकत्वे [illegible]
इति [illegible] विनिवृत्तमुपपद्यते तस्मादपि [illegible] नेव [illegible] सर्वथाप्यात्मनहि
[illegible] [illegible] किं [illegible] उपनिषदो [illegible] देवतानाम
[illegible] [illegible] [illegible] विषयत्व
[illegible] [illegible] मन्त्रोदेवमिति ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रौ.सू. २९

39

स्यात् विशिष्टमेवात्र प्रोक्तं तस्यावस्थास्यादिग्गुणविशिष्टस्य प्रयागः कान्दिग्व्यादिवियोक इत्युक्ताविशिष्टस्य गात्रसिद्धो भेदेन रूपभेदा
त्मध्ययनादीनां नोपसंहारस्तत्कर्मायातिदेशनादस्य न संगानायपेक्षायथैकस्मिन् दीक्षितये वरीयस्त्वादिगुणोपास्ते हि स्मपयस्त्वा
युगपत्ति सिध्यते तथैकस्मिन्नपि प्रयोगे विद्याभेदेपुपत्तेः अयपुरुषमितान तत्र पात्रिकमहः एवं वरीयस्त्वादिवदिति तस्मात्सम
त्रादिगुणविशिष्टविद्यान्तरविधिरितिसिद्धं पुरुषविद्यायां कारेणापस्याविद्यामाह आस्तीति पुरुषोवावयज्ञस्तस्यायानिच
त्वारिंशद्वर्षाणि तत्प्रातःसवनमथयानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यंदिनं सवनमथयान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि
तत्तृतीयसवनमिति यत्साम्यायस्य वनत्रयं कल्पितंसपदशिशिषु नियमितं सनियत्रंमनेतादीक्षा अथयदस्मातियमिव
तियन्नमनेताउपसदः अथयदृसतियत्तुत्तियत्मैथुनं चरतिताति स्तुतशस्त्राणि अथयत्प्रातःनादिस्मृति एवं
पदो वरीयस्त्वादिवदेदर्शनात्तत्माहीर्घसंभृतादीनां शांडिल्यविद्यादिषु नोपसंहार इति पुरुषविद्यायामिवे
तरेषामनाम्नानात् २५ अस्तितात्तिरीयाणां नाचारूपस्याम्नायत्पुरुषविद्यात्तत्र पुरुषोयत्तः कल्पितः तदीयम
परूपाविभक्तस्यव तत्रयंक ल्पितम्नि शिष्यादीनिच दीक्षादिकाबेनकल्पितानस्येदं वर्ष्णभेतत्रसमधिगता
त्र्यासीर्ष्मेत्रप्रयोगाद्यः तैत्तिरीयकाः अपिकेचित्पुरुषयज्ञंकल्पयति तस्यैवं विदुषायत्तस्यात्मायजमानः
श्रद्धापत्नीतिनेतिना नानुवाकेन तत्रसंशयःकिमितरत्रोक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्मास्तैत्तिरीयकेषूपसंहर्तव्याः किंवा
नोपसंहर्तव्या इति पुरुषयज्ञत्वाविशेषादुपसंहार प्राप्तावाचक्ष्महे नोपसंहर्तव्या इति कस्मात्तद्रूपप्रत्यभि
ज्ञाभावात् तदाहाचार्यः पुरुषविद्यायामिवेति यथैकेषां शाखिनां ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषविद्यायामा
म्नानं नैवमितरेषां तैत्तिरीयकाणामाम्नानमस्ति तेषांहीतरविलक्षणमेवयज्ञसंपादनं दृश्यते पत्नीयज
मानवेदवेदिबर्हिर्यूपाज्यपशुर्त्विगाद्यनुक्रमणेन यदपिसवनसंपादनं तदपीतरविलक्षणमेव यदस्याय
मरणमेवावभृथइत्यादिरूपामेदाग्ये इदं सवनत्रयं वदायत्वसंततेत्याशीः अग्निरन्तमस्युतमसि प्राणसंशीत
मसीतिमंत्रत्रयप्रयोगः षोडशाधिकशतवर्षजीवित्वफलमितिदर्शितंतयायार्य तावतरी यपुरुषविद्यामाह तैत्ति
रीयका इति अत्रविद्वेषायज्ञस्यैतिषष्ठः सामानाधिकरण्याधिकरणानि श्रुयाद्दशयमाह तत्रेति उपसंहा
रानुपसंहाराविवयप्रसंगेसर्वत्रासाधारणगुणप्रमितावभावात्संशयादिविद्याभेदकः एकत्वसाधारणवश्यगु
णविशिष्टपुरुषयज्ञैकप्रमितानाहियुक्ताः इति प्राप्तदृशेन प्राप्तसिद्धान्तयति नोपसंहर्तव्या इति तस्यैवं
विदुषोयज्ञस्यात्मायजमानः श्रद्धापत्नीशरीरमिध्ममुरोवेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदःशिखा हृदयं यूपःकाम आज्यं मन्युः
पशुस्तपोग्निर्दमः शमयिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनोब्रह्मेतिबहूनां धर्मवैलक्षण्यान्नरू

२९

संसृतिं घुणाक्षरपि चात्र: अत्रैव जेयं हंकाराणां ये कांता निश्रस्य जे ज्ञानिं शालोपसंदोदमः वीर्याणिप राक्रम विशेषाश्चा
कार्यमात्रस्य इयं नानि च वीर्याणि संसृतानि निर्विघ्नं समस्तानि सर्वे नियंतः कार्यविघ्नकर्तृत्वात् न च मेयं ह ब्रह्माग्रे
देवायुधते: आत्मा वदि वेत्ता शांतता न व्याप्तवत्सदा सर्वं व्यापकमित्यर्थः सर्वं प्रपंचमस्पृष्टा न इदं मिति वा कायेषु स्या गुणा
प्रभृतिपदग्राह्यः विशेषिति विधिनिषेधशून्य बाको भित्यर्थः अत्र संबधादि द्यादि द मावाक्ष स्वयमाह तामिति सूना
रभायीन मनो विभूतीनां अत्र स्वसंबंधेन सर्वत्र सविद्या स्वप्रत्यभिज्ञानां रूप महावाक्ति पूर्वपक्षः सिद्धांतमाह संसृतीति संभ
५१ संसृतिं घुणाक्षरपि चात्र: २१ तस्य जेयं ज्ञा वीर्याणि संसृतानि निश्रस्याग्रे त्वेष्टं दिव्यमानं तस्यैव ते वा गणयनीयानां विले
सर्वीयं संभवनि घुनिवंसाप्रसृतयो अस्यामि विभूतयः प्रकृते नेभमेव चापनिषदि शा दित्यविद्या प्रसृतयो अस्यैवि
धायते ते नस्य अस्य विद्यास्तान अस्य विभूतय उपसृद्येय स्त्रवे नि विवादगणां अस्य संवधादुपसत्त्र स्यामोप
इति संसृतिं घुणाक्षरि प्रसृतयो विभूतयः स्यादित्य विद्या प्रसृति पुनः प्रसहेयाः स्यात् एव चायतन्न विशेषयेत्
५५ नयादिसांख्यदिव्य विद्यायां इत्या तेन तं अस्य [illegible] पुर्व आत्मन इंद्रयरति नदेव दृश्यविद्यायामपि दृश्यं प्रदर्शये
वेषमदृश्यो भिन्नं तर आकाश इति उपक्रोश्यनुवि शायो नस्मान् तनं नियम वादितित्रि प्रकृष्टो इष्यमन इष्यं वतन्त्र
अनं नदायामिनिकमाय ते नमं नस्य विद्याम् प्रतीयते आधिदैविकस्य नाविभूतयः संसृतिं घुणाक्षिप्तरत्न यः
नासां कृतपत्नम्नु शक्तिः नवेतनार आधिदैविको विभूतयः यतने [illegible] मायानिष्ठो व्याया नयस्यालोकेष्व:
पदेषु प्रभामनोः पञ्चरिसर्वं शुभं ते शुभानि यावान्नायमाको यत्नावा नेषात इंद्रय आकाश उभे अस्मिन घावा
पृथिवी अंतरेव समाहिते इत्यवमाद्याः स्मृतिचान्या आयत नाविशेषयो ना अपि अस्य विद्याः वायुपाकलापाः मत
मेवेतत तथा अत्रविद्यो ते विशेषः संसृता घनुपसद्दयरेव: समानस्य मानखेन नदि प्रत्यपस्थापिता स्तुविप्रकृष्टे
प्रास्वापि विधा स्तुविप्रकृष्टस्य गुणउपसृद्येय विनिर्गुण संसृत्यादयस्तु शक्ति त्मप्रैवाकाया चराश्यगुणः प
रत्नस्य व्याघ्रतस्य रूपत्वाग्रदेशानस्य विनिविद्याप्रसय स्थापनसमाः न च अस्य संस्थमा वेणामदेशानस्य विवि
धाप्रसू पस्थापनमुक्तौ विद्याभेद प्रतिबुद्धपतेः एकमपि अस्य विभूतिभेदेरन्न कृपापास्य न इति सिद्धान्तः
निश्च घुणाभिन्नसंसृति आभिन्नक्षेपि सर्वेन्नोपूर्वे नास्मपनिषद्वादि तस्य वस्थापक विशेषणा इति मनसुयानना व्याप्या
निकायत न विशेषयुक्त विद्या स्यादि दैविक विभूती नाम्रता भिज्ञान इत्यभावात् अश्लिष्यत्मिके इदं शंकाने अस्य नासि
ति आधिदैवकत्व सामान्याद्यात्मिकायतनेन हीनतत्र सामान्याद्यात्मकदृष्टमनुसारमात्रीनाप्रसिद्धिविति शाकायः उकरेन इदं नग

भा.
द्वि.
४९

दीपप्रभावज्जीवांशाः भिन्नदेशाः एकदेशस्था वेति विकल्प्याद्येऽल्पदेहाद्बहिरपि जीवः स्यादिति दूषयति नेषाभिमादिना दीप
प्रभवन्तदाद्बहिः सन्त्वप्रदीपकावयवानामविनाशात् द्वितीयं दूषयति अप्रतिज्ञानादिति अवयवानां विभक्तत्वासिद्धेश्च त्व
त्वाद्दीपप्रभावदित्याद् अपि चेति एवं जीवावयवानामिमा इति मते हृद्गमानत्वे निरवलेपत्वनिरवयवश्रुतेर्विरोधः कूटस्थानुप
पत्तेश्चेत्यनागमापायिनः तिष्ठन्ति षोडशकले अयेति दृष्टान्तेनुकाया मोऽजीवस्यावयवागमापायाभ्यां हृद्गमानत्वमिति मतं यः सू
त्रेणापरिहरति नत्राणीति श्रागा

40.

न द्वितीयः सकृदेकवस्तुसम्बन्धानेकशाखानामप्रसिद्धेर्नियोगाभावात् शेषस्यापि सम्बन्धभेदान्नवाच्यस्य युगपद्विरुद्धधर्मवाच्यत्वा
वकर्मकत्वमात्रमेव कथ्यते नाभिवदितुमिति वाच्यं नाहशब्दाच्छायापदवान्नगतेरिति किंच विरुद्धानेकधर्माप्रतिपत्ता दहनानामसं
भवाद् उत्पन्नाशोभाद्धिक्षा इति च प्रत्यक्षविरोधः अर्हत्प्रणीतेति शेषः अनन्तधर्मात्मकं वस्तु स्याद्वादप्रमाणेनार्थः तत्रासंगतो
नेकान्तवादस्तादृ सर्वथैव किंचान्यदिति संग्रहः अन्येषु देवनष्टानामनुचिन्ते अनन्यथाज्ञाना हृदयान्तर्गतं तत्र संशयः तस्मा
द्वानोऽत्रिविध जीवानां त्रैविध्यनियमोऽपि न स्यादित्याह अनादीति प्रवर्तितं सत्त्वार्थं निगमयति एवमिति एतेनेति सत्त्वासत्त्वे
उच्यमानमनन्तधर्मात्मकं वस्तुप्रकाशते इति च तथा तद्वचनाभ्युपगमात् प्रकारदर्शनमवलंबिता जिना एवंतद्विपरीतमसमर्थदर्शनमस्ति वा
नास्ति वेति प्रत्यक्षविरोधः तत्प्रतिपत्तिवचनात् प्रमाणावतारः स्वरूपेणावगतो भावः पररूपाभावस्तयाप्रदेशनिय
नापदेशादिनयेनेति अनवधारणप्रमाणानुपपत्तिः अनादिनिधनो जीवप्रभृतीनां च यत्र ज्ञानावधिस्तस्य भावानामय
थावस्थितस्वभावत्वप्रसङ्गः एवं जीवादिपदार्थेष्वेकस्मिन्नपि नियमितसत्त्वासत्त्वयोरविरोधपर्याययोः सम्भवात् सत्त्वैकत्व
स्मिन्नर्थे सत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासम्भवात् असत्त्वे चैव सत्त्वस्याभावात् सङ्गतमिदं सर्वं नमतं एतेनैकानेकनित्यानित्य
वाभिलाप्यानभिलाप्यानेकान्तप्रतिपादनं तत्प्रमाणं यत्र पूर्वलक्षणं केवलज्ञानम् सम्बन्धः सम्भवन्ती तिकल्पयति
न तद्देशकालावाद्यनिराकरणेन निराकृतमवलम्ब्यते न च कृतनिराकरणप्रमाणमते एवं चात्मा काञ्चन इव यथैक
स्मिन्नपि पिण्डे विकृतस्थर्मा सम्भवी स्वदेहमात्रः स्वपरिमाणशरीरः एवमात्मनोऽपि जीवस्याकार्मणायतो दोषः प्रसज्येत कथं शरीर
परिमाणोऽपि जीवस्य दृष्टान्तमन्यते शरीरपरिमाणतापत्तावात्मनः सकलदेहव्यापकत्वात् परिच्छिन्नत्वे ह्यनित्यत्व
त्वमात्मनः प्रसज्येत शरीरानुगतत्वात्मनोऽवस्थितपरिमाणत्वान्न तन्मात्रत्वं जीवोऽनन्तरशरीरपरिमाणो मूर्त्तत्वे पुनः केनचित्कर्म
विपाकेन दृष्टिजन्मनाम् एव कृतत्वं स्वर्णशरीरव्याप्त्यभावात् प्रतिकारणमप्येवमेव कृतं प्रतिकायशरीरसमीयेत
समानप्रमाणकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थविरत्वदेषः प्रसज्येत अकर्मनायको जीवस्तस्मान्नैवावस्था अल्पे
देकत्र निरपेक्षेऽन्यत्र एकप्रमाणत्वे तानः इत्थं बादरपुद्गलादिषु सिद्धान्तः किमितिसंख्यातु जलेषु तदितरत्राह यदपि जीवस्य देह
परिमाणता स्याद्वदति यदि चेत् ति अकर्मणः प्रमाणपरिमाणानन्तत्वानिमानं स्यादित्यर्थः अथोत्तरमाह शरीरात्मनोश्चेति विपाकः
कर्मणा प्रतिबद्धत्वादिः जीवस्य नरकगजशरीरप्राप्तितमकायेनात्मशरीरे कदेशेनापि जीवः स्यादित्यर्थः प्रतिकायदेहे कुत्रचिज्जीवो न
प्रविशेद्देहाद्बहिरपि जीवः स्यादित्यर्थः किंच बालदेहमात्र आत्मा ततः स्थूले युवदेहे कथं विस्तारादिति किमत्र देहे स जीवोऽन
ष्यादित्याह समानेति यथा दीपावयवानां तद्देशकोशादेर्विकाससङ्कोचादीनां नावयवानां किंचिद्देहमानत्वनियमं प्रकटे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा. सं. ४१

प्रमाणाय: एकत्र विनियुक्तस्य निराकांक्षत्वादन्यत्र विनियोगो विरुद्ध एव एवं च विनियोजकप्रमाणयोः समबलत्वे न्यत्र
विनियोगात्यागयोर्मध्ये एकस्याकांक्षानादरेन न विनियुक्तविनियोगः लौकिकेनैव यथा खादिरो यूपो भवति खादिरं वीर्यकाम
स्य यूपं कुर्यादिति वाक्याभ्यां क्रतौ विनियुक्तस्य खादिरत्वस्य वीर्यफले विनियोगः यत्र प्रमाणयोरतुल्यत्वं तत्र न संक्रिय
तेषु बलवत्प्रमाणेन दुर्बलविनियोगबाधात् यथा कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे इत्यत्र ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठ
ते इति तृतीयाविभक्तिश्रुत्यान्यनिरपेक्षया गार्हपत्योपस्थाने शेषत्वं बोधितं कथं इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गप्रमाणमिन्द्र
शेषत्वं बोधयते लिङ्गं हि न साक्षात् शेषत्वं बोधयति किं त्विन्द्रप्रकाशनमात्रं करोति तेन च लिङ्गेनानेन मन्त्रेणेन्द्र उपस्था
पयितव्य इति श्रुतिः कल्पनीया तया शेषत्वं बोध्यं इति श्रुतिव्यवधानेन शेषत्वबोधकं लिङ्गं श्रुतिस्तु स्वार्थबोधकत्व
मात्रापेक्षतया लिङ्गेन वाक्यं बाध्यं यथा स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ
व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति मन्त्रभागयोः प्रत्येकं सदनकरणपुरोडाशासादने च तत्प्रकाशनसामर्थ्यलिङ्गेन श्रु
तिद्वारा विनियोगे सति प्रतीतमेकवाक्यत्वं बाध्यते तेन स्योनं ते इति मन्त्रे सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यं पुरोडाशासादनप्र
काशनसामर्थ्यं च लिङ्गं कल्पयित्वा श्रुतिकल्पनयोभयत्र कृत्स्नमन्त्रविनियोगबोधने द्वाभ्यां लिङ्गश्रुतिभ्यां व्यवधानेन श्रु
त्येकव्यवहितत्वं लिङ्गाद्दुर्बलत्वात् न च सामर्थ्यं नैकस्य मिति वाक्यप्रमाणमर्थस्य विनियोगायोगात् अत एव वाक्यापद
स्यातीरबोधविनियोगलक्षणरूपसामर्थ्यकल्पने तथा वाक्येन प्रकरणं बाध्यं यथा साह्नप्रकरणाम्नातस्य द्वादशोपस
दां द्वादशाहीनस्येति वाक्येनाहीनाङ्गत्वबोधकेन प्रकरणप्राप्तसाह्नाङ्गत्वबाधादुत्कर्षः प्रधानस्याङ्गाकांक्षारूपप्र
करणं तस्माच्च प्रधानवाक्यैकवाक्यतासामर्थ्यश्रुतिभिः कल्प्यमानाभिः स्वार्थविनियोगप्रमितौ व्यवधानेनाङ्गसामर्थ्य
श्रुत्योर्द्वयोः कल्पकवाक्याद्दुर्बलत्वात् तथा प्रकरणेन सन्निधिर्बाध्यः यथा राजसूयप्रकरणेन तदङ्गतामभिषेचनीया
द्यक्षेसम्प्रयाता विशेषसन्निधिपाठसम्भवेऽपि शौनःशेपाख्यानादेरभिषेचनीयशेषत्वं बाधित्वा कृत्स्नराजसूयशेषत्वमापा
दितं सन्निधेः प्रकरणादिकल्प्यत्वेनत्क्रमप्रकरणाद्दुर्बलत्वात् तथा सन्निधिना समाख्या बाध्यते तथा हि पौरोडाशि
कसमाख्याके काण्डे आग्नेयपुरोडाशादिकर्मणां क्रमेणाम्नाता मन्त्रा आम्नातास्तत्र दधिपयसोरुपसान्नाय्यसन्निधौ शुन्धध्वं दै
व्याय कर्मणे इति मन्त्र आम्नातस्तत्र समाख्याबलेन तस्य मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुन्धने शेषत्वं प्राप्तं सन्निधिना बाधि
त्वा सान्नाय्यपात्रशुन्धनशेषत्वमापाद्यते पौरोडाशिके काण्डे पौरोडाशिकमिति पौरुषसमाख्यायाः काण्डे तत्तत्सत्र
स्थपुरोडाशसम्बन्धसामान्यबोधकत्वे विशेषविशेषिभावरूपविनियोगबोधकत्वे सन्निध्यपेक्षत्वेन दुर्बलत्वादि ४१
ति एवं विरोधे सति श्रुतिर्बाधिकैव समाख्या बाध्यैव मध्यस्थानानां च चतुर्णां पूर्वपूर्वबाध्यत्वं परबाधकत्वं चेति श्रुतिर्लि
गमन्त्राद्यैः तस्माल्लिङ्गादिना मन्त्रविनियुक्तानां मन्त्राणां दुर्बलसन्निधिना न विघातस्तद्विनियोग इति सिद्धं ॥

42

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यद्यप्येकेन नवा केनचप्रकारेणानवच्छिन्नहृदस्यातिसद्वह्निमत्प्रमितावप्येनादिविधाने च कर्तृसंमगृहं केनवा कभेद प्रसंगादनेनामासा ग्रिहे
त्रवत्कर्मा नरसेवहृदस्यातिसवा त्वसमानत्वयाविधीयतेतिनविनि शुकस्याविनियोगादतिमहगुरु नेत्रद्रव्य सिद्धं नस्या विपर्यालिङ्गसाग्नि
होत्रसाम्य मेधप्रकरणे वा यतनस्य ना तुंज्ञमशिहेयं चवृहे नीतिनासा प्रमभिनत्पथावादंशप्र ग्रिमात्मविकृनीप्रावान्यमायोगज
नीमेकलिङ्गा वामेप्रकृतिस्या मयमा ते: एदेन प्रमभिज्ञानवाकेन निविधाने तस्य ज्ञापिहृदस्य निसव पदेन प्रमभिता नवाकेन
गानाविधाने किन्न स्यात् नचसाध्याभावार्थविधायकामान परतंत्र नामपदेन सिद्धकर्मप्रमभिता नवमेमिति वाच्यं सिद्धसाप
गत्याप्युनः साफल्यसंभवेनायागसिद्धत्वासंभवप्रसिद्धार्थकनामप्रयावतेर्याप्यते: नचैवं सति कुण्डपायिनामयनादाविव तेन निमा
ग्रिहोत्रस्यैवविधिःस्यादितिवाच्यं उत्पन्नाग्निचरुक्षेत्रे नत्रविधिपदकत्वे तस्य बलीयस्त्वात्सर्वत्रस्याविधेनत्रपरतन्त्रभावनाभेदेना
नेषामनुपसंहारो विधायिस्तिकस्मात् वेदाप्रमभेदात् हृदयस्य विशेष्यजातीयकानां हिंसा ज्ञापनेन हृदयवेपाद्योभित्रा
अनभिमतद्रव्यगुणनिग्रहकार्मिर्विशाखि: नतेषामामि: सर्वात्मसर्थमर्हति नच हृदयस्योपादानेनास्यशुपयोगानद
हारकउपासननासतदुपन्यासात् नेमु यातेहृदयमात्रस्कंनेनमस्येवमनुपयोगात् कथंचिद्रुतेसेकं नच मानहृदयमान
मत्रमंत्रार्थ: हृदयप्रविधप्रयमनी: प्रवृत्तेनेव जातीयकोहिनमकस्येमंत्रार्थविधिप्रमिवमिमदेवप्रनेत्र अभिचारविष
योरोषार्थस्वस्मादभिचारिकपार्कमूणसर्वप्रवृत्तिप्रेमप्रमत्रस्याभिस्तवप: तथादेवसविन: प्रस्तवपत्तमितनम
पत्नप्रस्तवलिंगान्ताद्यस्तेनकमेणस्तवप: नहिदेवप्रसवपत्न प्रमाणान्तराद्वगुप्तकेषु: एवमन्येषामपिमंत्राणां
केषांचिल्लिङ्गेनकेषांचिद्धवनेनकेषांचिन्मात्रान्तरेणतदवमानेन प्रविनियुक्तानां हस्तपठितानामपिमंत्रा
नामभिधेयमंत्राणांविधायकत्वोपपत्ति: इत्येतादृशानिलिङ्गानि: [illegible] प्रसंगानेनैव निलिंगवाक्यप्रकरणस्था
नसमाख्याना समवायेपावदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादित्यत्र
नर्थाद्धेतनस्मादेकस्येवहृदस्यातिनामकत्वपात्वर्थसाध्यस्वर्वेशेषविनियुक्तस्यापिवाक्येनैवगानस्यविनियोगादितिभगवत्पाद
नायथमस्लिद्वेविनियुक्तस्यविनियोगे सर्वस्मिन्नमदाहृत्य गाकादिसनादिकं तस्यकमविनियुक्तस्य वीर्यादिफलेपिवि
नियोगानयामत्रकम्मण्यमत्रविनियुक्तानां विधायोवत्पर्नमितिसा नेष्ठितहपति नेषामितराहिना विधास्त हृद
यादिसंबधविधायार्थानामसंबन्धान् स्वमंत्रार्थोनामभिधानादि संबधानितनस्त्रिपदर्शीयस्य अभिचारादावेव
मेत्राणांविनियोगः स्वर्थः देवसवितः प्रसुवेति मर्दिनाणोशिवपु देवीतिकमात्मशिवपुंदनाणमाविद्यनुवैतिकभूणः प्र
रसात्मवनेमवनजदीतिवाक्याद्गायक्रमविधि प्रमवधायस्य मंत्रस्यमाह तद्दिशेषेति उक्तमार्गेणाप्रमाणादिश
तिद्वाति एवमन्येषामितिप्रमाणान्तरप्रकरणादिक नत्रुलिंगाद्विभित्वावविनियुक्तानामपिमन्त्रिपिनावधास्तपि
विनियोगात्वविरोधादिमनकनाहद्वेलोहेति समवायप्रमान विषय नेदृश्याविरोधपरस्पदौर्बल्यकुत: अर्थविप्रक

कार्यकारणभावप्रकृतविधिवपरत्वेन [illegible]

किं कथमित्यत आह [illegible] त्वपसंहारः [illegible] तापवैरूप्या [illegible] संभवे [illegible] स्मात्

[illegible] मिति [illegible] हानेर्विना [illegible] नयतीति [illegible]

[illegible] त्पापयोः [illegible] स्थान [illegible] मितिभावः [illegible]

[illegible] विषयान्तराणि [illegible] कारणमर्थः ननु [illegible]

[illegible] किमर्थं [illegible] पायनार्थं वा [illegible] इत्यत आह [illegible] ननु [illegible] सर्वेषु

[illegible] इत्याह [illegible] इति [illegible] पुरुषरूप

कल्पना [illegible] भवतः [illegible] कस्मात् [illegible]

[illegible] केवला [illegible] विप्रतिपत्तिरिति [illegible]

[illegible] केवल [illegible] पायना [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] फलत्वे [illegible] फलं [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] फलं [illegible]

42

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथा कर्मफलमिति कर्मणां विनाशकत्वेनाभिसंधेः कर्मफलत्वे च माने किंचिन्नास्तीत्यर्थः अपि चेत् ... ननु तर्हि देवादिवा...
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

तथा ... [illegible] ... निरंजनः ... [illegible]

[illegible]

दुर्गे ३१ ...

[illegible]

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

४४

ग्रहीतरागे नैतत्कारणमुपात्तः अथ विशेषादिमाद् तस्मादिति तदिति सर्वनाम्ना प्रकृतविषयोपलब्धिभावः किंवत्सल्य
स्य देवमयथा कामविद्यानुष्ठानानुगपत्ने हस्मतेविद्याकमेतयवो: अतो देवलभावो विरुध्यते किंकामनिसकलदेतोत
कार्यविलव इति न्यायोपत्तासादिश्क तिविरोधस्यैवभ्यादृशम् तदेत्व विरोधस्यमद् दृष्टत इति तस्मात्कर्मदानस्य विद्याप
लत्वाक्रिवलदानाम्नु पायतेनोपसं हारोविद्यास्त्वनयइतिसिद्धं गतेरर्थवत्त्वं कचित्सगुणविद्यायां नश्रूयतेनत्रदान

तस्माम्यासैवमस्य यं संसृतं दुःखं तदयः पश्चात्सूयते तयाप्रत्येषिण विनसोऽहिनः साधायनित्यस्यूमानावस्याया
मेव संसृतं दुःखं त्वदानमामनं नि अस्य स्वरोषा विधिवत्प्राय मित्रिति सुसम्प्रदायस्य पद्यति सह्दः साधु कृत्यात्रिवलः
पापकृत्यामिति सूत्रस्य भयाविरोधात् २८ यदि ह्यदेहात्परस्य देवयानेन पथा प्रस्थितस्य सार्धपृथस्य सुकृतदुष्कृ
तत्योप्रत्युपाख्यानं ततः पतिमदेहमनियमविद्यान्यापात्मकस्यमस्य तत्त्वद्वेनाः पकमप्रयत्न सोज्ञातोवश्याता
नुपपत्ते रत्नयपतिरेवतद्धेतुकस्य संसृतदुः कृतत्वयप्यमानस्मात्पूर्वमेव साधकावस्याय दसोनुष्ठानेन
स्य स्मानतस्यैवं कस्यसंसृतदुः कृतहानमिति दृष्टव्यं एवं निमित्ते निमित्तिकयोरुपपत्तिरताडिम्य यमनुश्रयास्य
संगतिरिति यतेरर्थवत्त्वम्नभयथा ह्यविरोधः २९ क्वचित्युपायहानसन्निधौ देवयानः पंथाः श्रूय
ते क्वचित्तत्रसंशयः किंहानावविशेषेण देवयानः पंथाः सन्निपतेनेन उतविभागे न क्वचित्सन्निपतेन क्वचिन्नेति
यथा तावद्धानाव विशेषेण वोपायनतानुवृत्तिरुक्ता एवं देवयानानुवृत्तिरपि भवितुमर्हति तासामाश्रयावाचकत्वा
ते देवयानस्यपथोर्थवत्त्वमुभयथा विभागेन भवितुमर्हति क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति नाविशेषेण अन्य
था यविशेषेणैवैनगतवती क्रियमाणया विरोधः स्यात् अपूत्य पापं विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति सा
अतो देशान्तरप्राप्तिणी गतिं विरुध्येत कथं निरंजनो देशान्तरं गतेत गन्तव्यं च परमं साम्यं न देशान्तरप्राप्त्यायत्तमित्यान
र्थकामेव गतेर्मन्यामहे उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ३० उपपन्नश्चायमुभयथाभावः क्वचिदर्थवती गतिः
क्वचिन्नेति तल्लक्षणार्थोपलब्धेरिति कारणमुन्नेयार्थः पर्यंकविद्यादिषु सगुणोपासनेषु पलभ्यते तत्र हि पर्यंका
रोहणं पर्यंकस्थेन ब्रह्मणा संवदनं विशिष्टगंधादिप्राप्तिश्चैवमादि बहु देशान्तरप्राप्त्यायत्तं फलं श्रूयते तेनार्थवती
गतिः नहि सम्यग्दर्शने तल्लक्षणार्थोपलब्धिरस्ति नह्यात्मैकत्वदर्शिनामाप्तकामानामिहैव दग्धाशेषक्लेशबी
जानामारब्धभोगकर्माशयक्षपणव्यतिरेकेणापेक्षितव्यं किंचिदस्ति तत्रानर्थिका गतिः लोकवदेष विभागो द्रष्टव्यः
सन्निधौ मार्गस्य श्रवणात् उपनिषद्वित्त्वा विशेषायेह्यात्संसारपूर्वपक्षमाह यथा तावदिति उपायनवन्मार्गस्यापि क्वचिच्छ्रुत
तात्सर्वशेषसंहार इत्यर्थः अत्र निर्गुणविद्यासिद्धान्ते यस्मा गोपेत्यापूर्वपक्षेति फलं देशान्तरप्रयोगमार्गोपपत्ते
तिस्मायानुग्रहीतस्यानि विरोधात्मोपसंहार इति सिद्धान्तः निरंजनोऽसेवाः साम्यब्रह्मणानवत्त्वं तादृशस्यात्मविद्यायामपि मार्गो

५४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

43

उपायनस्य मुख्यत्वात्तत्कार्यापि हानिलक्षणं बीजत्वमिति शेषः काव्याङ्गत्वमपायो: फलन: स्वीकारात्मकमुपायनं हानिं विना नुप
पत्रसन्नतत्वं निर्णायकमिति परिहरति यद्वेति मारीचवध्याद्यपावत्रवत्मौर्दुत्वरत्नादिकं कुमारिनिर्णयकं न चेत्स्युपायनं
विधूतत्वस्य हानत्वं निश्चायकमित्याह कश्चिदिति विधूतत्वं मुख्यं निमित्तं नोच्यते तत्राह नन्विति तथापि हानकथनं
द्रुमामुक्तस्यामग्रे पादिति आह अथवेति अनुपपत्तिसंबंधो न तु त्याग बीजत्वं पातुकालत्वं कथं निर्दिशति अथवेति
विधूयते निर्दिष्टानां तत्र नुपायनं तद्वत् शोकं हि केयिद्धानलक्षणमित्य ८: यदाहानवाचकमेवाल्पत्वं चतुष्पन्न इति पातुपा
दीयते यत्र स्यान्वलयपि न तामित्याह अन्यदिति यत्रानेन स्य स्वस्य पातवे विधूननस्य हानत्वं निश्चायकमिति तत्रैवमिति
सूत्रमत्र दुक्यपि निर्बन्धाद्दीनशंकोपायोमानमित्यर्थः एवं विधूननस्य हानित्वं सिद्धं केवलहानाद्रूपायनाम संहारं इति सि
यद्यपीदं पपक्की यथा: स्तुत्वा तदुत्कलेषा: परीरूपायनं नान्नस्य संभावो तेन शापिताः कीर्तनाभावलद्दानुमुख्येन हा
नमेव विधूननत्वाभेदेनिर्णीत प्रावाने कश्चिद्दपि चेद्विधूननं सति यावत्पायनं श्रूयमाणं कुरुशेखरस्तस्यपणो
नवद्विधूननमत्वा सर्वत्र येन माता सार्वत्रिकं निर्णायकमणा स्य पदाने नचवालतखे माय वसंकल्पद्धूकं तयो
समसंभवति अदूयनाते अग्न्ययमा मित्रिधूनानस्य पत्रागत: सर्दैवते न कामाय मिजीवात्र निश्चलयति भ
सगवेशमामाविधूय पाप मिति चमार्ज्ञाति अनेकार्थ न नानुपमानाच्यायानकत्वालस्मयाय विरोध: तदुक्तमिति आ
त्वान सायकायेन तत्त्वाभावन्त्यानं ३ः देवयानेनयुता पद्धे क स्य वत्स मिपद्धिपलुरयाश्चिनिस्तुत्कलतदुक्तन
योविधानं के शीनकिन: एवं कविग्राम मर्जनतिपुतदेवयानेन्यायानमाशाताष्टि लोकमायामातलपकुमप
समाग्नतिविस्तानंदीनामन सेवायेति तन्न्युक्तनदुः सूत्रे विधूननत्वंति नक्रियायाः कर्मण्येवविधेया
गवचनप्रतिपतनं याहे सिद्धरत्वे वदेशदपमर्थात्यात् तिविचारालंपामके प्रामाण्यान् यथाञ्च तप्रति
पनिषदस्मेयपद्धेति संपदाय इति सारणायाम नपवदेदापमात्रे विधासामर्थ्यात्सूत्रकृतदुः कुतोहानमवतो निम्न
तिजानी नेदेलुग्रागदे नत्याभावदिति नन्विति सुः संपदेय विधापाश्चत्रपसमीनवालसूत्रक्तदुः कुतोभ्या
किं चित्याप्रयमस्ति यदेवं वदति विलक्षणनरीणि नेकल्पनां विधाविकल्पकलत्वात् विधासामर्थ्येन तयो:
प्रापवायेय वक्ष्यति सूर्यमात्रि एवी विधूननस्य हान मुपजीवायनस्यातदेव वाचनं तद्य अन रथ्य इवरोमाणीप्र
दोदे हमाणामाप्तं स्वत अन्यसूत्रमाह नन्विति भवलक्षमार्गसमाविका च नदोयमेति तन्न्सूक्तदुः कुते वि
धूनने इमत्र नदिति सर्वेनामकमाते नमर्थनपामतिविहिन दीतेहमकर्मेदानि हनुर्ता के य एव कर्मण्ययाति इवेपचः नत्र
विधायाः कर्मण्याये न कामिरि: फल पूर्वपदेसिद्धानो विधिरिति तिमनाशिरसा ने लि सागयप्रतिभरणा तस्ति तयोः
सपवेनस्यान्नस्य वक्ति नालक्षमन्येफलाभावाद्देवयानमागैस्वव्याप्ताद्गादेवे व वृत्तय यथ: तपद्यतोविधाया

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा॰ स॰ ४५

तद्वचनं देवर्षीणां वाक्यमाह वाजसनेयिनस्त्विति किंच विद्याकर्मणोस्तत्फलस्य चोत्तरमार्गेण योगाभिज्ञानेऽवस्थानं युगपत्सकाना
मर्चिरादिमार्गप्राप्तिरित्याह अथ य एतौ विति दंदशूकं मर्त्यः किं चाग्निहोत्रिति रं शुक्लः मार्गमार्गव्यापार अप्रयाणतागच्छे
तिअत्रयस्मसविदो न तारस्य विद्याधिकारिणां कालान्तरे चिरादित्याभिमानिप्राप्तिरित्याह स्मृतिरपीति शुक्ला
र्चिरादिकायुक्त्या धूमादिकान्तराले विद्याकर्माधिकृतमार्गाधूमतः फलमेतत्त्वेकया शुक्लया पुनरावृत्तिवर्जकार्यब्रह्मा
ति अन्ययावर्तते पुनरावर्तते पुनरुक्तिदोषं दूषयति यत्पुनरिति तत्र तत्र मार्गाभिज्ञानिरन्तरं मार्गानुचिन्तनार्थप्रकरणो
न मार्गोपाधानस्य विद्यागाना वयमानयाचवस्तनिस्त्रकारः तत्रैव मार्गस्यानुस्मृतिरिति यो मार्गे नेति ततो मार्गोऽपि ध्याने वि

वाजसनेयिनस्तु पंचाग्निविद्याधिकारेऽधीयते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासत इति तत्र श्रद्धालवो ये स
त्यं ब्रह्मोपासत इति व्याख्येयं सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत्प्रयुक्तत्वात् पंचाग्निविदां चेत्थंवित्तयैवोपात्तत्वाद्विद्यान्तरप
रायणानामेवेदमुपादानं न्याय्यं अथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतंगा यदिदं दंदशूकमिति च मार्गद्वयभ्र
ष्टानां कष्टामधोगतिं गमयन्ती श्रुतिर्देवयानपितृयाणयोरेवैनानन्तर्भावयति तत्रापि विद्याविशेषादेषां दे
वयानप्रतिपत्तिः स्मृतिरपि शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनरि
ति यत्पुनर्देवयानस्य पथो द्विराम्नानमुपकोसलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां च तदुभयत्र मार्गानुचिन्तनार्थं तस्माद
का॰१ नियमः यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ३२ विदुषो वर्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्य
पा॰४ ते ननु विद्यायाः साधनभूतायाः संपत्तौ कैवल्यनिर्वृत्तिः स्यान्न वेति नेयं चिन्तोपपद्यते नहि पाकसाधनसंपत्तावोदनो
भवेन्न वेति चिन्ता संभवति नापि भुंजानस्तृप्येन्न वेति चिन्त्यते उपपन्ना त्वियं चिन्ता ब्रह्मविदामपि केषांचिदि
तिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् तथा ह्यपान्तरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणर्षिर्विष्णुनियोगात्कलिद्वापर
योः संधौ कृष्णद्वैपायनः संबभूवेति स्मरन्ति भृग्वादीनामपि ब्रह्मण एव मानसपुत्राणां वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः
स्मर्यते सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात्स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव एवमेव दक्षना

नापि विद्यासामर्थ्यान्मार्गलभेतेति तापनार्था पुनरुक्तिरित्यर्थः तस्मात्सर्वोपासनासु प्रतीकभिन्नास्वर्चिरादिप्राप्तिरिति सि
द्धं यावदधिकारं निर्गुणविद्यायां नियमेर्था मुक्तिफलत्वात्सगुणविद्यासु सर्वत्रार्थवत्त्वेन ब्रह्मलोकफलत्वादिति व्यवस्थाह ४५
तासां न युक्तानत्वज्ञानिनामपीति हासादेः पुनर्जन्मदर्शनेन तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिफलत्वाभावादिमाद्वैतपात्संगतिः पूर्वत्र तत्त्व
दर्शनं संशयबीजं भाष्ये दर्शितं पूर्वपक्षे तत्त्वज्ञानमुक्तिकर्तृत्वं ज्ञानस्य निमात्रत्वेन तत्र तत्स्यमुक्तिफलत्वाभावेन तत्र सत्त्वो

वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन्निमिशापादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्मित्रावरुणाभ्यां संबभूवेति मू॰२

44

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनियमः सर्वासां । अत्रार्चिरादिमार्गस्य विद्यान्तरे विद्यान्तरप्रकरणादविशेषश्रुतेश्च संशये पूर्वपक्षमाह किं तावदिति सगुणनिर्गुणविद्यासु मार्गस्य भावाभावव्यवस्थावत् सगुणेष्वपि व्यवस्थेति दृष्टान्तेन प्राप्तोऽसिद्धो नेम व्यवस्थावादात्संगति नियमो नियमस्तु अपवर्गफलं नियमप्रकरणमुत्क्रान्तिं न कृतिलिंगमाह अपि चेति एकत्रोक्तगतेरन्यत्र प्राप्तौ पुनरुक्तिर्व्यर्था स्यादित्यर्थः सिद्धान्तयति सर्वासामिति अभ्युदयार्थसलोकः अविशेषश्रुत्यादिना प्रकरणवाधेन दोषद्वयमाह नेष

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्यां ३१ सगुणासु विद्यासु गतिरर्थवती न निर्गुणायां परमात्मविद्यायामित्युक्तं सगुणास्वपि विद्यासु कासुचिद्गतिः श्रूयते यथा पर्यंकविद्यायां पंचाग्निविद्यायां पंचाग्निविद्यायामुपकोसलविद्यायां दहरविद्यायामिति नान्यासु यथा मधुविद्यायां शाण्डिल्यविद्यायां षोडशकलविद्यायां वैश्वानरविद्यायामिति तत्र संशयः किं यास्वेवैषा गतिः श्रूयते तास्वेव नियमेन स्यादुत अनियमेन सर्वास्वेवंजातीयकासु विद्यास्विति किं तावत्प्राप्तं नियम इति यत्रैव श्रूयते तत्रैव भवितुमर्हति प्रकरणस्य नियामकत्वात् यद्यन्यत्र श्रूयमाणापि गतिर्विद्यान्तरं गच्छेत् श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं हीयेत सर्वस्य सर्वार्थत्वप्रसंगात् अपि चार्चिरादिकैकैव गतिरुपकोसलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां च तुल्यवत्पठ्यते तत्सर्वार्थत्वे न्यर्थकं पुनर्वचनं स्यात् तस्मान्नियम इत्येवं प्राप्ते पठति अनियम इति सर्वासामेवाभ्युदयप्राप्तिफलानां सगुणानां विद्यानामविशेषेणैव देवयानाख्या गतिर्भवितुमर्हति ननु नियमाभ्युपगमे प्रकरणविरोध उक्तः नैष दोषः शब्दानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः तथा हि श्रुतिः तद्य इत्थं विदुरिति पंचाग्निविद्यावतां देवयानं पंथानमवतारयन्ती ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासत इति विद्यान्तरशीलिनामपि पंचाग्निविद्याविद्भिः समानमार्गतां गमयति कथं पुनरवगम्यते विद्यान्तरशीलिनामियं गतिरिति ननु श्रद्धातपः परायणानामेव स्यात्तन्मात्रश्रवणान्नैष दोषः नहि केवलाभ्यां श्रद्धातपोभ्यामन्तरेण विद्याबलमेषा गतिर्लभ्यते विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विन इति श्रुत्यन्तरात् तस्मादिह श्रद्धातपोभ्यां विद्यान्तरोपलक्षणं

इति तत्राधिकृतानां मध्ये सत्यं ये तापसा ये च ब्रह्मचारिणोऽरण्ये श्रद्धातप उपलक्षितं ब्रह्मोपासते ते चेति समुच्चितं भवतीति भावः ननु श्रद्धातपोमात्रश्रुतेस्तापसानामेवार्चिरादिगमनं स्यान्न वैश्वानरादिविद्याशीलिनामिति शंकते कथं पुनरिति अविद्वांस इति निषेधान्न श्रद्धातपोमात्रात्तापसस्य ब्रह्मविद्यालब्धगतिर्योग्येति नैष दोष इति तद्दृष्टा लोकस्थानं परागताः पराहताः कामाः क्रोधदोषान्मतीतिया वर्द्धिताः केवलकर्मिणस्तपस्विनोऽप्यविद्वांसो न गच्छं

अ१

नीलकं० ३॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रा.
४६

भूतिस्स्मृत्यर्थं युक्तिमप्याह नचाविरोधीति विषयाद्यैर्यादाहानर्काचैकमेवयद्यनन्तरं प्रारम्भकं स्थितिमिति तदाह प्रवृत्तफलस्येति वि
द्वेषादेदप्यानावधिभेनेनानुभवाबाधता न त्यागक्षमा ज्ञानानां निवर्तकत्वमपि यदि विरोधिसिध्यनुकूलं ज्ञानानां निवर्तनेनासामर्थ्याभाव
सिद्धेर्भोगेनैव प्रारब्धक्षय इति भावः ज्ञानिनामपि कारिकं तत्स्वत्वामिमार्गाज्ज्ञानानामुत्तराभावप्रवृत्तिरिति दाह ज्ञानान्तरं वृत्ते
ति प्रतिबन्धेनाप्रकृतफलः प्रयत्नं दृश्यते गर्भस्थाधिकारत्वेनेष्टानां ज्ञानानामारब्धपर्यन्तं स्थितेः अतस्तदभावफलस्यापि भाविन्यात्वाप्ति
सिद्धत्वानिवाधमाह नहीति तस्मात्तद्विध्यानुसारं विद्यावतां प्रारब्धनाशकमित्यर्थः प्रकृतविधया प्रवृत्तारम्भस्य प्रमापकानि प्रपद्याह अवि
द्यायाः लेशमपि यथा तैः ज्ञानानन्तरं स्वधनामशेषदेहनिषेधकत्वमभवात्मभवात्मप्रापगमाह नाशमिति यथा निर्जरा विद्यायामार्गस्य

दाहरूकदेशप्रतोह नाविद्याद्विन्नेर्यादादेः समतिदेहं बीजस्य कर्मांशस्य यत्रैकदेशदाहे तत्कर्देशान्त्रोत्सर्गमुपपद्यते न यत्प्रदाहस्य शालिबीजस्य क
श्लोक का देशांशेऽवस्पन्दने प्रवृत्तफलस्य कर्माशयस्यानुमते पोविदेवा तथा त्रिवृत्तिः नस्य तावदेवचिरमिति प्राचीनवाक्ये तत्कर्मसमाप्त
तस्माद्दुपपद्यमानापावद्धिकारत्वाधिकारसाधिकारिणामवस्थितिः न चत्वानफलस्यामेकान्तिकता तथा श्रुतिस्वविरोधोऽपि
वसर्वधाताताना न्मेत्वेदर्शीय मितयोः यदेवानां प्रसवृत्तात्तन्यवनरवभवनपर्वताणां तथा मनुष्याणामिति तत्त्वानात्तद्वयुक्ते
यादिफलेषु सक्ताः सृष्टिसंहर्यं तेषामाद्यैष्टुर्यं तस्य दृश्यमानेन ज्ञानिविरोधः प्रथमान्तत्वे न प्रतिनियताः केवलस्य प्रवृत्तिमुपपद्यते
प्रसङ्गात्तस्मात्कर्मसंस्कारावस्थिति संचारपरस्याने कृतान्मानः प्रविशन्निपुरवपद्मिति सिद्धशानाने प्रपन्नफलत्वाच्चतान्नफल

८१ विद्याशङ्कानुपपत्तिः कर्मफलेदिः सुखादावनुभवानात्म्ये स्यात् का भवेद्धानवेति यत्नुभवास्तत्त्वताननफलयत्स्यात्
दृष्यत्वात् कुस्वतिश्रुते तत्त्वमसीतिच सिद्धवदुपदेशात् नहि तत्त्वमसीत्यस्यवाकार्थः तत्त्वस्तेतोऽभविष्यदिति वैराग्य
नेशक्ते नेह तत्त्वस्य विर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति च सम्पगर्शनकालमेव तन्फलं सर्वात्मत्वं दर्शयति त
स्मादेकान्तिकी विद्यावैः केवल्यसिद्धिः अतव विपात्तववरोधः सोमा मनश्चात्रावामोपसस्वनिङक्त इ वनस्सने यके
ते एतद्देतन्दत्तरस्यांरिश्लास्तयाश्च भिवरन्मस्थूलमनण्वहस्वमित्येतल्लोहितमस्नेहमित्यादिना यथार्थविरोधश्च यते अथ
परायणात्तस्यात्तरमधिगम्य ते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं सूत्रमेवंगीतिः मितानाहि नैववान्यैः चापि विशेषविनिराकरणाद्यानेत्पेषयब्रह्म
श्रामते नत्वेतके विनेकेचिदति चेक्ताविशेषाः प्रतिषिध्यन्ते तत्ताविशेषप्रतिषेधबुद्धौ नाकिस्ततांतेः सर्वत्र प्रमितिः उत्तमव
स्थति सम्यक् नितिविभागात्तु व्यवस्था प्राप्नोतु चाते अतत्र विषयास्तु विशेषप्रतिषेधबुद्धयः सर्वाः सर्वत्रावरोधका सा
मान्यत्वाञ्च वामसमानो हि सर्वत्र विशेषनिराकरणरूपोऽत्र ब्रह्म प्रतिपादनप्रकारस्तद्देवचसर्वत्र प्रतिपाद्यं ब्रह्माभि
न्नप्रभिन्नायते नत्वेकि मिमन्यत्र कृतानुवृत्त्यो न्यत्र नेत्यस्य तथाचानन्दादयः प्रधानस्यैव तत्रता सोमनैतत्र विशिष्ट
नपेक्षित नन्दादन्नुपसंहरन्त याश्रुत निषेधानामुपलक्षणान्तया सर्वदैतनिषेधसमभवात् गतवांतरीयनिषेधशाखानामनपेक्षित
नास्त्वयसंहारः श्रुतिदृष्टांते नश्वंवगुन्तस्तवलानुवपन्ने सिद्धान्ते नदोषद्वयाभावः फलतया हि पृदिङ्कनिराहैरस्य नन्निषेधाल
प्तेनेतदालहन्यादोषः यदि नलस्तेतदा सर्वदैतनिषेधासिद्धेर्निर्विशेषप्रमितिमभावदोष इति विवेकः अतएवधर्मिणो हेन

45

महेतुकं २

[illegible] नित्यादीनि [illegible] समर्थेः [illegible] वार्थवादसमर्थः पादिक [illegible]
[illegible] अधिकारः [illegible]
[illegible] अवस्थिति [illegible]
[illegible]
उदासीना [illegible] निष्ठती त्यर्थः ननु [illegible] सकल [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] अधिकार [illegible]
[illegible] भगवान् [illegible] अनुभवति
मुप [illegible]
[illegible] परमेश्वर [illegible]
[illegible]
[illegible] सापि [illegible]
[illegible]
एवैतेप [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] सर्वकर्म [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्र॰
न॰
४७

मंत्र दृष्टेऽपि पूर्वपक्षिणा पदस्याप्रकारभेदान्वेषकर्मानानाच संशयमाह किमेवेति अत्र तावद्वाक्योपन्यासस्य पर्यवसानमिति गुणः अतः स
यो वाक्यान्तरत्वाद्यतोऽपि मिथ्यान्यपक्षे हार इति प्रत्येकपदस्य लेशमिद्धं तेनेत्यं संसारित्वस्य स्वरूपत्वात्मार्थैक्या उपसंहार इति विवेकः
अन्तर्वेद्यकादशपिण्डप्रपञ्चवाक्यस्य तद्वेद्यभेदात्मा यो उपसंहार इति प्रसिद्धे उदाहरणे न पूर्वपक्षः नन्वेवं सगुणनिर्गुण

किमत्र विधेयकत्वमुत विद्याभेद इति संशयः किं तावत्प्राप्तं विद्यानानात्वमिति कुतः विशेषदर्शनात् हासुपर्णा यत्र
विधेयकत्वं भोक्तृत्वमेकस्याभोक्तृत्वं अन्तेऽपि वंता भिन्न उभयोरपि भोक्तृत्वमेव दृश्यते न तेन हेतुरूपमभिधीयमाने विद्याभिधा
येकत्वं भोक्तृत्वमेकस्याभोक्तृत्वं इति कुतः यत उभयोरप्यनयोर्मन्त्रयोर्द्विपता परिदृश्यते इति तोपनयद्रूपमभिन्न
दिनेवंशा मेयवीति विद्येकत्वमिति नन्वदर्शिता रूपभेदानुसवाते उभावप्येतौ मन्त्रौ जीवद्वितीयमीश्वरं प्रतिपादयतो नार्थतः भेदोपप
मामनेति नन्वदर्शितो रूपभेदः प्रमाणं न पश्यामः परमात्मा प्रतिपाद्यते वाक्यशेषोऽपि चस एवमति
एवमत्र तावदनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यनश्नाना यायी परमात्मा प्रतिपाद्यते वाक्यशेषोऽपि च स एवमति
२६ परमात्मानो हैत्यपनेनं हृष्टं यदा पश्यः पश्यते मीशमिति तेऽपि वंता विन्न उतजीवोऽपि वसज्ञानायायती तः परमा
त्मापि साक्षदर्शीति विशेषायतमिति विपर्यस्यते परमात्मप्रकरणाद्येतदन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्युपक्रमात् हि
षयएववाऽत्रापि वाक्यशेषो भवति यः सेतुर्हि जानानाम अक्षरं ब्रह्म यत्परमिति गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तदर्शनात्र न३
प्रपंचितं तस्मान्नास्ति विद्याभेदः तस्माद्विद्यैकत्वं अपि च त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु पौर्वापर्यालोचने परमात्मवि
दैवावगम्यते तात्पर्याविवक्षयैव जीवाया दानतो नार्थान्तर विवक्षया न च परमात्मविद्यायां भेदाभेदविचारावतारो
लीभूत तस्मात्सर्वत्र वेद्यैकत्वं तस्माद्विशेषपक्षमुपसंहार इति

लिंगेऽस्तीत्यं किं च पि वस्तुतोऽत्राभ्यासे त्वायत्वात्मतः कल्पनया चपानकत्वाश्रयो बुद्धिजीवोऽपि वेतोऽयाद्दो सुपर्णेति तु जीवेश्वरा ४०
विनम्धिकाराकायामंत्रे द्वयेऽपि द्विवचनमाद्द सामान्याद्रो प्रतिकक्षितं विशिष्टतया तुल्यवस्तु द्वयप्रत्यभिज्ञानस्य बाध
काभावात्सकरणाध न्वयह्यविजीवानुवादेनासंसारिब्रह्मविषयत्वापयमिति प्रयुज्यते विद्यैकत्वमिति ॥
॥

46

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वेषिद्रव्याणः सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन समानत्वाद्ब्राह्मणमुपसंहार इति चेन्न द्रष्टव्यमप्यसाम्यमनन्यक्तितादवश्यमित्यत आह प्रयं
चार्थ इति आनन्दादीनां स्वरूपत्वादस्त्युपसंहारः निषेधानां तु नाम्नत्वादानन्त्याच्चानुपसंहार इत्यधिकाशंकायां तेषामनन्तत्वे
पि निर्दिष्टेषु प्रत्यक्षश्रुतिमित्यर्थत्वादनिषेधानन्तनिषेधत्वेन संग्रहोसि दृष्टनिरपेक्षात्त्वाननुवाक्यस्य त्वन्निषेधप्रशस्यामन्यत्र अत्र
निषेधवाक्यस्योपसंहार इति चिन्तामुक्तेत्यर्थः अन्यत्र तत्रोक्तं नामनन्यत्र शेषविसंवादे दृष्टान्तेयाचष्टे यथेति जमदग्निःपुष्टिकाम
स्तत्रात्रायजेनस्य पशुकर्मविहितः जमदग्निनाजामदग्न्यदृष्टेन स्तुतत्वात् कृतस्य मिश्रो दाशिस्तु उपसदेभवतीति पुरोडाशप्र
दानस्य तैत्तिरीयके विहितत्वान्मासाध्वर्युक देवत्वान्मानवेदोक्तमन्त्राणां तासां विनियोगाद्यपि प्रयोगानोक्तन्नत्रयर्थः
वेदे वा एतस्यदा ज्ञानप्रेरकमाणंत्तु नेत्यास्थानमन्त्राणामन्त्राणि इत्यनिर्विधियुताः कृतापत्तानां मन्त्रस्य फलेविनियोगादि

प्रयं चार्थमाचिंतनाभेदः शेषपसदवदिति निदर्शनं यथा जामदग्न्ये होमे पुरोडाशिनी उपसन्न चोदिता सपुरोडाश
प्रदानमन्त्राणां सर्वे देवेन्द्र वेदेषु वसिष्ठ वामदेवानां मन्त्रान्वेदे समन्त्रानामप्यर्थमभिधरमितस्त्वं योगभवति अध्वर्युक
र्तृकत्वात्पुरोडाशप्रदानस्य यानि तत्रत्वात्यागानां एवमिहाप्यत्र तत्र ज्ञानतिरोधानेनायत्र क्वचिदप्युक्तमन्त्रा
नामन्त्रनसर्वत्राभिसंबन्धस्त्यर्थः नतु नत्र यमेको देवानामनुत्र्यातिक्रमनत्स्थत्वान्माखिन वेदस्य योगः अत्र इय
दामन्त्रनात ३४ हास्यपर्णामनुनासवायामनां तद्रूपविवक्षानाने तदेवन्यः पिप्पलेयादन्त्यन्न ज्ञानामिचाक्रुशी
तोनच्यान्नाधिकारेमन्वेषण्यर्थ देवताकाः यतायततरास्तुण्डेति नवाकहारज्ञं पिवतो सकृन्नयलोके गद्दांप्रविष्टोय
परमपरार्ह आयान्तेयां सर्वविदांवदंति चायायेषच विशेषं चिकेतातिति ॥

विमेकत्वः सफलत्वात्तथा चमन्त्राणामपुर्हात्तवेदो मन्त्रनाङ्कृत्वप्रयोगः विनियोगविधिनार्थयुक्तप्रयोग इति नतु तात्पर्यार्थमेति
कर्मे विरोधेसतिसमूहेन नवत्रीयसामन्त्रात्मक वेदस्याश्रुत्या उपयोगाद्भूयते विनियोगार्थत्वादि तिजेमिनिसूत्रार्थः
यद्यपि शाखामाध्यवारवंती या हिंसामामुचेन स्तवोयेनप्रयोगः यत्र विशेषात्मन्तरवनीयमाय तियन्त्रायज्ञीयमायंति वामदेव्यं
गायत्री न्याधानेनैषां विनियोगविधिनावानमेगायानमुपस्थापि संस्तवस्य प्रयोग इति गानमत्रसमर्थविरोधे सत्यत्र त्वमन्तेर्विनियोगार्थ
त्वान्मुख्यविनियोगवलेनसामन्त्रयजुर्वेदस्वरसंयोग इति सूत्रव्याख्यानं तथाधिन्यायमालादेयमदन्त्र्याः सुत्रविस्पष्टत्वेनोदा
हृतोपतिज्ञविरोधः इत्याम्नानात्

कसामवेदोत्पन्नत्वाद्धातुगत्वेनोच्चैःस्वर

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

छा॰ भा॰ ४८

अतिहारः जीवपयोर्मिथ्याविशेषणविशेष्यभावोऽभिहारस्तस्याश्च नाङ्गत्वं छिन्नितत्सेहृतापफलवती क्रियापत्संशये जीवस्य
त्वमसि विवक्षार्थं उक्तत्वात् अतिहारश्च नित्यत्वसपवदृष्टीकरणार्थं तेनाभ्यासत्वस्यापासिद्धेर्निरूपितेनप्रवर्तनात् नत्वमेव
फलसिद्धान्तेऽश्वमेधवत्सत्यमिति विवेकः एकैनैवत्वमहमस्मीत्युपासमानेन कृतत्वामसौ विघ्नात्पादि दिपथः उक्तदोष
स्मारयति नेति न हि नियोगोऽन्यायः सामकाणाद्वहिः तत्त्वाद्व्याख्यात्मन उपपन्नमणि मनोमयत्वादिवज्जीवात्मनस्तद्ध्यानार्थ
मारोपविनिर्वृत्तिप्रसक्त्यभावादिति परिहृति नेत्यादिना अतः किं निर्कार्यदिवात्मजीवनादस्यध्यानेनैतद्गत्समेवभानमिति शांक
ते नन्वेवमिति मनोहितरूपत्वं त्यदनुक्तमस्माभिरुच्यते ध्यानपरं वाक्यमिदं सेकान्तत्वानुमानं तद्विरोधात्स्मयतीति समाधत्ते
अतिहारोऽविशिष्टं नहीनत्वात् २० तथाहमस्मीत्यासीयोऽसाविष्णुपादिः स्वरूपग्रहणं प्रक्रमपठनेऽस्पिना: समाम्नन्ति तथाजाबालानि
वाश्चत्वमस्मिभगवोदेवतेऽहं वैत्वमसीति तत्राशयः किं सिद्धयतिहारे उभयरूपामतिः केवलमाः उतैकरूपैवेति एकरूपे
वेति तावदाह नयदात्मन ईश्वरेणैकत्वं तत्कार्यं किं विचिंतयितव्यमित्ययदि चेवं चिन्तयितव्योऽविशेषः परिकल्पतैसमा
दिरास्तु स्वात्मनमो स्वरूपसमर्पणमान्त्वमिति तत्रसंसारिणस्तावदीश्वरात्मत्वेऽनुत्कर्षो भवेत् ईश्वरस्यतु संसार्यात्मत्वेनि:
कर्षः कृतः स्यात् तस्मादेकरूपमेवमतेऽतिहारात्मायत्तेकत्वदृष्टीकारार्थमेवं प्राप्तेऽभिधत्ते अतिहारोऽपमाध्यानं
पाम्नायते इतरवत् यथैतरेषां गुणाः सर्वात्मत्वप्रभृतयः श्रूयमाणा नामाध्यायन्ते तद्वत् तथाहि विशिंषति समाम्ना
नारः उभयोच्चारणेन त्वमहमस्मीत्यहं त्वमसीति तच्चोभयरूपायां मतौ कल्पमायामर्थवद्भवति अन्यथाहीदं विशे
षेणाभयाम्नातमनर्थकं स्यात् [redacted] ननूभयाम्नानसार्थं विशेषपरिकल्पमाने देवतायाः
संसार्यात्मताप्यतेनि: कर्षः प्रसज्येतेत्युक्तं नैषदोषः ऐकात्म्यस्यैवानेन प्रकारेणानुचिन्त्यमानत्वात् नन्वेवं सत्येतदेवे
कत्वदृष्टीकारमापद्येत न वयमेकत्वदृष्टीकारं वारयामः किंत्वतिहारेणेह द्विरूपा मतिः कर्तव्या वचनप्रामाण्यादित्युपपा
तावदुपपाद्यामः फलतस्त्वेकत्वमपि दृष्टं भवति यथाध्यानार्थोऽपि सूक्ष्मकामाद्गुणोपदेश्यते ततस्तु ईश्वरः प्राप्यते इत्य
तस्माद्यथास्नातमेवातिहारः समाने विषये उपसंहर्तव्यो भवति सैव हि सत्यादयः २० सत्यादेतत्मरूपत्वं प्रथमजं वेदे
५८ सत्यब्रह्मेत्यादिना वाजसनेयके सत्यविद्यां संनामासोपासनं विधायानन्तरमाम्नायते तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो
तं वयमिति अर्हद्गृहोपासिषुयत्यतिहारउपसंहर्तव्य इत्याह तस्मादिति सैव हि सत्यादयः सत्यकश्चिदधिकारी महद्वापकं य
तं प्रथमजं भौतिकेषु प्रथमजन्मैतत्सत्यत्वं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यमेवोपासीत स एतां कृजयः फलमित्यर्थः सत्यमिति नाम
अक्षरं सत्यमिति तत्र प्रथमान्तमस्त्वे सत्यं मध्यस्थमनृतमुभयतः सत्येन संपरिगृहीत्वा सत्यप्रायमेव भवतीति नामा
क्षरोपासनामस्य विद्यागत्वेनोक्तायन्नत्वं प्रकृत्यहृदयाख्यनत्वे प्रमुक्तयन्तानादित्यमण्डले सौ मादित्यमण्डले हिरण्य पुरुष

एकैनैवक्रतत्वात् दृ॰

47

५४

५८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अन्वेति घटादिकं चिद्विषयत्वेनापरोक्षं स्वप्रकाशसाक्षाद्विषयत्वेन परोक्षमिति प्रथमार्धं पंचमीश्रुतश्च तावानस्य धर्मो परोक्षत्वं स्वरूप एकत्र
स्य धर्मः सर्वान्तरत्वमात्मनस्तूक्तं तेन तयोर्वेकांडश्रीकृतं मत्वा तेनात्मा च लोके तु घटप्रत्ययवत्प्रत्यक्षापरोक्षविशेषको ह्यसौ दिसाक्षी प्रतिपा
दितः नैव घटवत्साक्षादपरोक्षात्कृतस्य आत्मा सर्वान्तरस्तु त्वयाच लौकिके घटादि प्रश्नद्वयानाम यतीतः प्रतिपादितस्तत्रैवाक्षराद्
यपि प्रश्नद्वयाभ्यासात्सर्वान्तरत्वप्रश्न भिन्नत्वात्तु संशय मन्त्रार्थं वैधेनाद्वस्तुविशेषो कश्चिद् तत्र प्रश्नयोर्विद्याभ्यासाद्विद्याभेदः

अन्यथा भेदानुपपत्तेरात्मनः १७ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इत्येवं द्विरुक्तिः लौकिके ऽपि प्रश्नयोर्नैरन्तर्येण वाजसने
यिनः समाननिर्गुणत्वसंशयः विधिकर्तव्यत्वाद्विद्यान्तरान्यत्वेनैव ग्रन्थानां नानात्वमिति तावन्न प्रश्नाभ्यासमात्रेणात्र भेदः
श्रवणानितिरिक्तार्थं द्विरभ्यासात्तार्थक भिन्नवत्स्यात् तत्र प्रश्नाभ्यासात्क भेदः प्रश्नाभ्यासाद्विद्याभेद इत्यवाशङ्क्याह अन्य
था भेदानुपपत्तेरात्मनो विशेष करणमिति सर्वान्तरो हि य आत्मा प्रश्नद्वयाभ्यामविशिष्टः एकत्वेन च प्रश्नद्वयेन च तदिच्छा वा न्यूना
वेकस्मिन्देहे सर्वान्तरो भवतः तदा द्वयोर्न्यतरस्य सर्वान्तरत्वं न स्यात् एकस्य तद्भेदत्वासंभव एव सर्वान्तरत्वं स्यात् यथा च पंच
भूतसमुहे देहे पृथिव्या आपो ऽन्तरा अग्न्यादीनामन्तरमिति समापादितेन एवं सर्वान्तरत्वमभवतीति न यस्य कोऽपि सर्वः अथवा
नग्राममवदिति श्रुतान्तरं निदर्शयति एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्यस्मिन्मन्त्रे समस्तेषु भूतग्रामे
ष्वपि एकस्यैव सर्वान्तरत्वमात्मा श्रूयते एवमत्रापि प्रश्नाभ्यां विनिर्णयः तस्मादेकवाक्यविद्यैकाहि ते ति अथ भेदानुपपत्ति
रिति चेन्नोपदेशान्तरवत् १८ अथ यदुक्तमन्यथा प्रश्नाभ्यासमानेन विद्याभेद आत्मान भेदानुपपत्तिरिति तत्र परिहरन्तमन्त्रो
द्वितेनोपदेशः उपदेशान्तरवदुपपत्तेः यथा तावत्ता छान्दोग्ये निदर्शितेऽन्यादोगे केऽस आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति नव
कृत्वोऽप्युपदेशेन विद्याभेदो भवति उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थतावगमात् न पुनः प्रत्येकमन्यत्वात्तस्यापत्तिरिति चेत्कस्य
र्वार्थस्य पुनः पुनः प्रतिपिपादयिषितत्वेनानेकार्थत्वात् आभ्यां तत्र निराकरणं नवावृत्त्युपदेशोपपत्तेः एवमिह
पि प्रश्नरूपाभेदादनेन न दातेमितिमिवि समाप्य विद्या धातु उपक्रमोपसंहारो नाव देकार्थ विषयो दृश्यते यत्साक्षादपरो
क्षाद्ब्रह्मेति द्वितीये प्रश्न एव कारप्रयुज्यते नः पूर्वेण आत्मनेवार्थमुत्तरत्रानुकर्षणार्थं द्योतयति पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे
कार्यकरणात्मातिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः कथ्यते उत्तरस्मिन्स्तु तस्यैवाशनायादिसंसारधर्मातीतत्वं कथ्यते इत्येकार्थ

यत्प्रश्नाभ्यासान्न विद्याभेद इति प्रश्नद्वारेणोक्तं एवं तत्र भिन्नोऽपि धर्मानुपसंहार फलं सिद्धं तेनोपसंहार इति विवेकः द्वयोः
सर्वान्तरत्वानुपपत्त्या तावत्सूत्रयोरेकवस्तुपरत्वं सिद्धं तथा तद्वेद्यैकत्वान्निर्गुणा विद्यैकेन विवादः नन्वन्यथा विद्यैकत्वादौ
देशासानुपपत्तिरितिचेद इत्यत आह एवं अभ्यासः कर्मभेदको नियतः अर्थकरत्वं न लभ्यते ऽन्यत्र तत्प्रवाशनायाद्यत्ययरूपविशेष
कथनार्थत्वात् प्रश्नाभ्यासमात्रेण विद्याभेदकरत्वमिति समुदायार्थः ५

रवमिहापिभविष्यति कथंचननवकृत्वोऽप्युपदेशो विद्याभेदो भवतिपु   तापू...

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सामवगोसो

ब्र॰ सू॰ ५५

ज्यादोगाकर्मणो मोऽहोयोर्द्विसप्रणघु रूपत्वदृष्टिविन्यत्रलिंगमाह मतेति एथिवब्राह्मणानाहष्ठे अस्त्वाममेशोमस्माहवसामगोसुत्वाम
रुपवद्गीयहत्वेवं विहारत्वात्कर्मफलमस्तिसमर्थाहतिघकर्तव्याः सर्वविद्याप्तनकर्मणामधिनेमाह मेवेति ज्ञानविद्यांकं स्वतंत्र
विद्यायामर्थविद्यायामेवात्रज्ञगुणोपसंहारइत्यर्थः कामादीनामत्प्राणानियुणाविद्ययोः फलासम्यकामादयोवशित्वादयस्त्रगुणामि
थउपसंहर्तव्या नवेमुपसंहारस्यफलभावाभावाभ्यांसंदेहसर्वविद्याप्राप्ययकत्वात्गुणोपसंकर्षणत्रविद्ययोःसगुणानिर्गुणरू
पभेदेनभेदानिर्गुणविद्यायांगुणोपसंहारस्यफलाभावाच्चानुपसंहारइत्याह विद्यामेसिद्धांतयति तत्रेदमभिधीयते एव
तत्रयाविद्ययात्वसाग्निष्ठकर्मसंबंधिविद्वानिभवंतीयमेवांगिः साममणमेतस्यैतस्मादुद्गीथइतिमध्येयएवंविद्वान्साम
गायतीत्युपसंहारे नैववाजसनेयके किंचित्कर्मसंबंधिविदुषःफलंत्रयकमभेदाद्विद्याभेदस्तत्रगुणाभवस्येवयुक्तो
ति॥ कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः॥ ३९ ॥ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति प्रस्तु
त्य छन्दोगा अधीयते एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प
इत्यादि तथा वाजसनेयिनः स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी
सर्वस्येशान इत्यादि तत्र विद्यैकत्वं परस्परगुणयोगश्च किं वा नास्तीति संशये विद्यैकत्वमिति तत्रेदमुच्यते कामादीति सत्यकामा
दीत्यर्थः यथा देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति यदेतच्छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य सत्यकामत्वादि गुणजातमुपलभ्यते तदि
तरत्र वाजसनेयके स वा एष महानज आत्मा इत्यत्र संबध्येत यच्च वाजसनेयके वशित्वाद्युपलभ्यते तदपीतरत्र छान्दोग्ये
एष आत्मापहतपाप्मा इत्यत्र संबध्येत आयतनादिसामान्यात् समानं ह्युभयत्रापि हृदयमायतनं समानश्च वेद्य ईश्वरः
समानं च तस्य सेतुत्वं लोकासंभेदप्रयोजनमित्येवमादि बहु सामान्यं दृश्यते ननु विशेषोऽपि दृश्यते छान्दोग्ये हृदयाका
शस्य गुणयोगो वाजसनेयके त्वाकाशाश्रयस्य ब्रह्मण इति नैष दोषः दहर उत्तरेभ्य इत्यत्र छान्दोग्येऽप्याकाशशब्दं ब्रह्मैवेति प्रतिष्ठापि
तत्वात् अयं त्वत्र विशेषः सगुणा हि ब्रह्मविद्या छान्दोग्ये उपदिश्यते अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्या
न्कामानिति आत्मवत्कामानामपि वेद्यत्वश्रवणात् वाजसनेयके तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यमानं दृश्यते अत ऊर्ध्वं वि
मोक्षायैव ब्रूहि असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादि प्रश्नप्रतिवचनसमन्वयात् वशित्वादि तु तत्स्तुत्यर्थमेव गुणजातं वाजसनेयके
संकीर्त्यते तथा चोपरिष्टात् स एष नेति नेत्यात्मा इत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्मोपसंहरति गुणवत्त्वस्तुत्यर्थं कार्यविभूतिप्रद
विद्याभेदेऽप्येकत्वं गुणोपसंहारस्तत्रार्थ गुणा वैशिष्ट्यमिति भिन्नविद्यास्थानामपि ब्रह्मणो नामायतनादिसामान्यान्नाशक्यते वृद्धि
स्थानां स्तुत्यर्थं नुपसंहार इत्युक्तं तान्प्रति सगुणब्रह्मणोऽभिहितत्वाद्ब्रह्मविद्ययोः स्तुतेः कर्तव्यमुपसंहार यद्यपि सगुणाश्च
सत्यकामादिषु निर्गुणगुणश्च तन्नेत एवं तथापि नोपसंहारो वक्तव्यो वैयर्थ्यान्निरुपाख्याववकत्वे नश्चतगुणानामसत्त्वाय

तेऽ तऽ ग्ने

48

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गुणसर्वोपसंहारवाक्ययोः फलभेदस्थले ः शङ्कानाकर्षणं ससंशयमाह नवेति सर्वपदेनागमान्तनामवश्यम्यानुष्ठानं सिद्धं नेननु नैकामि
तिफलपयानीवेश्यपेक्षनैयाय्यालक्षणेनभेदान्वामिद्दरूप्यमुक्तलयात्फलभ्य तिभेदादि गुणभेदइतिदृष्टान्तेन सर्वपदत्पतिदर्शितं विशे
षाज्ञसमात्रकरणमयुक्तं तद्यत्नादिति सर्वेनाममपिः सर्वो कयाराविशिष्टवमस्त्राहापादित्य स्यानादिगुणविधानान्नयाश्च वा
कादेव विधेयमिति सिद्धिरिति सिद्धान्तयति एवेति यथादव्यगुणत्वविशेषोक्षेत्तावाक्यमिज्ञानमात्रेणपावनेनमाद नैनदिति का
रणानन्तरंप्रकरणभेदादिकं एवंविद्याभेदेपितद्गुणोसाकत्वानेस्यादन्ततमयथासंभवविधिकानानात्वसंशयेसत्यभिमुपासम्
पेकत्वान्नादिविधिकानिश्चयसत्वलार्थः अस्तत्पदादकर्तृणांगुणकादिदृष्टोत्सर्गसिद्धिः नचफलभेदादपवाक्येरगेफलश्रुतेः
तत्रसंशयः किंकृपणेसत्यविधिर्विवेकेवेति इत्यनितान्तमांसभेदेनदिफलसंयोगोभवति जयतीमांल्लोकानिति प्रस्ता
कृतिपरायाननत्यांतिवेनामुपविधानकृतानावादिदत्वासेकत्वार्थिवयान्नमः एवमेवैषु चिदुपास्तविधीति नयनत्वस्त्वाभि
तिप्रकृतानाकर्षणम तत्रविद्याभेदेपिप्रकृतानाकर्षणमुपासकत्वाद्गुणदद्यनस्मात् नेनन्देवंदृढत्वविसृष्टान्कारणा
८४ नर्थविद्याभेदः प्रतीयते नत्रैतदेवस्मान शुद्धनमथयासंभवेनोपतेत्त्वमिति प्रकृतानाकर्षणे सर्वविधासंबद्धमेवसंस
मतमन्यत्कृष्णत्वाहित एकविद्यात्वनिश्चयः यन्नुनरुक्तफलनानवन्धवाक्यविद्यान्तरमिन्पत्राप्यनेन तमापनिषद्वदर
मितिचाभानत्वोपदेशःसा खादकर्मिद्दफलानन्त्रवणामि निरसनः अपिचा यद्यद्गादेवचफलेकल्पितमेसनिविधि
कल्पेचावयवेषुश्रूयमाणानिदश्यायफलानयवविन्यामेवविद्यायामुपसंहर्तव्यानिभवन्ति तस्मादेवेयमेकास
न्नविद्यातेननेनविशेषोणेपनास्नानेमतःसर्वेषवसमाद्यागुणाएकस्मिन्नयोगउपसंहर्तव्याः केचिमन्नत्रस्मिन्
त्रैकृदंचवाजसनेयकेमत्कादिमपुरुषविषयवाक्वंदोषचाथयप्रधानतादिस्यादितिसमयः पुरुषार्थप्रत्ते अथय
एषोन्तरदित्यमपुरुषोदृश्यतेइत्यादावस्यसेवयमवादिनपुरुषविषयाविद्याभवितेतेनिकृत्वासमादौनाराम्नाज
सनेयिभिः केदोगानामुपसंहार्यानन्तेनेनसाधनत्वात्नेत्यादेकमेक्षेत्रविरुद्धोयवापाश्रयाविद्याविद्या
स्तुतिमात्रनयाफलापेदाशिद्धिरित्याह यथान्तिरमादिना किंचयत्रप्रधानविधावेवकामश्रुतिफलंस्तु तत्रप्रधानफलेनैव
वोगतनापफलांकासानिशदेनैगुणफलश्रुतेः स्तुतिमात्रत्वमिदन्नुप्रकमनजस्तथंप्रकृतेतितेदेतिप्रधानविद्याविधिस्थत्वंलोक
जयफलस्यास्पृष्टेन्यासामिंनस्नरूपाणांगुणफलश्रुतेः स्तुतिनयमकेवलत्वमत्प्रधानविधाववस्थेकामपदाभावाद्गत्रि
सत्रन्यायेनफलकल्पनीयेसतिप्रधानेतत्तद्गुणवाक्यलिंचिफलंस्तु नत्तस्यसर्वस्याएकतन्वविशेषाद्भूतानेहिफलमायेय
नसमग्चित्येकप्रधानफलत्वकल्पनान्यत्वभेदासिद्धेरित्याह आपिचेतिप्रधानयति तस्मादितिएकदेशिव्याख्यामुद्भाव्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मित्रं नयति उपस्थितमिति तद्धोमीयमिति तच्छेन भोजनार्थं सिद्धमन्नमाग्निहोत्रहोमविधानादिमर्थः सिद्धवदुक्तोऽपि निपातः प्र
कृतमन्नमाग्नेयं तस्य तच्छेन परामर्शे तमर्थः अग्निहोत्रविहितानुष्ठानमाश्रयत्वेनोपलोपपत्तौ न हवनं तदा हि नैमित्तिकत्वं यद्यपि क्रि
यत एव युक्तमग्निहोत्रमग्नीनां स्थितिस्त्यागद्धेतुरिति समयालोपे लोपे तत्त्वाश्रयत्वे प्रयोजकत्वे तत्र हेतुफलित्वमाह नाहीति यदुक्तमग्नि
होत्रं प्रात्तहुत्वानन्तरं प्राप्तिरिति तदाह नचात्रेति तद्धोमानिमित्तमग्निहोत्रमाहप्यसमर्थत्वाद्यथा ह्यप्यसत्त्वाच्चेनापपन्नमित्यर्थः
धर्मशास्त्रे तदोषमाह तद्धर्मप्राप्तेश्चेति अत एवेति तद्धर्मप्राप्त्यभावादेवेत्यर्थः प्राप्तो समयादत्ते तथा स्यादिति भावः मुख्या

कृ
सं
५

उपस्थितेन न तद्धवनात् ॥ ४१ ॥ उपस्थितेन भोजनेन तत्स्यादेव भोजनं तद्धवनमग्नौ नियतं नान्यत्राग्निहोत्रं निवर्तयितुं
कस्मात्तद्धवनात् तथा हि तच्छदुक्तं प्रथमममात्रमुक्तेन होमीयमिति सिद्धवदुक्तोऽपि निपातपरामर्शेन पर्यायं तस्मात्प्रना
प्राप्ता द्रुतीनां विद्यालि तत्र प्रयोजकत्वं लक्षणमपन्नाः सम्यक् कथं भोजनलोपे हवनं तेषामिति निधापयेत् न चात्र प्रकृतं
ग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरस्ति कुतः परिनामसयते मासमग्निहोत्रं तत्र होतारीति विश्रुतेः तस्मात्तदग्निहोत्रं यदा हुतस्तद्भावविधापये
दिति युक्तौ तद्धर्मप्राप्तिः तद्गुणत्वं वादस्य नाग्निहोत्रशेषेण तद्भावविधापयितुमर्हति तद्धर्मप्राप्तेश्चाप्युपप
समानतायामग्नुद्धरणादयोऽपि प्राप्ता उत्तवास्ति संभवः अग्न्युद्धरणालवस्थामाधिकरणभावायतनवायग्निहो
मः भोजनार्थतायां नामप्रसंगाद्धेजनोपनीतद्रव्यस्य एव यात्रासु एवेष होमः तथा वचनावालस्याः पूर्वोऽतिथि
भोक्तव्यादिति आश्रयाधारमेव माहोमोऽनिर्दिष्टं दर्शयति अत एव हाविर्माणादिकामेऽवाग्निहोत्राणां निदर्शयति उरएव
वेदिर्लोमानिबर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय इति वैदिके तिष्ठात्र स्थण्डिलमात्रोपलक्ष
णार्थाद्द्रव्यमनुमोऽग्निहोत्रवेद्यभावात् दर्शनाच्च हृत्सोऽपि पादयोषितत्वात् भोजनेनैव चरितं तत्कालेन संयोगात्
ग्निहोत्रकालावरोधसंभवः एवमन्ये मुख्यस्थानादयो धर्माः केचिद्विहितास्तेन तस्माद्भोजनपक्ष एवैन मन्त्रद्रव्यदेवता
संयोगात्संचहोमाः निर्वर्तयितव्याः यत्तादृग्दर्शनवचनं तद्भोजनपक्षप्राप्त्यविधानार्थं न चास्ति वचनसामर्थ्यभावः

49

ग्निहोत्राणां निसंपाद्यन्ते चेत् कथं तद्दर्शनं गार्हपत्यादि त्रसंपाद्येत तत्राह वैदिक इति चेति मुख्याग्निहोत्रस्याग्न्युद्धरणादवसायं प्रातःका
लहयस्यापि प्राप्तिरित्याह भोजनेनेति उपस्थानपरित्यक्तरणाद्येषामग्न्यभावात्तत्रामुवेनीत्याह एवमिति यस्मात्तद्धर्मप्रा
प्त्यभावस्तस्माद्भोजनद्रव्येणैव होमद्रव्यसहाराश्रयणायस्वाहेत्यादयो मन्त्राः तत्र स्वाभिभोजनस्योत्तरकालत्वश्रुत्यादिवि
हितं कथं पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति वचनेन बाध्यते तत्राह न घटतीति उपासकानां स्वामिविषयमुत्तरकालत्वविधानमिथ ५
र्थः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आदराद्लोपः [illegible] नचेदं विचार्यतइति [illegible] भोजनमात्रस्य कार्यत्वे
नविषयं [illegible] अग्निहोत्रविचारात् [illegible] भोजनलोप [illegible]
ननुपदकृत् [illegible] भोजन [illegible] लोपेन [illegible]
[illegible] इति [illegible] भोजनलोपे [illegible] अग्नि
[illegible] अग्निहोत्रम
[illegible] अग्निहोत्र [illegible]
[illegible] अग्निहोत्र [illegible]

९२ आदराद्लोपः ५ [illegible]
[illegible] अग्निहोत्र [illegible]
[illegible] नचेदं विचार्यते [illegible] भोजन
लोपेलोपः [illegible] अग्निहोत्र [illegible] भोजन [illegible]
[illegible] आदराद् [illegible]
[illegible] भोजन [illegible]
[illegible] अग्निहोत्र [illegible] लोप
[illegible] ननुभोजनार्थ [illegible] लोपेलोपः [illegible]
[illegible] अग्निहोत्र [illegible]
[illegible] भोजनलोप [illegible]

[illegible] भोजनार्थ [illegible] भोजनलोप [illegible]
[illegible] लोपे [illegible] अग्निहोत्र [illegible]
[illegible]
[illegible] अग्निहोत्र [illegible]
[illegible] अग्निहोत्र [illegible] लोप [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उपास्तीनां कर्मफलात्स्वर्गादिलक्षणात्मकं फलं [illegible] त्वमित्याह श्रुतिश्चेति तेनोभयविदनुगतश्रुतस्तत्सर्वमेवं स्मरन्ननादिरूपा वेदो
पासेत यश्च तं वेदेत्यादिकं [illegible] तन्वकलं यत्पितृयाणं विद्यया तेनानां भिन्नफलत्वं स्मृतिश्च [illegible] विक्रियेत्यानन्त्या [illegible]
कर्मावरणः फलं [illegible] तस्माद्देवकर्मविद्ययोरेव यानुपासना [illegible] वि [illegible] पनिषदादेवना [illegible] करोति तदेव
कर्मफलातिशयवदित्यर्थः कर्मणो वीर्यवत्तमफलवत्तं विद्याहीनस्य [illegible] विद्यया [illegible] मिति भावः स
[illegible] लोकादि [illegible] फलश्रुतेश्च [illegible] मित्याह तथेति [illegible] विद्यावत्कर्मणो भोगाय
मर्थो भवति [illegible] लोकप्राप्तिस्तस्य फलत्वाभावात् तथादित्याद्वादइति फलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वात्तिलत्वात्स्मात्

श्रुतिश्च वेज्ञानीयकस्य कर्मणः [illegible] विज्ञानस्य योगावकर्मणः फलमुपलभ्यते कर्मफलसिद्ध्यतिशयस्तत्सम्भृति प्र२
रतिशयविशेषः [illegible] नाभौ कुरुते यश्चैतद्देवं वेद यश्च न वेद नानाविद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्र
दि२ द्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति तत्रनानाविति विद्वद्देहत्यसंयोगः [illegible] मिति
[illegible] विद्याहीनस्य कर्मवीर्यवदिति [illegible] विद्याया उपपद्यते [illegible] कथ्यते हि हीनं कर्म वीर्यव
दित्यनुज्ञायते सर्वोपासनाङ्गवीर्यवत्कर्मेति स्थितिः तथा लोकस्य मात्रादिषु प्रति नियता [illegible] फलानि
[illegible] लोका [illegible] तत्फल [illegible] तथापि
[illegible] फलापदेशे [illegible] वादोपपत्तेः [illegible]
कफलश्रुतेरर्थवादत्वं तथा [illegible] परिग्रहाणामयीना [illegible] क्रियात्मकानामप्र
यमत [illegible] फलस [illegible] फलविधिः तथा [illegible]
[illegible] फलविधिः

[illegible] फलं [illegible] कर्मणोऽनप्रकरणार्थत्वात् [illegible] फलश्रुतेर [illegible]
[illegible] क्रियात्वेन क्रियास
[illegible] फलार्थक्रिया [illegible]
[illegible] फलश्रुतिरर्थवाद [illegible]
[illegible] फलश्रुतेरर्थवादत्वमिति भावः [illegible] फलश्रुतिरर्थवादः [illegible] गो प१
[illegible] फलार्थविधि [illegible]
[illegible] फलसाधकत्वसंभवा
र्थवादः [illegible] फलार्थविधिर्वेत्यर्थः ॥
[illegible]

`दध्याकांक्षत्वात् [illegible] रित्यादिवाक्येन
[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नास्तीति प्रथमस्यार्थोऽयमर्थः। आत्मोपासकस्य शास्त्रीयेन प्रार्थ्यमानार्थनया दृष्टसाध्यत्वासिद्धेः फलितमाह तस्मादिति। तन्निर्धा
रणाऽभयथा दृष्टान्तदर्शनात् स्पष्टयन्नाह। विजानातीति। यथा नाम ब्राह्मणो नित्यमग्नीत्वनन्तु दुष्टाकृतानामपाकर्मसु नित्यप्रयुज्यते
तथा गमिष्यति तासां नामग्रहीथ्या दिहृणां गतया नित्या नु नरकत्वात् प्रयत्नोपयोगिता दोषादीन संध्याः प्रयुक्ता येनादनित्यत्वेन
पर्याप्तप्रयुज्यते यथा वापस्य वा पूर्वा श्राद्धवृत्तं समन्नादनित्यत्वात् कर्मसमस्याद्यादि फलकत्वोपासनानां नमत्वेनानित्यानीतिसया
यार्थः। पूर्वपदेऽउपासनानां प्रयोगो नित्यत्वसिद्धान्ते नित्यत्वमिति फलभेदः। अनित्यप्रयोजनप्रयुक्तात्मगोष्ठे दोषस्यानित्यत्वं
ज्ञिप्यकर्मगोयाणामनित्यत्वमिति प्रयत्नरहस्याग्रहणेन पूर्वपक्षमाह। विजानादिति। उपासनानिकर्मांगतत्यफलत्वेति
नन्वनेनाप्यनित्यता कालेदर्शयितं। तस्मादेव तत्त्वो येनैव प्राणाग्निहोत्रमेति। तन्निर्धारणं नियमत्वहेतुः प
यथाप्रतिबंधः फल ४२ सनि कर्मांगतया श्यादि विज्ञाना यामि पुनदेवस्तु हीय यथा सीनेसुवमादीनि किंना
नित्यानोच्य सुः कर्मसु प्रयोगमयोनादिवद्धनानित्यादि पदेन दृ नोदिवदिति विचारयामः। किंना वक्ष्यामि
त्यानीति कृत्स्नप्रयोगवचनपरिग्रहात्। अनारम्भाधीनानन्यविधितत्सद्धीयादिहारात्कृत्स्नसंबंधात् कृत्स्नप्रयोगवच
नेनैवागानत्वसंप्रत्यये। यत्केवाश्रयवात्फलस्मृत्यप्रमापर्यंतादेवकामानां भवनीयादिवदेतस्मानापदेशात्
पत्नाहृष्टयादमात्रेण चायापर्मा कर्मवक्तव्यमपत्यमानं तस्माच्छ्रोतयमयन्तिमियोन्द्र सूर्भवतिनस्यापवर्णक
मुपोनीत्येवमादीनां प्रयुक्त वरणोपहितानामनिन्द्याहादिहारेणाङ्गतु प्रदेयानामवरणोपहितत्वेन त्रिमता एवमहीया
मुपासनानामपि स्वरूपप्रमं नहि दीक्षणीयानियमप्रति यास्येतानाहीयादि कर्मसु याज्यानिर्धारणनि
यमत्वप्राप्तिः। मध्यदिने प्रणयणाश्चादिनं सेवमादीनि नित्यवत्कर्मसु नित्यत्वेन। कुतः तद्धेतुः तथाप्य
नियमत्वमेवैतानीयकानां दर्शयति। तेनोभौ कुरुतः यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेदेति विद्याविद्ययोः फलं तत्तानां न३
प्रस्तावादिवत्साविज्ञानं विदोनानामपि प्रस्तावादीनां गमनार्थं वस्मानदर्शनात्। प्रस्तोतुर्यादेवता प्रस्तावमन्वा
यत्तानन्वेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि [illegible] चेदविद्वानुद्गास्यसि वा चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसीति॥
[illegible] कर्मांग [illegible] मित्यनानां मयोनादिवत् यांगानायामयोगविधिनानितेन प्रयुज्यत इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्या
चष्टे यानीत्यादिना। उद्गीथादयः कर्माणि नालकः श्रूयतिनेषु याशुनाथ समत मन्वादिकं नहि पूर्वगानुपासनानित्यानिकर्म
सु नित्यप्रयोगमयोन्यादिवत्तनियमपरत्वमित्यर्थः। एवं कर्मांगतत्त्वे तस्मा विद्यः कर्मन्तरयाद्य योगात्प्रसादविदुषो कर्मक
तत्त्वमतिलिंगेरंगत्वानुमानवाधः इत्याह। तदहेरिति। तस्मानियमसमर्थानादिरित्यर्थः। तांश्चेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि मूर्धा तेव
पतिष्यतीति वाक्यहीनं विज्ञाना हि सनादनुज्ञाका कामादि कर्मप्रयत्नाहीयाह। प्रस्तावादीति॥

श्रा॰
सं॰
५२

यथाग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दो कस्मिन्वदृष्टितं तुल्यादिस्वाभेदेन सायंप्रातः कालभेदेन च प्रयोगभेदलक्षणाद्वौदामवतिय एवं वेदे सूक्तत्रयाः सदृशविधायार्थकत्वेनान्यत्र शिरोवायुप्राणेन गुणाभेदादनेयाभेदः सुक्तत्रयमिस्तुतयति पृथगेवेति नो वा एतेष्वेवमैत्रिमुपास्यभेदवाकाम्यप्रयोगभेदपरत्वात्काकाद्वयभेदसिद्धिरिमयः ब्रवीपसूक्तमन्त्रप्रमाह ननु तमिमादिना उपास्यतया प्रधानभूतस्य वायुरूपविशिष्टाजाप्यभेदवाकाविधायादन्यादस्य वायुर्न तैषवाकानप्रयोगकाप्रापकमिति भावः सर्वादित्यास्तमपपके वायुधीनवाक्यभेदाभिप्रायेणाप्राणानेक्त्वेनानेवाप्यात्मापिदेवावस्थाभेदेनोक्तस्यायुभेदस्य निरासेन तस्यादेतीति स्तोकस्यनेयुक्तिरित्याह स्तोकेति अस्मामसुर्थलिंगमाह सप्तेति स्तोकापन्नास्वेवहुतेनेवायस्मासोपि नन्नो एवावायुप्राणत्वयुगंतत्वादिति कस्मात्पृथक्पदेशात् आध्यानार्थोधयमप्यात्मादिदेवविभागोपदेशः सोमस्ताध्यानपृथक्त्वेनपृथकस्यात् ननु तेन पृथग्यान्त्रचितनं तत्वाभेदादिनि नेयदोषः तत्वाभेदेप्यवस्थाभेदापदेशभेदवशान्नानुचितनभेदापत्तेः स्तोकोपन्नासस्य च तत्वाभेदाभिप्रायेणपृथगुपगमानस्य सर्वादितथ्यभेदेनात्मवणासामर्थ्याभावात् तस्यैव प्राणरूपमध्यमः प्राण एवमेता सा वायुरिति चापमानोपमपृथक्वेदान्त पत्तेन व्रतोपन्यासोप्यात्मतः एकमेव व्रतमिति चैवकारो वायाहिन्नत्तिनिवर्तने न प्राणव्रतप्रतिपत्यर्थः अप्रव्रतानि दिवाग्नीदीन्युक्तानि तानि स्तम्भुःश्रमाभूत्वाय एव इति श्रुतेः न वायुव्रतनिवृत्यर्थः अथातो व्रतमीमांसेति प्रस्तुत्य तुल्यवद्वायुप्राणयो रभयव्रततत्त्वसानिर्धारितत्वात् एकमेव व्रतं चरेदिति चानन्तरं एतस्य देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयतीति वायुप्राप्तिफलं श्रुवन्वायुव्रतमनिवर्तिनं दर्शयति देवतेत्यत्र वायुः स्यादपरिच्छिन्नात्मत्वस्यश्रुतितत्वात् पुरस्ताद्यागाच्च संधानस्तमिता देवताय वायुरिति तथातोवाएता देवताः वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेष्विति भेदेन अपदिशाति तेवाएतेपंचान्येपंचान्ये दशासन्तस्तत्कृतमिति च भेदेनैवोपसंहृतिनस्मात्प्रयोवायरामनं प्रदानवदधेये इयत्राते पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्रायस्वराजे त्वस्माे त्रिपुरोडाशिन्या मिष्टो ॥

देवतानां

51

भेदाभिप्रायेणाह एतेनेति नन्वेवकाराद्वायुव्रतानिवृत्तेः प्रमाणएवैकोध्येयो भातीयतस्त्राह एकमेवेति वस्तुदर्शना हीनिवाकुवत्त्वादीनां व्रतानि श्रमस्तु नाभग्रानीमुक्ता प्राणस्याभग्नव्रतत्वमनर्थीरितंतयाञ्चलनतापादीन्य [redacted] माक्षिपादीनि व्रतानि भग्नानीमुक्ता वायोरभग्नव्रतत्वनिर्धारितं [redacted] स्यपेयाप्राणनमध्यमः प्राणः स्थिरव्रतएवमेतासां देवतानां वायुर्निम्लोचतीति हिन्नादेवतानवायुः सैषानस्तमिता देवतायद्वायुरिति श्रुतेर्वेत भग्नव्रतनिमार्थमेवकारो न वायुः व्रतनिवृत्यर्थं इत्यर्थः अत्रैवार्थलिंगमाह एकमिति उकारस्यार्थः तेन व्रतेन वायोः सायुज्यं समानदेहत्वं सलोकतां च जयतीत्यर्थः नन्वत्र वायुप्राप्तिर्न श्रुता तत्राह देवतेति

५२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पर्णामयीत्वादिश्रुफलविधिः किंतस्याः तत्राह नेविति एवंविधोपास्तिविधिरात्रकांडस्यार्थः न ह्येवं वाक्यद्वयमत्राह वाकोनेति
नह्याः प्रकृतिस्थापेदिन्वादनेने च वाकेन क्रत्वंगतया ह्येप्रकृतिस्थासंबंधो विधेयः पश्चाग्निरोकांतत्त्वहमाग्निमनस्पैवम
कामिद्ध्यस्य फलसंयोगो विधेयः इति वाक्यभेद इत्यर्थः पर्णितादिस्वल्लक्षणमनुपासनानामाह उपासनानां नेति स्वयुक्ति
यात्वाद्यागादिवत्फलविधिष्ठवेतविधानोपपत्तिरित्यर्थः तस्माद्विति प्रमाणवेदकमानाभावादित्यर्थः अतएवेति अनुगानादेव
त्यर्थः तस्मादूर्णाप्रास्यभावे पिकमानिकाररीतिसिद्धं प्रदानवदिति वायुप्राणयोर्भेदाभेदवाक्याभासनाशयमाह तदेति प्रत्त
कर्मांगानां तान्स्वद्भ्यणस्तीनां च एतत्प्रभेदाग्निस्तन्तानैन्यन्ते रूपः प्रयोगाभेदइदंतत्वायुप्राणयोः स्वरूपाभेदजन्येरूपप्राभिन्नत्व
तन्नपर्णमयीत्वादिश्रूवंविधः कश्चिदाश्रयः प्रतानोस्ति वाकेनैव तद्दुराध्यप्रपनांविवक्षितानामलेवधिरिविवक्षितो वाक्यभेदः
स्यात् उपासनानां निस्क्रियात्मकत्वाद्विशिष्टविधानोपपत्तेः ह्योयाद्यायुपासनाफलविधानेनैवित्र्यपेन तस्माद्यथाक्रत्वा
श्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयोगान्नित्यानि एवमद्दोधायुपासनान्यपीति द्रष्टव्य अतएव च कल्पसूत्रकारा नैवंक्त
तीयुकाम्युपासनानि क्रत्वंगकल्पयांचक्रुः प्रदानवदेवतदुक्तं ॥ ३ ॥ वाजसनेयके वह्न्याधिवादमितिवादप्रस्तयाम्नवायो
दीनामग्नि: [illegible] अधिदेवतमग्न्यादीनां वायु [illegible] वायुर्वावसंवर्ग इत्यत्राधिदेवतमग्न्यादीनां वायुः सं
वर्गिवधारितः अध्यात्मवागादीनां प्राणः तत्रसंवादः इत्थं च मा वायुप्राणयोः [illegible] अप्रदृश्यवेतिताभ्यामपृ
तत्वभेदात् तदप्रविन्नेतत्वे पृथगनुचिंतनं स्यात् [illegible] तत्वाभेद अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदि
शादित्यारभ्य तथा तत एते सर्व एव समाः सर्वेऽनंता इत्यादिना [illegible] न भूतो दर्शयति. तथान्य
त्राप्यग्न्यात्मपि देवतं च बहूपानलाभेदं दर्शनंभवति कश्चिदाहः प्राणः स वायुरिति स्फुटमेव वायुप्राणयोरेकक
रोति तथाहतेपि वाजसनेयि ब्राह्मणे [illegible] प्राणाहा [illegible] तस्मैतेति प्राणेन
वोपसंहरन्नेकं तदैवयति तस्मादेकमेव व्रतं चरेत् [illegible] नेकेनोपदर्शयन्देवदृष्टयति तथाहो
दाग्नयेपिपरस्मात्महात्मनः समनुवारेवादक कः सोऽयं [illegible] भुवनस्य [illegible] एकः एकधा च
[illegible] इति श्रुत्वं पञ्चयति अयुक्तमिति अग्निर्वाग्भूत्वा [illegible] वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदित्यभेद
शायनीयार्थः [illegible] वायुस्थानेयत्तावदनेकत्वं तथा दर्शयतोस्मात् तथेति कि
[illegible] वायुप्राणयोः [illegible] नेकत्वमित्याह त
स्मादिति [illegible] तत्तादिरर्थः किंवा वायुप्राणयोर्भेदः [illegible] देववाक्ये नः प्रयोगकाभि
माह तथेति महात्मन इति द्वितीयाबहुवचने [illegible] प्राणनोरूपाने

८४

अप्रदृश्यमिति

एकप्रयोगस्यभवाद्यप्रधानयोर्धानप्रयोगमेदोलाः रूतमनमिश्रद्रष्टीनां प्रकरणाल् मीमांसेनैकप्रयोगत्वमितिप्राप्य
सिद्धान्तमुपक्रमते नेत्यादिना एवं पदेभावनाश्रीनां क्रमात्वं भित्रेनेष क्रियाश्रिना विकल्पः समुच्चयो वा तत्सिद्धान्तेप्रक
णान्तमिति क संतनन्तसर्व प्राप्तिमनोहृ निभि समस्य प्रयश्रीयं तदृशिप्रमन्दार्थेस फिसर्वभत्तानियंक्तिचिन्मनसा मकल्प
पंतितेषामवाश्रीनां साकृति करणाभिमेक लिंगं क्रियागमस्य किंचित्क योनमिशुदर्शनादिसाद् नन्दिति एवं विस्तृयनत्राय
नैमित्तिकीयार्थीभवानि सर्वदा चिन्वनी तिति लिङ्गानां नत्क्रियागमस्य चोदितकाल नगुघ समस्दास सर्वैरनुष्ठीयमानत्वा यागादिमध्ये
यटेविशात्सहरूत मंतामप्यनत्व लिंगएवं नालीयक पुरेनाका एवं सिद्धान्तेन मपुरुषमपूर्वसंयत्वयति पूर्वोक्ति पूर्वसाध्यका भिन्नस्थि
तुने इत्युक्तस्य मप्रबलिष्ठ कांश्चिमि सिमात्रिहितपापाये विकल्पविशाधायदेशः सकल्पमयनत्वात् प्रकाराभेदापदेशः क्रियाश्रिव
नाकल्पिकामयोगयामिनियावत् किंवित्यिवाकस्थलिंगप्रकरणाद्बलीयः अर्थवादस्य वाचमकीकरोति सप्रमितेन
नत्प्रकरणाक्रियानुप्रवेशमाशङ्क्यानेत्रतावत्प्रतिमानीतेलिंगाभूयस्त्वादितिभूयांसि हि लिंगान्यस्मिन्नाम्नानेके
वलं विधायकत्वमेषामस्मेद्बलीयांसिइहापरेने नष लिंकेवमानिभक्ताभिमनसास्कल्पयतिनेषामेवसाकल्पतानेत्ता
नेवंविशेषवेदांसवांतिभक्तानिचिन्वनमपि त्विषाणइति चेवंजातीयकानितदृश्निलिंगप्रकरणाद्बलीयः तदस्मुकंपूर्वस्मिन्को
इयानिलिङ्गवाक्यप्रकरणाख्यानमसमाख्यानांपस्मवायपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति पूर्वविकल्पः प्रकरणत्वपाङ्क्ति
यामानसवत् अ नैतद्युक्तंवतेत्राष नैयपोनन्यप्राप्तभूतांइति पूर्वस्यक्रियामयस्यागः करणत्वेहिद्वषयएवायविकल्प
विशाधायदेशः सान्तवतेः ननुप्रकरणाल्लिंगंबलीयः समयमेवमनत् लिंगमपितुवज्ञानीयकेनप्रकरणाद्बलीयो
भवति अनार्थदर्शीनहेननमापादिकाश्रिप्रशेषाकृपत्वात् अनार्थदर्शीनचासमामनमसामामोघाणवाददेनायुपप
घमानेनप्रकरणवाधिनेमनसइते नमान्सापादिकाश्रितेनय्रः प्रकरणाक्रियानुप्रवेशिनएवसु मानसवत् य
थादशरात्रमपदशमेहन्यविवाकेपृथिवीमापात्रेणसमुद्रस्यसोमस्यप्रजापतयेदेवतायैग्रहंगृह्णातीत्यादिनावचनार [illegible]
52 रूणपक्षनम हणनिमानसमान्नायते सवमानसोपिग्रहकल्पः क्रियाप्रकरणक्रियाशेषएवभवति एवमप म
द्वितीयस्मात् लिंगमिति मानसाग्निविषयार्थवादस्य लिंगानां स्वार्थयापकमानाभावाद्देवत्वमित्यर्थः तत्रस्थक्रियापदेभ्याच हेतु
सादिति ननुक्रियारूपाग्नीनांध्यानमयानां कथंक्रियांगत्वनत्राह मानसवदिति द्वादशाहस्याष्टमेहन्य पिकामस्यदशरात्रसे
वहिदारभिस्थप्रक्तितेन नरकर्माण एवेतेषतिदेशात्तस्यमध्यदशरात्रस्यदशमेहन्यर्थादेकादशेहनिमानसग्रहः स्य तेष्वनयाला
पात्रेणसमुद्रंरसयाप्रजापतयेमनोग्रहंगृह्णातीति अनयारसया पृथिव्यापात्रेणसमुद्रेत्वाप्रजापतिदेवताकंमनोग्रहंगृहातेः
तिग्रहः सोमरसः मनसारस्यन भावितमध्वर्युग्रहातीत्यर्थः अत एवाग्निविज्ञानाम्पिनयाविविपवाकोच्चारणाभावादविक
कासनस्य आम्नाग्रहणानाम सोमपात्रसोपादानरहीतसवस्यनेस्यापनेमाससदनेसोमस्यहोमोरवनेरूतशोपादानमाहर
णोषमहणयाग्नेविजामियोनुताकरणानुप ह्णनेनेनाभक्षणमिनेना निमानसानेवे सर्वक्ष सवमानसोपिग्रहोहादेपाहार ५५

ऽथ: पुरोडाशप्रशंसेतीति त्रिपुरोडाशिनो [illegible] किं सद्यःप्रदान मृत्तभेदेनेति तं सदेहं पूर्ववत्समाह सर्वेषामिति सर्वेषां देवानामाभि
मुख्येन प्राप्त्यर्थं विवचनमित्यर्थः [illegible] वषट्कारान्तं देवभागमित्यर्थः यद्वा सर्वदेवार्थं प्रापदवदानं कार्यमित्यर्थः ह्रेतस्वि
ष्टकारमिति अवार्थलाभार्थः एकार्थमवत्तं द्रविविधिशेषाणामनर्हतयाऽनुष्ठातव्यत्वादिति भावः एवं सद्यावदानप्रक्रते देवताभे
पुरोडाशानां सह प्रक्षेपेणापि पृथक्त्वं दर्शयितुं सिद्धान्तमाह राजेति राजाधिराजत्वराजगुणभेदेन विशिष्टदेवताभेदादित्यर्थः
किंचाध्वर्युणायजतीति प्रैषकृतोऽहोत्राणां मन्त्रः [illegible] सांयाज्यानुवाक्ये इति प्रैषानन्तरमन्त्रः प्रयानुवाक्येति भेदोऽस्तीत्यर्थः सा
प्रथमपुरोडाशप्रदाने याज्याः [illegible] द्वितीयप्रदाने पुरोऽनुवाक्या चपूर्वमनुवाक्या याज्या [illegible] याज्येति ये याः समन्वा
हैनि [illegible] प्रधानाद्य [illegible] पक्षमिमाह यावेतिसंकल्पदेवताकाः [illegible] हैनि प्रधानानेव देवतारा जादिगुण
सर्वेषामसिगमयत्रवषट्कारमिति अतो वचनादेकाभेदाच [illegible] दानशंकायां राजाधिगुणभेदात्
याज्यानुवाक्यानां भेदाद्याज्ञा [illegible] मेवदेवतानामपि [illegible] प्रदानं पृथक्भवति एवं नामभेदप्राप्ते [illegible] पृथक्त्व
द्रष्टव्यानं पृथक्त्वमित्यर्थः तदुक्तं संकर्षणे नानादेवताः पृथग्ज्ञानादिति नन्वेत देवतानाम भेदा [illegible] गमे दोषविद्यते
नैवमित्याह विद्याभेदेऽपि उपक्रमे [illegible] विद्यायां तस्माद्विशिष्टैक [illegible] न प्रतीतेः विघकेऽपि
तथाप्यादिदेवभेद [illegible] मार्गतिभेदेऽपि भवति अग्निहोत्रं [illegible] प्रातः कालभेदादिवत् [illegible] प्रदा
नवद्भिन्नक [illegible] बलीयस्त्वेऽपि च [illegible] वाजसनेयिनामग्निहोत्र [illegible] स्वदापीदित्विमिन्ना
[illegible] सोमने [illegible] तत्र [illegible] अग्नेः [illegible] मयानस्यति [illegible] नये
[illegible] कर्मचित्तादिचिन्त्यदि [illegible] सामंतिसापास्तिकान् तेषु
शयः किमेतेमनश्चिदादयः क्रियानु प्रवेशिनस्तदेषभूताः उतस्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका इति ॥
भेदेन भेदावगमादिति सत्रार्थः द्रष्टान्ते देवताभेदात्कर्मभेदवदिहापि भेदः स्यादित्यत आह नन्वित्ति कर्मात्यति वाक्यस्य
देवताभेदः कर्मभेदहेतुः [illegible] विद्यायाः [illegible] भेदात्कर्मभेदकः अ
ग्निहोत्रस्यैव दध्यादिद्रव्यभेदस्यार्थः [illegible] विधेकपीति अवस्थाभेदाद्देवता
भेदः प्रयोगभेदश्च [illegible] उपनिषत्सर्वे [illegible] प्रकरणम
नः [illegible] तीतामर्त्व [illegible] विकल्प [illegible] पुरुषापेक्षेन
प्रधानवर्त्तीनां [illegible] तथा [illegible] विशन्त्य द संनिता [illegible]
पूर्वकालेन [illegible] मनश्चितमहार्काः [illegible] संपादितान्मनःस्व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्मा
न
५५

एतेनेति विधित्वेनेत्यर्थः वाक्यं विष्णुक्रमे इति नवेति संपद्यते इति मनोवृत्ति प्रक्रियायामनयोः तन्त्रेण मनुबंधकृत्वा क्रियते तद्धयथा नुप
पत्यावगीनां पुरुषार्थत्वेन कल्पयन्तेनानामिष्टत्वेन संपादनानुपपत्तेरित्याह इतरे यथादिना तेषामन्वयः आधीयन्ते तेषामाधा
नं मनसैव कुर्यादित्यर्थः कालप्रबन्धस्य नियमाद्धीयन्त इष्टकाः श्रुता इत्यर्थः ग्रहाः पात्राणि प्रस्तरं नदाताः अग्नीम
गृहीताः गृह्यन्ते किंच हूयन्ते यत्किंचयत्कर्म राइप कावकयन्तीपरत्वम्यायात् एवं चतन्सर्वं मनोमयं कुर्यादित्यत्र
र्थः हविषग्निध्यानस्य क्रियानगत्वं गृहीत्वाध्यानं क्रियायाम् इति तन्स्याशिमाह नचाहीति अग्निवद् इति तो

एतेन तथात्वं चेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव साकृतिरित्यादि व्याख्यातं तथा वाक्यमध्ये वृद्धिरिति
पुरुषविशेषसंबंधेन वेषामाचरणान्नक्रतुसंबंधं प्रदर्श्यते तस्मात्वा तत्र एव व्याख्यानानिति अनुबंधादिभ्यः
प्रज्ञानतरपृथक्त्वं वदृष्टश्चतद्दृक्तत्॥५॥ इतस्य प्रकरणान्नुपपत्त्ययं स्यात्तेषां मनश्चिदादीनां प्रतिपत्तव्यं क्रियावयवा
मनसा चीयंते:॥ मनस्यादि प्रभावोत्तरेषु न बध्नाति तेमनसैवाधीयन्तेमनसैवगृह्यन्ते अग्रहयते मनसोत्तवक्तनमासांसन्ति किंच य
त्रेकर्म क्रियते यत्किंच यज्ञीयं कर्म मनसैव तेषुमनन्मनोमयेषु मनश्चित्सुमनोमयं क्रियते तास्विदानामेव
फलोपायमनुबंधः नच प्रयत्नाः क्रियावयवाः संपद्यन्ते इति नयाः नैवाहीयाघुपासनेन क्रियांगत्वं संबंधान्तदुन्
एवेशिनत्वमायाति तम्भ्रान्ति वैरूप्यात् नचात्र क्रियांगं किंचिदादायतस्मित्रदोनां साध्यसित्वमितिवदति षड्विधा
न्सहस्राणि मनोवृत्तिभेदानादायते अग्नित्वं प्रदादीष्ट कल्पयति पुरुषपत्नादिवत्स्याचैयं पुरुषार्थ एव स्यादिःस
इष्टासतीनत्सवं पृथिवीषु मनोवृत्तिष्वारोप्यतयेत इष्टत्वं एवमनुबंधात्त्वात् तेषां मनश्चिदादीनामादिष्टाहोदति
देष्ट्रा यपि यासंवेसंबंधोज्ञापितव्यं तथाहितेषामेकैकपवतावान्यावानसोपूर्वं इति क्रियामयत्वाग्नेर्महात्म्यं
नमयानामेकैकस्यातिदिशन् क्रियायामनाद्वैदर्शयति नचस्तसेवक्रियास्तेवृत्तिविकल्पः पूर्वेणेन्नैषामिति श
संबंधे नहिरन्यत्व मापादयेदाद्यवनीयधारणादिनाग्निर्वै क्रियायामुपकरोतितेना तरेउपकरणेषान्नचेति यत्नस्वय
तेषामतिदेशः उपाहलक इत्युक्तेनसतिद्धिमान्यतिदेशः प्रवर्ततइति तदस्मत्पदेषुग्नित्वसामान्येनातिदेशसंभवा
त्पुनरुक्तं प्रस्तिसापादिकानामप्यग्नीनामग्नित्वमिति ५५

५८

स्याः अन्तेवैरूप्यं स्फुटयति नदीति अनंगवृत्तिषु संगाकृतसंपादनं पुरुषस्यपत्नवध्यानवाहतंत्रमित्यर्थः अनाद्दरार्थे
तिदेशोनभवति किंत विकल्पार्थं इत्यतआह नचेति एकस्मिन्नाधेतिरपेक्षसाधनयोर्विकल्पो भवतियथाव्रीहियवयोरत्र
तु क्रियाग्नेर्मानाग्नीनां साध्यभेदान्नविकल्प इत्यर्थः अतएवसमुच्चयो नियतः यः क्रियाग्नेः सामान्येनातिदेश इति

53

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मनश्चिदादीनां क्रियाणां नवप्रकरणामुक्तलिंगमाह अतिदेशश्चेति क्रियांगत्वसादृश्यादतिदेश इत्यर्थः सिद्धांतमाह विधेति अतिलिं
गवाक्यैः प्रकरणं वाध्यमिति सूत्रत्रयार्थः तत्रावधारणाक्ते सन्प्रयाप्तिसिद्धिं शंकते ननु वाक्येति विद्याचिन इति पदेन वाक्यसाधन
त्वस्य तत्रत्वात्तदेवधारणमर्थमित्याह नेति तर्हि कथमस्यापि वचनेत्वाह नवाक्येति लिंगवचनत्वात् नयेति अग्नीनां सर्वेषां कात्स्न्यापि
अतिदेशात् ४९ अतिदेशश्रुता मन्थीनां क्रियानुप्रवेशमुपोद्बलयति पूर्वेणासंदर्शाणपुरुषोक्तौ लिंगो मे कैकपवनावास्मा
वानसा पूर्वे इति सप्ति हि सप्ताप्यतिदेशः प्रकरणेन तत्प्रकरणस्य काचित्ते नैक्रियानुप्रवेशिनाग्निवषापादिकानग्नीनति
दिशा क्रियानुप्रवेशमेवाधाययति विद्याचनुनिर्धाणात् ५१ नुयाकृष्णदत्वावर्तयति विद्यात्मकाएवैतस्वतंत्राम
नश्चिदादयो युग्मस्तु न क्रियाशेषभूताः तथाहि निर्हावयति तेहै नविद्याचित एवेति विद्यायोहैवतएवंविदश्चितामवती
ति च ५२ इत्यतेऽषांसातेऽतिगांतत्वं रत्नार्हीणां लिंगभूयस्त्वादितरन ननु लिंगमसत्यामन्यस्याप्रामावसाधकं कस्य
चिदर्थं सेत्स्यति सानत्यकरणासामर्थ्यात् क्रियाशेषमग्नयो मितमिति अतङ्नरपठति कृत्वादेवलीयस्त्वाच्च नवाधः
५१ नैवप्रकरणसामर्थ्यात् क्रियाशेषत्वमग्नयवसायत्वात् तत्र प्रत्यावाधितः कृत्वादेर्बलीयस्त्वात् वलीयसि हि प्रकर
णे श्रुति लिंगवाक्यानि दौर्बल्यात् तेष्ठति लिंगसूत्रतानि चेत्स्त्रात्तस्य प्रत्यसाध्यतिदेशपदं कथंकातलोके हे विद्याचि
तएवेति तथाहि लिंगं सर्वदा सर्वेषां भूतानि चिन्वन्ति सुप्तस्येति तथा वाक्यमपि विद्ययाहैवैत एवंविदश्चितामवं
तीति विद्याचित एवेति साधयावगीय श्रुतिः क्रियानुप्रवेशाभावमभ्युपगम्यासानेयोऽतिलाख्येन ननु वाक्यसाधन
त्वमिष्यापूर्विदमवधारणं विधाति नेयुक्ते तदभिप्रायतत्वादिविद्याचित इतीयता विद्यास्वरूपसंकीर्तनेनैवकृ
तत्वादन्यथैकमवधारणं भवेत्तत्र रूपमेवोपासमवाप्यसाधनमिति अवायप्रायं ननु मानसग्रहवत्क्रियाशेषत्व
कापत्तिस्तिफलमवेयायाम येवहोविष्णोति तथात्वपते जायते चेदिदमर्थं सर्वदा सर्वाणि भूतानि एनानग्नीश्चि
न्वंतीति सातत्यदर्शनमश्रौसातत्येवकल्पते यथासाया दिवावकल्पामसेधिश्चिदानपाणदावाचिन्नदोतिवाचनदाग्रा
णि जहोतीति चोके च्यते पतेनतत्स्नेग्राह्वीजाग्रत्सत्पंखस्नतत्रेहोमीति तद्रक्रियांप्रवेशात् क्रिया प्रयोगस्य
त्वकालत्वेन न सातत्येन होमयोगः प्रकल्पेन तथाहमर्थवादमात्रमिति यावत् पत्रहि दिवसहोम क्रियाएकोतिङ्क
त्याकाले तत्र तत्संकीर्तनादेवाविज्ञानवि
हिरूपलभ्यतेयथाऽल्पसंकीर्तनमात्रस्यार्थवादत्व इदतु विस्पष्टविध्यन्तर्भावात्संकीर्तनादेवविज्ञानवि
धानकल्पनीय तत्र्ययथासंकीर्तनमेव कल्पयितुं शक्यते इति सातत्यदर्शनात् यथाभमे वकल्प्यते तेन सामर्थ्या
दित्वे नानुगत्वेदृष्टेत्याह यद्येति तदाख्यानकालत्वशः देवमयप्राप्तानसम जातेतद्दर्शनां सातत्यदर्शनमिति ननु यः
उक्तमर्थवादस्यत्वात् लिंगं दुर्बलमिति तत्सत्वेदासर्वे भूतानि मदर्थमश्चिन्वन्तीति प्राप्तदित्वस्यार्थवादत्वाद्विधिकल्पना
तथा च विधिर्वाक्यस्य लिंगप्रकरणं हत्वैवेदमाह तच्चेदमिष्यादित्ता ॥

५१

भा॰ टी॰ ५५

किंच पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः स्वर्गत्रविद्याविधानान्मध्यस्थस्यापि ब्राह्मणस्य तत्तत्रविद्याविधिपरत्वमित्याह परोक्षा चेति विमोक्षो लो
कद्वयविधानं स्वर्गत्वमृतत्वं वा स्थाने सर्वत्र संस्कारप्रकरणे विशिष्टस्य विद्यान्तरत्वेऽपि समानत्वाद्यः स्वर्गत्वमर्थः तद्धि क्रिया
शिवासद्वपाठः किमर्थमित्यत आह अपामकूलिति मत भिदादीनां पुरुषार्थत्वमुक्तं तदयुक्तं देहातिरिक्तपुरुषाभावादित्या
शंक्याह एकस्मा नाव सिद्धान्तफलमाह नवेति सर्वप्रतेनुपस्तलोक्य यकर्मसमीक्षार्थविद्या या चापस्त्रीतिरिति मतिरे
कम्पेनफलमाह नयमनोति अनतिरिक्तात्मविचारस्य पूर्वत्र एकत्वात्मेन कृत्स्नमीमांसार्थमतत्रत्यविचारस्यापोदमेवस
परोक्षा च सहस्रस्यान्तद्विधं भूयस्त्वान्नन्वयं ५२ परस्तात्स्वर्गं वा तल्लोक एवो ग्रि भिन्न इत्यस्मिन्नन्तेऽतत्ब्राह्मणेनात्द्विधं के
वलविद्याविधिर्विद्यानत्वप्रधानत्वेन लप्स्यते नगुरुकर्मणा विधिनं तद्धि विद्यानन्तर्यमैतयत्रकामाः परोक्षताः नन्वत्र
देतिरुणयतिना विद्यासेत्वपरिवनत्वमेनेन श्लोके न केवलं कर्मानिन्द्रविद्या च प्रशासन्निदानसयति तथापरस्तादपि पदे
न लंडले न प्रतीतमिन्त्वासङ्गे विद्याप्रधानत्वमेवलभ्यते सोमस्तोमभवति स्वस्वर्गसात्मभवतीति विद्याफलेनैवाप
संहारान्नकर्मप्रधानतानसमुत्सातादिशपितयान्व भूयाससञ्चवयवाः संपादयितम् विद्यायामिमेतस्मात्कारणा
दग्निनाववधातेविद्यानकर्मागत्वात स्यान्मनश्चिदादीनां केवलविद्यात्मकत्वसिद्धिः एकआत्मनः शरीरेभावात्
५३ इहदेहव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः समर्थ्यते बंधमोक्षाधिकारसिद्धये न ह्यसतिदेहव्यतिरिक्त आत्मनि परलोक
फलाश्चोदनाउपपद्येरन्कस्यवाब्रह्मात्मत्वमुपदिश्येत ननुशास्त्रप्रमुखएवप्रथमेपादेशास्त्रफलोपभोगयोग्यस्यदे
हव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तंसत्यमुक्तंभाष्यकृता न तु तत्रात्मास्तित्वेसूत्रमस्ति इहतुस्वयमेवसूत्रकृतातदस्ति
त्वमाक्षेपपुरःसरंप्रतिष्ठापितं इतएवाचकृष्याचार्येणशबरस्वामिना प्रमाणलक्षणेवर्णितं अतएवभगवतोपव
र्षेणप्रथमतन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरकेवक्ष्यामइत्युद्धारःकृतः इहचेदंचोदनालक्षणेषुप्रमाणेषु
विचार्यमाणेष्वात्मास्तित्वंविचार्यते कृत्स्नशास्त्रशेषत्वप्रदर्शनाय अपिचपूर्वस्मिन्नधिकरणेप्रकरणोत्कर्षाभ्युपग
मेनमनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्ववर्णितं कोऽसौपुरुषायदर्थाएतेमनश्चिदादयइत्यस्यांप्रसक्तौइदंदेहव्यतिरिक्त
स्यात्मनोऽस्तित्वमुच्यते तदस्तित्वाक्षेपार्थमिदमादिमंसूत्रं आक्षेपपूर्विकाहिपरिहारोक्तिर्विवक्षितेर्थंस्थूणानिखन
नंभवतीति एके देहमेवात्मानं मन्यमानाः देहव्यतिरिक्तस्यात्मनो नास्तित्वं मन्यन्ते नन्वात्मनोऽस्तित्वेपि
...

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सत्त्वं बहुवचनार्थमाह कृतादीनीचेति यत्त्वं धातिदेयाष्टमीति लिङ्गवाकोऽपत्यर्थः एवमिति अर्थ इति शेषः मनश्चिदादीनां सातत्ये क्रिया
प्रकरणानुत्कर्षः स्यादित्याशङ्काऽसहत्वमाह इत्यपीति एकादशो चिनितेरराजास्त्वमाप्यकामेमानसत्येनपतेनेति एकमावेश्चिनभका
विदिष्टिरामाला आग्नेयाष्टाकपालो निरूप्यादित्यावाहस्पत्यं चरुं क्षितिपृष्ठोदत्तिणमेहसेकादशाकपालस्त्वमाह त्रितोतिनस्याव
णभेदेनप्रयोगाभेदः श्रूयतेयदित्याग्नेयेनतेनवाहस्पत्यमध्ये निधायाङ्गलिङ्गत्वात् मिष्टानैयद्दिवस्पत्यैश्च देवं च इमपूर्ण दत्वाघादि
राजन्यस्तेहस्मित्याग्नेयहस्पत्योऽग्न्याधेयमध्ये वाहस्पत्यं चरुं निधायावयर्थः तत्राग्नेयादिचरुषु वा नानात्वेनप्रयोगो मातिरूपेनिधान
लिङ्गात्प्रयोगभेदस्यप्येनिधानापेक्षादेनयाशामीकामेयाज्ञवैदत्येकवचनावधारणेन तत्प्रयोगारोहजस्यरूपे नवाह्मायमत्राधका
मवर्णाज्ञयकर्तृकायामेवाधे शेषेयः न नक्कत्वनवीनाध्या नन्वेकिमंत्रनिया मकं कर्त्रर्थायामव्ये शेनेत्रप्रयोगः किन्त्सादि
श्यमादीनिकारणमानिदर्शितानि एवमनुवधाविस्पकारोभ्यः सातत्यं मनश्चिदादीनां प्रत्येक पृथक्त्वव्युत्पात्तेतरा
णिसंभेदस्यविधाप्रशस्तीनिस्त्वमेवनानुवधेनात्तु वधमानानिष्ठा एवोवकर्मेभ्यः प्रतानसंपत्समस्तं नजातिभवमेवमिति
हष्टव्यावहेः राजसूयप्रकरणपठितानाः प्रकरणानुकर्षात्तयानुबन्धराजयज्ञस्यचराजसूयस्यतदुक्तं प्रथमेका
ण्डे कल्पधीपामिति च त्रवर्णात्रयसंयोगादिति वसामान्यात्पुलक्ष्यैरनुवन्हिलोकापतिः ५। यदुक्तं मानसवदिति
नमस्यचाने नमानस्यहसामान्यादथमनश्चिदादीना क्रियायोपलकस्य प्रकोत्कस्यः कृतादिदमुष्यः केवलपुरु
षार्थत्वोपलब्धेः नहि किंचित्कर्मचित्तेनचित्रस्तामान्येनसम्भवति नचक्रावतायथास्वदेशस्थनिवर्तनेस्मवन्ति य
थासयघएवस्य मुखएवएतस्मिन्नुहुतेसम्बध्य इत्याग्निर्वैस्मृतिचात्मक्षिपरूपयोः समानेपिस्मृतावा ह्यप्रयोगेना
तेनसाध्याय्यति यथाचात्रैवा वलोकोऽणिनमाग्निमस्यादित्य एव हर्मितिदन्तनमस्मिदादिसामान्यालोकस्याभिप्र
तिचेत्त्रवर्णात्रयसंयुक्तार्थोऽकारपायामेवांगनैवेदसाधकत्वमधोनिधानादिलिङ्गस्यसत्त्वादतोलिङ्गैकवचनाभ्यांतत्रैवोस
तिलिङ्गप्रादिकामिलितेकेवदत्तिप्रत्येवाससाधाग्नेयमिष्याकाश्वामत्न राजमात्रकर्तृकत्वाद्धत्तगतेन्द्रतवर्णात्रयसंयोगाभावा
त्स्येनिधानादिलिङ्गानामितनतनतेत्रैकप्रायकाभावाद्धलिङ्गभेदेनैव भेदः इत्यपवादमाह तिरेकेच एषितिसूत्रार्थः अत्र
चैकप्रयोगलिङ्गस्यकल्पर्थं प्रातरसमवेकामिष्टोचाहमेवैवदत्ताने नमनेणाकामिष्टः कर्तृत्वे एवं विनचराणांतत्पकृपकूर
णानुत्कर्ष इति सूचितेमध्यात्यर्थीप्रयत्नयाज्ञमानकर्तृकराजन्यकर्त्तवर्णात्रयकर्तृके च एवं तेमी वाद्यागादिनिर्दिष्य
ते तथामनश्चिदादीनामनुत्कर्षं इति शेषः एवोक्तहृष्टां मेविहृत्यमि नतामान्यादिति कर्त्तरयंत्वपुरुषार्थत्वैषम्य
णिमानसत्वसामान्येनेविकृयानेविषमपारणिस्वदर्शनादित्यर्थः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र० सू० ५६ उपलब्धिवदिति सूत्रस्थपदं आत्मानमुपक्रमते किमात्मकमिति तत्किं भूतातिरिक्तं तत्स्वरूपं तद्धर्मः नाद्यः अप्रसि
द्धत्वादित्युक्त्वा द्वितीयमाशंक्य निषेधति यद्यद्भूतधर्मवन्मद्यादिवत् देहात्मकभूतानां चैतन्यं धर्मो विषयत्वात् कर्तृकर्मविरोधेन विष
यस्य कर्तृत्वायोगात् न भूतकर्तृकं चैतन्यमित्यर्थः किं च ज्ञानं भूतधर्मश्चेद्रूपादिवज्ज्ञायमानं तद्भूतं ज्ञानमिति स्यात् न चैतदिति फ
लितं सूत्रपदार्थमाह अतश्चेति देहातिरिक्तात्मस्वरूपोपलब्धिः स्वप्रकाशा चेदनित्या स्यादुपलब्धेरनित्यत्वादित्यत आह नित्य
त्वं चेति घटः स्फुरति पटः स्फुरतीति सर्वत्र स्फुरतीति सर्वत्र स्फुरणस्याभेदान्नित्यत्वं विषयोपरागनाशे न नाशो भ्रम इत्यर्थः
एवमात्मा देहाद्भिन्न उपलब्धिरूपत्वादुपलब्धिवदित्युक्तं किं च जाग्रत्स्वप्नयोर्देहभेदेऽप्यात्मनः प्रत्यभिज्ञानादात्मभेदे चाभावान्न

किमात्मकं च पुनरिदं चैतन्यं मन्यते यस्य भूतेभ्य उत्पत्तिमिच्छतीति परः पर्यनुयोक्तव्यः न हि भूतचतुष्टयव्यतिरेकेण लोकायतिकाः किंचित्तत्त्वमिति यदनुभवनं भूतभौतिकानां तच्चैतन्यमिति चेत् तर्हि विषयत्वात्तेषां न तद्धर्मत्वमश्नुवीत स्वात्मनि क्रियाविरोधात् न हि भूतभौतिकधर्मेण सता चैतन्येन भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन् न हि रूपादिभिः स्वरूपं पररूपं वा विषयीक्रियते विषयीक्रियन्ते तु बाह्याध्यात्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्येन अतश्च यथैवास्या भूतभौतिकविषयाया उपलब्धेर्भावोऽभ्युपगम्यते एवं व्यतिरेकोऽप्यस्यास्तेभ्योऽभ्युपगन्तव्यः उपलब्धिस्वरूप एव च न आत्मेत्यात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वं नित्यत्वं चोपलब्धेरैकरूप्यात् अहमिदमद्राक्षमिति चावस्थान्तरयोगेऽप्युपलब्धित्वेन प्रत्यभिज्ञानात्स्मृत्याद्युपपत्तेश्च यत्तूक्तं शरीरे भावाच्छरीरधर्म उपलब्धिरिति तद्वर्णितेन प्रकारेण प्रत्युक्तं अपि च सत्सु प्रदीपादिषूपलब्धिर्भवत्यसत्सु न भवति न चैतावता प्रदीपादिधर्म एवोपलब्धिर्भवति एवं सति देह उपलब्धिर्भवति असति न भवतीति न देहधर्मो भवितुमर्हति उपकरणत्वमात्रेणापि प्रदीपादिवद्देहोपयोगोपपत्तेः न चात्यन्तं देहस्योपलब्धावुपयोगोऽपि दृश्यते निश्चेष्टेऽप्यस्मिन्देहे स्वप्ने नानाविधोपलब्धिदर्शनात् तस्मादनवद्यं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं

55 भूतेभ्यः स्मृत्याद्यनुपपत्तेः स्वमुख्यस्थानाद्भिन्नात्मा देहाद्भिन्नस्तस्मादहमिति निरस्तमभ्यधिकमिति सप्तानुवदति
यत्तूक्तमिति उपलब्धेर्देहान्वयव्यतिरेकौ न देहधर्मत्वसाधकौ तन्निमित्तत्वेनान्यथासिद्धाविति परिहारमाह अपि चेति उपल
ब्धिमात्रे देहस्य निमित्तत्वमप्यसिद्धमित्याह न चात्यन्तमिति स्वप्नोपलब्धिर्न देहजन्या देहव्यापारं विनापि भावात् ...वदत एव
तत्त्वभावेऽपि स्वप्नदृशि नाशोऽगमदित्यर्थः जाग्रदुपलब्धेर्देहजत्वमस्तीत्याशंक्यास्मिन्नुक्ते तस्मादुक्तानुमानेनात्मा देही
न शरीरमिति भेदानुभवादहमनुभवस्य भेदकानेभ्यः ...इति तस्मादिति ॥ ५६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

देहातिरिक्त आत्मा भिन्न इति वादिविप्रतिपत्तेः संशये सर्वं पलभ्य आह अनेक इति यद्यपि समस्तेषु मिलितेषु भूतेषु चैतन्यं न दृष्टं तथा
दृष्टं मस्य ज्ञानाभावाच्छक्तेष्वनुना तेषु चैतन्यापि देहात्मकं भूतेषु स्यादिति नेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यसंभावयन्तेऽपि दृष्टान्तकिंवहुतां न संघा
तनतदिशिष्टसंघात आत्मेत्याह विमत्वमपि यथा मादक द्रव्येषु नानुत्पन्नादिषु प्रत्येकमदृष्टापि मदशक्तिस्तत्संघाताज्जायते तद्वदिष
तैः मनुदेहः स्वपरचेतनः घटवदौतिकत्वात्किंतु चेतनः कश्चित्स्यादि भोक्तृ इति तन्मात्रिपाद्देहस्यचैतन्यविभ्रमः इत्यत आ
ह नस्यति मनुष्योऽहं जानामीति देहस्यात्मत्वात् नयाः प्रमन्दनाशात्मधर्मत्वेनप्रसिद्धानां धर्माणां देहान्वयव्यतिरेकानुभवात्
दन्यान्मनिप्रत्यक्षाभावाद्धर्मपदस्याश्रमलीनकत्वाद्देहएवात्मेति प्राप्तस्तत्रयत्न इति तिरदेन सिद्धान्तं प्रतिजानीते नत्वेनटि

अत्रैकेदेहमात्रात्मदर्शी लोकायतिकाः देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोभावं मन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु पृथिव्यादिषु दृष्टम
पि चैतन्यं शरीराकारपरिणतेषु स्यादिति संभावयन्तस्तेभ्यश्चैतन्यमदशक्तिवद्विज्ञानं चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति
चाहुः नस्तु गतमत्वाध्यवसं यत्वात्समर्थीदेहव्यतिरेकात्मना स्तित्व नत्रचैतन्यं देहस्यादेहएवचैतनत्वात्मत्वाचेतिपुति
जानते देहवाचनतेशरीरेभावादित्युद्धिप्रसिद्धांतिभवतिश्रमतिचनभवतितन्तुमैत्वेनावसीयतेयथाग्नि
धर्मावौष्ण्यप्रकाशौ प्राणचेष्टाचैतन्यस्मृत्यादयश्चात्मधर्मत्वेनाभिमताआत्मवादिनांतेप्यन्तरेवदेहउपलभ्यमाना
वहिश्चानुपलभ्यमानाअसिद्धेदेहव्यतिरिक्तेधर्मिणिदेहधर्मांएवभवितुमर्हन्ति तस्माद्व्यतिरेकादेहादात्मनइति व्यति
रेकमेदम् व्यतिरेकस्तद्भावाभावितात्तदुपलब्धिवत् ५४ नत्वेतदस्तिवयदुक्तंमव्यतिरेकोदेहादात्मनइति व्यतिरे
कएवास्यदेहाद्भवितुमर्हति तद्भावाभावित्वात् यदिदेहभावेभावाद्देहधर्मत्वमात्मधर्माणामन्येत ततोदेहभावेप्य
भावादतद्धर्मत्वमेवैषांकिंनमन्यतेतद्देहधर्मवैलक्षण्यात् येहिदेहधर्मारूपादयस्तेयावद्देहंभवन्ति प्राणचेष्टाद
यस्तुसत्यपिदेहेमृतावस्थायांनभवन्ति देहधर्माश्चरूपादयःपरैरुपलभ्यन्तेनत्वात्मधर्माश्चैतन्यस्मृत्यादयः
अपिचसतिहितावद्देहेजीवदवस्थायामेषांभावःशक्यतेनिश्चेतुं नत्वसत्यभावः पतितेपिहिकदाचिदस्मिन्दे
हेदेहान्तरसंचारेणात्मधर्माअनुवर्तेरन्संशयमात्रेणापिपरपक्षःप्रतिषिध्यते
ति अनुमानप्रमाणाभावान्नापि प्रत्यक्षमस्ययत्नसाधकमस्तिइत्यवसायेनदेहेऽपि नत्वनुमानप्रत्यक्षात्प्रत्यक्षायन्नतानुमितिं विनाश
इति संभवति नवावचतानाध्ययोदेहव्यतिरिक्तात्मापाः देहस्मर्तव्यस्वात्माहितिरेकेणादेहरूपादिवद्विधाद व्यतिरेकएवास्येति
नचादेहाणामदेहस्यपश्चाद्रूपांतरेवाविचारः गुणत्वमात्मात्माभावज्ञानात्मदृष्टेदेनग्रसनत्वस्वविवादितत्वाद्देहेचस्थितेसदारूप
त्वावच्छिन्नमस्तित्वंवहानत्वावच्छिन्नतानास्तीतितज्ञानेदेहधर्मः किंचतेनदेहगतसुखादिपरत्वेनदर्शनादिनाह देहधर्माश्रुति

सूत्रस्याश्विप्रदेशात्कर्मणामुदाहरणमाह येषामिति मैत्रायणीयानामित्यर्थः देशान्तरशिष्टेभ्यो वैकाहनवतः पञ्चनद्वे
छा० टी० च सप्तलोकाः प्रयाजाः समानत्रतत्सकर्मस्थले दानन्याइति पञ्चत्वगुणविधानादुत्पत्तिः शाखान्तरविहिताः सर्वधर्मत इति भा
वः गुणास्तूदाहृता इति तथा येषामिति यजुर्वेदिनामग्नीषोमीयः पशुः अग्नीषोमीय इति जातिविशेषलक्षणापि प्रश्नमन्त्रलिङ्ग
७ जातिविशेषसंग्रह इत्यर्थः मन्त्राणामुदाहरणमनन्तरमाह तथेति सामवेदस्थानां यजुर्वेदपरिग्रह इत्यर्थः तथेति सन्नना

येषामपि शाखिनां कुटरुरसीति अश्मादानमन्त्रो नाम्नातः तेषामप्यस्य विनियोगो दृश्यते कुक्कुटोऽसीत्यश्मानमा
दत्ते कुटरुरसीति वेति येषामपि समिदादयः प्रयाजा नाम्नातास्तेषामपि ते गुणविधित्वेनाम्नायन्ते ऋतवो वै
प्रयाजाः समानत्र होतव्या इति तथा येषामग्नीषोमीयो यइति जातिविशेषापदेशो नाम्नातस्तेषामपि त
द्विषयो मन्त्रवर्ण उपलभ्यते छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति तथा वेदान्तरोत्पन्नानामप्यग्न्याधेयादीनां वेदान्तरे
रमिन्नेवमादिमन्त्राणां वेदान्तरपरिग्रहो दृष्टः तथा बह्वृचपठितस्य सूक्तस्य याजुर्वेद एव प्रयोगो मनेस्त्वाति म
ग साध्वर्यवे समाम्नानीयस्य मन्त्रपरिग्रहो दृष्टः तस्माद्यथाश्रयाणां कर्मणां सर्वत्रानुवृत्तिः एवमाश्रिता
नामपि प्रमाणानामित्यविरोधः भ. त्र. क्त. तद्वत्तथा यथावत्तथा हि दर्शयति ७ प्राचीनशाल औपमन्यव इ
त्यस्यामाख्यायिकायां व्यस्तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं श्रूयते व्यस्तोपासनं तावदौपमन्यव कं त्वमा
त्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाच एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपा
स्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाच एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादि तथा
समस्तोपासनमपि तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा
56 संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावित्यादि तत्र संशयः किमिह उभयथाप्युपासनं स्याद्व्यस्तस्य
समस्तस्य च उत समस्तस्यैवेति किं तावत्प्राप्तं

प्रत्येकं इत्यनेनोपलक्षितं सूक्तं सजनीयं तस्य याजुर्वाध्वर्यवके एक प्रयोगो दृश्यते इत्यर्थः योजातो बाल एव
प्रथममनाः इ॰ श्रेयो मनस्वाभिवेकवान्स इत्येवं विधो हेतुर्नास्म इत्यर्थः भ. त्र. क्तवत् द्युलोकादिषु प्रत्ये ७
क वैश्वानरत्वोपास्तिर्व्यस्तोपास्तिस्तद्वत्समस्तोपास्तिः समस्तोपास्तिरिति भेदः आख्यायिका पूर्वमेव व्याख्याता
तत्रोभयत्र विधिफलयोः श्रवणादेकवाक्यत्वोपपत्तेश्च संशयमाह तत्रेति ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री

प्रस्तावः उद्गीथ [illegible] कारेणाग्निदृष्टिः पृथिवी हिंकारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्येतत् का
[illegible] पृथिवी दृष्टिः [illegible] लोकदृष्टिरिमं एव [illegible]
[illegible] नन्वग्न्यादीनां सर्वेषां [illegible] सर्वत्रेति [illegible]
[illegible] प्रतिहारस्वेति [illegible] तथा [illegible] उद्गीथमपा [illegible]
[illegible] सामाख्यानैः [illegible]
[illegible] सामान्य [illegible] ८७ [illegible] [illegible] महि
[illegible] उद्गीथ [illegible] पृथिवी [illegible]
यमुपासीत लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत [illegible]
[illegible] उद्गीथादिक [illegible] ८५
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ७८ [illegible]
[illegible]
[illegible] संकोचः
संकोच [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

श्रीः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा. सू. ५८

नानाशब्दादिभेदात् शाण्डिल्यादिब्रह्मविद्यैकानानावा तथा संवर्गादिप्राणविद्यैकानानात्वे निरूप्यैकत्वाभावाभ्यां संशये सत्यां
तस्मात्पूर्वपक्षमाह सर्वैरिति रूपैकात्वविद्यैकत्वमित्याह प्रथमेति विद्यैकत्वे देवताभेदक विद्यायाः सत्वं तदेव पूर्वोक्ति
पूर्वपक्षयन्नाह श्रुतिनानात्वमपीति पूर्वपक्षफलमाह तस्मादिति सिद्धान्ते तु गुणानामुपसंहारः इतिमत्वा सूत्रं योजयति वे
द्याभेदेऽपीति ननु भिन्नभावार्थवाचकाः शब्दाः शब्दान्तरं यथा यजतिर्दद्यातिर्जुहोतीति तस्मिन्नहि भेदकं समाम्नातं विद्यायां
भावनायामेव यत्कर्तृत्वाः कृतान्तरं न्याय्ये न लोकवेदविषयत्वाद्वावार्थभेदादित्यादिना प्रत्येतव्यदेवतापीते तादिश्या

नानाशब्दादिभेदात् ५८ पूर्वस्मिन्नधिकरणे सत्यामपि विद्यैक्ये गुणानां फलभेदश्रुतौ समस्तोपासनमुक्ताय
इत्युक्तम् ततः शब्दाद्विवल्पात्यपि सिद्धं श्रुतीनामुपासनानि समस्तानि क्रियन्त इति अपि च नैवं वेद्याभेदे विद्यैवैव मेद२
ज्ञानं प्रत्येतव्यं द्विरूप विद्यायाः इत्यदेव तमेव यागस्यैव प्रयुक्तं एवेभवः श्रुतिनानात्वं यद्यपि तेन नाम
यः शाण्डिल्यः कृतं मनसा कामः सत्यसंकल्पः इत्येवमादिषु तस्य कएवमप्राणः प्राणोवाव संवर्गः प्राणोवाव
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राण इत्यितमप्राणोमाने तस्येवमादिषु वेद्यैकत्वात् विद्यैकत्वं श्रुतिनानात्वमप्यत्र सिद्धं तन्न गुणानां ते६
पदत्वान्नानार्थकं तस्मात्पूर्वशाण्वाविहितमेकवेद्यमप्यत्र गुणान्तरोपसंहारेण विद्यैकत्वं यथैवं प्राप्त
तिपत्त्यात्मनाऽऽ विभेति वेद्याभेदेऽप्येवंजातीयका विद्या भिन्ना भवितुमर्हन्ति कुतः शब्दादिभेदात् भवति हि शब्दभे
दो वेदउपासीत स क्रतुं कुर्वीतेत्येवमादिः शब्दभेदश्च कर्मभेदहेतुः समधिगतः पूर्वस्मिन्न्तत्रे कर्मभेदः श
ब्दान्तरे भेदात्कर्मान्तरविशेषेण गुणात्कर्मोपदेशाद्यभेदहेतवो योजयितव्याः ननु वेदत्यादिषु शब्दभेदप्र
वावगम्यते तथा प्रतीयमानादिष्वदृष्टभेदः सर्वेषामेवैषामेकार्थत्वान्नाभेदाद्धर्थात्मभेवाचततकथं शब्दभेदा
द्विद्याभेद इति नैष दोषः मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदेऽप्यनुबन्धभेदाद्वेद्यभेदे सति विद्याभेदोपपत्तेः एकस्यामपीश्वरो
पास्यस्य प्रतिप्रकरणं आदिगुणाः शिष्यन्ते तथैकस्यापि प्राणस्य तत्र तत्रोपास्यस्याभेदेऽप्यनाहुःगुणा अन्यत्रो
पासितव्याः अन्यादृगुणान्यत्रेत्येवमनुबन्धभेदाद्विविधभेदे सति विद्याभेदो विज्ञायते ॥
57 पार्थोपास्यस्यैक्याहान्नहोमवत्स्वतो भेदाभावान्निरुक्तगुणानां ब्रह्मण एकत्वेन विषयतोऽपि भेदाभावात्कथमुपास्तिभेद
इति शंकते ननु विति अत्र सूत्रे शब्दभेदो भुज्यमाने तयोक्तः विद्यानानात्वसमुपादैनवत्वादिफलोपात्तानां गुणादय
पवतथा हि सिद्धस्यापि गुणस्य कार्यान्वयितया कार्यत्वमस्ति यथा रूपादिगुणानाक्रयणाभावनान्वयितया कार्यं ५८
त्वं तथा चतत्प्रकरणे प्रत्यक्षविशिष्टरूपात्तिभावनान्वयितयासाध्येत्वं तद्गुणविशिष्टतयोपास्यरूपभेदादुपास्तिनाभे
दः यथा च चामसादिगुणभेदेन यजोपात्तिभेदः यथा वामित्रावान्निनगुणभेदेन यागभेदस्तद्वत्तथा प्रतिविद्यफल

मैवद्धिसत्यादयस्तत्र नयन्तन्त्यमपि तिष्ठन्ताक ण्डिश्रैका मुकं तत्तद्दैवैका देवताभावादगतार्थं तं नमन्त्वा पूर्वत्रोत्तरीया दिष्टनाम
त्रिधिवाधेनो हीयाचुणासीनं सर्वं पाल्लात्सूपसंहारव यत्लोणमत्तीनां विधि श्रुतेः फलश्रवणाच्च समस्तोपास्तिसत्रिधिश्रा
मंसन्तु तथैवं तत्वाधिना तद्विधयत्व मिति पूर्वपक्षमाह समस्तवयस्तविधिन फलान्तु केषु पूर्वोन तथैव सिद्धिरेवफलं संतत्वं सत्तवेदि
तेममस्तं तस्यैव ग्रस्तं तन्मा समं नात्र तत्वमवस्थाभेदः सोमयायासं पतिलव कुलेदयपनरतियावत आत्मनो वेत्या
प्रस्तावयं स्तेनेत्तः प्रश्नति छपासत्र इति क्रियापदश्रवणात्तस्मा न वस्तुं तु प्रसत्तस्मात्तं कुलेदयपते दस्मादिफलमेदश्च
मात्र गुणमत्तात्सयुण्यसना लिप्ताः शतिप्रमतमा मिश्रितोमेद्धुः पदार्थप्रचयात्मकसमस्तत्वात्सेषामेवोपासने स्य
सायतत्र प्रयायेनासिन्नात्सो वि वत्तितमविततुमर्हति न प्रत्येकमेव यथो पास्तानामपि कृतनविश्वासाङ्कलसुद्धृशोयो
तिमासमध्यमेतिश्रुतमस्य नस्या प्रकालश्योयणत्वंकोविमस्तानेन मस्तानामपि प्रयोगः प्रयाजादीनामेकस्यैकदेशगुण
कस्य प्रधानस्येतद्वत्त कृतपतर्द्दीयमानात्मानिति तत्त्वादिष्कृतिः श्रुत्वा त्याप्रस्तदर्शयत्येकवाक्यतवासादेकैद्विवा
कं वैत्वानरं विद्याविषयो वैयधेलोलतचनामधीयते नयादिरन्तोन्न गानप्रमसरयहालकावसानाः सदैषयो वैश्वा
नरविद्यायां परिविश्वासमपतिपपमाना प्रश्नपति केके यानान्तमभ्या जग्मुविश्व पक्षस्य एकेकस्य जयकपास्य द्युप
स्तनीनाम केकप्राचीनत्वात् मूर्द्धात्वेयपत्रामत्वरूपति द्वावानमादित्वानमूर्द्धादिभावं तेषां विद्धातिमूर्द्धा ते स्पपोद्दिष्ट
तानां विधिप्रवर्तते ह्ना चवेतोपासनमपवदति प्रत्यक्षत्वेलोपासनं वाचविधमलोपासनेमेवानु वर्तस वैश्व
लोके प्रसवेषु भूतेषुसर्वेष्वात्मसु नमात्तिमसि श्रयमेव फलं दर्शयति यत्रावैश्वकस्ततः प्रश्नतिष्ठफलमेदश्च
वणानदेव स्मयणालातिप्रधानपूर्वकश्रुप यामनीतिद्रष्टव्येन योपास्मसमर्पिप्रपदयवमालोत प्रयाणपरामिश्र
यानुवादार्थनमलोपासन विधानार्थ तस्मात्समस्तोपासनपदस्य श्रुताविति वैश्वानरसमस्तोपास्त पदस्या
यासंप्रतिष्ठाप्याणस्वचनादेवकिलद्रष्टाणासनपत्तमाविधिरूव कारानुमन्यते इति कथयति तदयुक्तपक्षवा
गानोमवतवाक्यभेदकल्पनसात्त्वान्नमूर्द्धोतेयपतिष्ठदिति चेव मादिनिर्दविरोधा न सप्रेचोपसनं समस्तमोत्व
पासनायगमेतदभावस्यशक्वं पदावत्समत्याकालात सोत्रपपाठाय्यत्वबत्तनस्य प्रमाणावत्वादिपि पाठोपास्पपुपश्यमा
नरस्यमर्थं वस्तेनत्वादितिवाक्यमेकवक्याणां अकोपपत्तेनो समस्तोपासनमावेन प्रधान दृष्टावदेक प्रयोगत्वसिद्धप्रधान
तदापफलानामर्वादनानामकप्रधानफलतत्त्वेपमस्तयाद्वाक्यमेदकल्पकमितिसिद्धान्तमाहः एकदेशावालासमन
यादृसवर्ती केत्रिदिति वयसमस्तयायासनं सिद्धान्तलिंगं दृष्ट्वा पासनमस्येति प्रवेपक्षोवक्तव्यः सचन संभवतीत्याह
सद्धचेति कथंतहिंसत्रेव्याख्यातो किलतदाह सैवमिति व्यस्तोपासनलिङ्गमस्या माकिकानयोतेनार्थेनद्धकिलिभावः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रा० ५५

मात्मप्रात्यकारस्तत्स्यात् [illegible] यथा कर्मफलसाध्यं चेति यस्य [illegible] स्वर्गादिकामि [illegible] कामाचरणस्य [illegible]
वैतस्य [illegible] अभिप्रियर्थः जीवन्नेव [illegible] नकारत्वेवा [illegible] मानीति [illegible] नन्वार्थः स्वर्ग
[illegible] नप्रकारम् [illegible] नस्मादिति [illegible] विकल्प [illegible] काममनुष्ठा
नमिति [illegible] विशेषाद् [illegible] विकल्प इति [illegible] अविशिष्टेन [illegible]
[illegible] नकल्पिता नादि [illegible] जीवस्तो
भवतीत्यर्थः [illegible] दृष्टान्ते [illegible] इति भावः [illegible] कर्मफलं [illegible] यत्
यति अग्निषु [illegible] किमिति यथाक्रम [illegible] ब्रह्मनि
यम [illegible] नियम इति सूत्रार्थः नन्वत [illegible] नियम [illegible] इत्यवद
[illegible] फलं [illegible] इति भावः [illegible] चेवमा
याः [illegible] मात्मलक्ष्यालंतस्य फलस्य [illegible]
मिति [illegible] भाव [illegible] ५ अविशिष्टफलत्वादि [illegible]
कामा [illegible]
[illegible] कल्प [illegible] इति [illegible]
काममनुष्ठीयेत [illegible] अविशिष्टफलत्वादि [illegible] विकल्प [illegible] भावात् [illegible]
याच यथाभावः ७ कर्मणि [illegible] इति [illegible] काममनु
[illegible] भावः [illegible] एवमपि [illegible]
[illegible] ८ [illegible] इति [illegible]
[illegible] ९ [illegible] इति [illegible]
[illegible] अनुष्ठान [illegible]
[illegible] नियम [illegible] विहितत्वात् [illegible]
[illegible] विशेषा [illegible] अनुष्ठान [illegible] नियमा [illegible]
[illegible] समुच्चय [illegible] विधि [illegible]
लिङ्गमाह [illegible] इति [illegible] विधि [illegible]
तस्य फलार्थत्वादेक [illegible]

५५

S8

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कोऽस्या वा मान्नेकवाक्यतापत्तिर्न चात्र वैश्वानरविद्यायामिव समस्तचोदनोपरास्ति यद्बलेन प्रतिप्रकरणवर्तीन्यवयवोपासनानि भेद्ये कवाक्यतामापुः वैयर्थ्यकत्वनिमित्तेन ॥३

ध्यान

यदुक्तं श्रुतिनानात्वं गुणान्तरं [illegible] भिन्नत्वेन्याह नचात्रैकमिति किंच प्राग्विद्यानुवादेना प्राप्तानेकगुणविधानेवाक्यभेदः स्यादित्याह अनेकत्वाच्चेति किंचा [illegible] गुणानां [illegible] विधानान्नत्वेप्रतिप्रकरणं चेमा [illegible] भिन्नत्वस्थापि फलभेदाद्वेदेना [illegible] विधानान्नत्वमाह प्रतिप्रकरणं [illegible] सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति [illegible] फलभेदः [illegible]

ननु विधानानात्वे सिद्धे [illegible] [illegible] स्थितेवेति विधानानात्वाधिकरणार्थमाह [illegible] इति भावः विकल्पः विद्यानां स्वरूपमनुकम्य [illegible] प्रकाशे नचात्रैको विद्याविधिः इतरे गुणविधय इति [illegible] अनेकत्वात् प्रतिप्रकरणं गुणा[illegible] विद्यानुवादेन विधानानुपपत्तेः [illegible] [illegible] प्रतिप्रकरणं चेदं [illegible] [illegible] नेसमस्तगुण [illegible] वेदान्तप्रत्यय [illegible] विकल्पे [illegible] विद्याभेदे [illegible] नियम इति [illegible] ननु भिन्नानामपि [illegible] नियमो [illegible] हि तत्र कारणेन [illegible] विधानां [illegible] नियमः [illegible] विकल्पो नियमः विधानाम [illegible] फलस्य [illegible] ननु [illegible] विकल्पो [illegible] [illegible] समानफलत्वात् [illegible] विकल्प एवासां भवितुमर्हतीति [illegible] [illegible] निरूपण [illegible] विद्या [illegible] [illegible] विकल्प [illegible] नियमः [illegible] विकल्पानुष्ठानमिति नियम [illegible] फलभेदः [illegible] विकल्प [illegible] विद्यानां [illegible] [illegible]

उपसि

साक्षात्करणमेकेनैवोपासनेन ॥

सर्वाश्च समाविद्या न विकल्पेन [illegible] सिद्धा [illegible] ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा॰
र॰
६॰

शिष्टेष्वनुक्तेः प्रयत्नमेवेति तमाधारतुल्यमाधारवत्प्रत्येकमनुक्तेरित्यस्य प्रयत्नमिति मतानां तत्प्राप्तस्य प्रयोजनं कंन स्तयं साधक
मर्थवादस्थत्वादित्याह पूर्ववेति मुख्यस्याधारत्वस्य मत्रस्य द्वितीयाया बाधो दूषयति नवेति तत्स्पष्टत्वाभावेन तदाश्रितत्वक
थमित्यत आह प्रयत्नेति इदमेवं तदाश्रयत्वाश्रितत्वे पदे तथाभावे सत्यसत्वेन तत्स्थापकमित्यर्थः किंचविद्वद्यायसाम्यात्

प्रयत्नमेव तेषां पदे प्रयत्नविशेषांगानां तदालंबनानां चोपासनानां प्रत्येकं शास्त्रत्वं प्रत्येकं प्रयत्नसाधनत्वमि
ति पूर्वं चलिंगाद्यसमवायस्थासनत्वसहभावस्य नियमाभावात् नत्प्रतिपद्येमामा प्रयत्नकान्तेषां पसह
रावाश्रितानामपितयास्वविकल्पात्तु पाक मतत्प्रयुक्तत्वादुपासनानां प्रयत्नतो यथाविद्युपासनानि काममाश्र
याभावेमाभूवन् नत्वाश्रयसहभावेनसहभावनियममर्हन्तितत्सहभावाश्रुतेरेवतस्मात् यथाकाममेवोपा
सनान्यनुष्ठीयेरन् दर्शनाच्च ६६ दर्शयतिचश्रुतिरसहभावंप्रत्ययानां पूर्वविद्वैवब्रह्मापत्तेयज्ञमानंसर्वा
श्चर्त्विजोभिरक्षतीति सर्वेषामप्युपसंहारेसर्वंसर्वविदितिवविज्ञानवतानामपिप्राप्तत्वमितरेषां
संकीर्तनमायथाकाममुपासनानांसमुच्चयोविकल्पोवेति ॥ इतिश्रीशारीरकमीमांसाभाष्येशंकर
भगवत्पादकृतौतृतीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ३

याम्नतिर्जोपाल्पत्ववचनात्समर्थोपात्तीनांसहप्रयोगमित्याह दर्शनाच्चेति ऋग्वेदादिविहितांगलोपस्याहुतिहोम
प्रायश्चित्तादिविज्ञानवतमेवाविवत्रह्मणोद्धर्यथः इतिश्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्यायांरत्नप्रभायांतृतीयस्या
ध्यायस्यतृतीयःपादःसमाप्तः ३ शुभंभवतुसर्वजगतां रामायनमोनमः कृष्णायनमः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु किमत्राह इति चेद्ब्रूम इति सामवेदस्योद्गीथध्यानं ऋग्वेदोक्तप्रणवसंबंधो योगो इह सर्ववेदानां सर्ववेदान्तविहितोपा
स्तिसमूहे ओंकाराप्रणवरूपपदार्थोपासनानां च वेदान्तोक्तस्य ... संबंधसाधि समा ... तत्वाद्वित्यर्थः
ओंकारस्य ... साधारण्यात् ... ध्यानानां ... मत्वा ... तत्रमाह ... नेत्योकारेणवेद

इतिसूत्रवन्चेदांतरोदितप्रणवस्य वेदांतरोदितपदार्थसंबंधसामान्यात्सर्ववेदोदितप्रणवोपासनां ... लीतिलिंग
दर्शनं ... ८६ ... ओंकारं वेदत्रय साधारणं ... नेनेयं त्रयीविद्या
वर्तते नेयं त्रयीविद्या वर्तते ... तस्य ... साधारण्याद्वित्यस्या
धारण्यमिति लिंगदर्शनमेव ... साधारण्य ... इति ... उद्गीथादयः सर्वे सर्ववेदप्रयोगा
साधारणत्वात् ... तस्मात् ... उद्गीथादयः सर्वोपासनप्रयोगवचनेन स
र्वे सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् ... ८९ नैवेति प
... इति ... सहभावाक्षतेः यथार्थे ... वे
दितानामंगानां ... सहभावः ... गृह ... साधारणा ... इति ... मनुष्य
सति प्रसक्ते ... सहभावस्य ... ननु प्रयोगवचनवशात् सह
भावं प्रापयेत् उद्गीथाद्युपासनानि ... प्रति
नेति ब्रूमः

प्रयोगवचनस्य ... नियमादुपास्यति
यमएव ... नियमे ... प्रधानानुष्ठानं नि
यामकः ... नेतिब्रूम इति ... फलत्वात् ... दोह
नवदिति भावः ॥

नेति ब्रूमः पुरुषार्थत्वादुपासनानां प्रयोगवचनो हि क्रत्वर्थानामुद्गीथादीनां सहभावं प्रापयेत् १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

देहभिन्नत्वेनज्ञातात्मनः कर्मण्याप्तत्वमस्तीतिशङ्कांपरीसमाधत्ते नव्यतिरेकेति सर्वथेतिदेहात्मत्वेनापीत्यर्थः देहभिन्नकर्तृज्ञान
स्यागतेष्णकर्तृत्वस्यात्मज्ञानस्यनाशात्वमितिशंकते नन्वपहृतेति यस्माच्छेजापादिकेप्रियंभोगस्त्राज्ञात्मार्थमितिभाव
लिंगेनसूचितः मोक्षभिन्नमुकर्तृत्वरूपंनास्तीतिसमाधत्ते जन्मादिसंसारमारभ्यसाधितस्वरूपकथनास्तीतिशंकते नवि
ति स्वरूपज्ञानंवेदान्तज्ञानोपलक्षणस्वरूपस्याकर्तृत्वप्रकाशकवेदान्तविचारेणस्वान्तर्गतक्रियतेइत्याह समयमिति ब्रह्मविदांकर्माचारदर्शनं
ब्रह्मविद्यायाः कर्मशेषत्वेलिंगमित्याह आचारेति जियानांकृतवानित्यर्थः इमंवंशइतिवाक्येनब्रह्मविन्त्केयरा
तोऽइतेग्रहेयसमाणाजाराकरिष्यमाणमिवसत्वेत्रभगवानइत्यर्थः अभयपरोक्षितिविद्याविधिपरेषितयर्थः अस्यायासे
नव्यतिरेकज्ञानस्यवेदिकेभ्यः कर्मभ्योऽन्यज्ञानप्रयोगाद्गदिदेहस्य भिन्नमात्मतानलोकिकेषुकर्मसुप्रयुज्यतेसर्वथाइ
त्यर्थप्रवृत्तप्रपतेः वैदिकेषुतद्देहणातानवकालफलेषुदेहेन्द्रियातिरिक्तात्मज्ञानमंतरेणापवर्तिनोपपद्यतइत्यपयुज्यते
व्यतिरेकज्ञाननन्वपहृतपाप्मत्वादिविशेषणंदसंसारोत्पत्तिविषयमपिनिषेदृदेशनंनप्रवृत्तिसंसारात्रप्रियादि
संसारविनाशसमर्पितशेषवान्नाइह्यमत्वापदेशात्अपहतपाप्मत्वादिविशेषणात्तस्यमर्थंभविष्यति ननुतत्रत
त्रप्रमाणिनमतदएकमसमर्थात्रिविज्ञातगतानाव्यात्तदेवचसंसारिणआत्मनः परमार्थकरूपस्यापनिवृत्तमुपदि
पतत्वातिमात्रप्रसाधितं तस्यैवज्ञानस्याणिबनववषलक्षाराणात्तेपुसमाधानेक्रियतेदाढ्याय आचारदर्शनात् ३
जनकोहवैदेहोबहुदक्षिणेनयज्ञेनेजेयत्समाणोवैभगवन्तोऽहमस्मीतिवमादीनिब्रह्मविदामप्यन्यपरेषुवाक्ये
षुकर्मसंबंधदर्शनानिभवंति तथोद्दालकादीनामपिपुत्रानुशासनादिदर्शनादात्महस्य सकर्मावगम्यते केव
लाच्चेन्नातस्तुषार्थसिद्धिः स्यात्किमर्थंमनेकायाससमन्वितानितानिकर्माणितेकुर्युः अथैवमधुविदेतकिमर्थं
पर्वतंगच्छेदितिन्यायात् तच्छ्रुतेः ४ यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यवत्तरंभवतीतिचकर्मशेषत्वश्रव
तत्र्यवणाद्विद्यायानकेवलायाः पुरुषार्थहेतुत्वं समन्वारम्भणात् ५ तंविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेइतिचविद्याक
र्मणोः फलारंभसहकारित्वदर्शनान्नस्वातंत्र्यंविद्यायाः तद्वतोविधानात् ६ आचार्यकुलाद्वेदमधीत्ययथाविधा
नंगुरोःकर्मातिशेषेणाभिसमावृत्यकुटुम्बेशुचौदेशेस्वाध्यायमधीयानइतिचैवंजातीयकाश्रुतिः समस्तवेदार्थ
विज्ञानवतःकर्माधिकारंदर्शयति तस्मादपिनविज्ञानस्यस्वातंत्र्येणफलहेतुत्वेनन्वत्राधीत्यइत्यध्ययनमात्रंवेदस्य
श्रूयतेरूपायज्ञानलब्ध्यावद्याणसंकर्मनकुर्युरितिमत्वाइष्टान्तमाह अकइति समीपइत्यर्थः अर्कइतिपाठेप्पयमेवार्थः केव
लविद्यायाः कर्मशेषत्वेतृतीयामुक्तिमाशङ्क्याह तच्छ्रुतेरिति लिंगांतरमाह समितित परलोकायगच्छतंविद्याकर्मणीअन्वारभेते
त्यर्थः गुरोः शुश्रूषारूपकर्मकृत्वेत्यतिशेषेणविशिष्टेनकालेनयथाविधानंवेदमधीत्यानंतरमाचार्यकुलात्
दारसंग्रहंकृत्वाकुटुम्बेशुचौदेशेस्थितः स्वाध्यायमधीयानइत्यर्थः ययावज्ज्ञानंलब्धविमाकपर्यंतमेवमध्ययनमर्थावबोधांतरहे
दित्यनेनतिहल्लोकयामीतित्यर्थः

60

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्वकर्मणि विद्याप्रसंगात्तज्ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाशंक्याह पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः सर्वेषु वेदान्तेषु परविद्यानां गुणोपसंहारो ज्ञानस्वरूपं निश्चितमस्मिन्पा
देना शाकर्मान्तर्गतया पुरुषार्थहेतुत्वं निरूप्यते तेनांगांगिकाद्यायात्तादी निचित्य विद्यानिष्ठामाद्विशेषत्वेन कर्मानिच निरूप्यते इत्येकविद्यावि
षयत्वे पादयोः संगतिः तत्रादौ तत्त्वज्ञानं विषयीकृत्य वादिविप्रतिपत्तिमाह अथेति सर्वेषु वेदान्तेषु कर्मणोरंगांगितया वेदान्तसमन्वय
पः सिद्धान्ते केवलज्ञानान्मुक्तिरिति फलभेदः यथा जीवति प्रजापत्युक्तः स विद्याया लोकादिकं सर्वत्रावि याप्लभते तेन इन्द्रताभावात्सि
द्धिरूपमिति मन्तव्यं एवं सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति शेषत्वादिति सूत्रं वादस्वभावत्वेनोपन्यासात् पुरुषार्थवादोऽर्थवाद इत्यर्थः
पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः १ अथेदानीमौपनिषदमात्मज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशत्याहोस्वि
त्स्वतन्त्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवतीति मीमांसमानः सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते पुरुषार्थोऽतस्तस्मादुक्तवेदान्तविहितादात्मज्ञा
नात्स्वतन्त्रात्पुरुषार्थः सिध्यतीति बादरायण आचार्यो मन्यते कुत एतदवगम्यते शब्दादित्याह तरति शोकमात्मवि
त्स एषोऽहं नेवचेद् य एवं वेद ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविदाप्नोति परं आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्प
त्स्ये य आत्मापहतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति आत्मा
वा अरे द्रष्टव्य इत्युपक्रम्य एतावदरे खल्वमृतत्वमिति एवं जातीयका श्रुतिः केवलाया विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वं श्राव
यति अथात्र प्रत्यवतिष्ठते शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः २ कर्त्रत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात्तद्विज्ञानम
पि व्रीहिप्रोक्षणादिवद्विषयद्वारेण कर्मसम्बन्धीति तस्मिन्नवगतप्रयोजने आत्मज्ञाने या फलश्रुतिः सार्थवाद इति
जैमिनिराचार्यो मन्यते यथान्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति यदंक्ते चक्षुरेव भ्रा
तृव्यस्य वृङ्क्ते यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्या इत्येवंजातीयका फलश्रु
तिरर्थवाद इति तद्वत् कथं पुनरस्यानारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्य प्रकरणादीनामन्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेशाशं
क्यते कर्तृद्वारेण वाक्याद्विज्ञानस्य क्रतुसम्बन्धः इति चेत् नवाक्याद्विनियोगानुपपत्तेः अव्यभिचारिणा हि केनचिद्द्वारेण
४१ नारभ्याधीतानामपि वाक्यानि विनियोगः क्रतुसंयोगं कल्पते कर्ता चाव्यभिचारी क्रतुद्वारं लौकिकवैदिककर्मसाधारण्यान्नस्मो
त्तानेकर्माङ्गमफलत्वेऽस्य निकर्मशेषाच्युतत्वात् प्रोक्षणादिवर्णमयीत्वादिवदिति भावः तत्त्वज्ञानस्यार्थवादत्वे गुरुशिष्ययोः कथा
वादो यथेति जैमिनिग्रहणं आगफलेनांगमस्तम्भात्माज्ञानप्रयोजनं जलदाश्रयेतत्संस्कारके ज्ञाने फलश्रुति
रर्थवाद इत्यत्र दृष्टान्तो यथेति पर्णमयी जुह्वा यजमानस्य भ्रातृसंस्कारः प्रयाजादौ निक्रमाणि तेष्विन्यर्थः वर्मकवचं
आत्मज्ञानं न कर्माङ्गं मानाभावादिति सिद्धान्तीशङ्कते कथमिति पूर्वपक्षी आह कर्त्रेति श्रुत्यादीनामन्यतमाभावात्तयोः प
र्णतायाः तद्द्वारेण वाक्यात् क्रत्वङ्गभावो जुह्वाः अन्तवाक्यं तथापि कतृपस्याप्यकर्तृत्वान्नयात्मविज्ञानस्यात्माह सुव्यद
ति वाक्यात्क्रमसम्बन्धः पुरुषद्वारा आत्मनः कर्त्रावाच्यभावादिति सिद्धान्ती दूषयति नेति॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

६२

61

ब्रह्मविदां कर्मवत्त्वमस्त्यपि दर्शनात् लोकसिद्धमात्मकं किं लोकसंग्रहार्थं तेन तथा सिद्धमित्याह तदर्शनेति किं च यस्य कर्म
सन्न ब्रह्मविदित्याह श्रुतिश्चेति न हि वैश्वानरविद्या पारमार्थिकात्मविद्येत्याह नित्येति ब्रह्मविदां लोकसंग्रहार्थं क्रियमाणमपि
कर्म न भवत्यभिमानाभावेनानधिकारित्वादिति भावः समन्वारम्भवचनस्य सप्रयुक्तविषयत्वमंगीकृत्य विद्याऽन्यत्र सम्बन्ध
तुल्यं तु दर्शनं १ यत्तु आचारदर्शनात् कर्मशेषो विद्येत्यत्र ब्रूमः तुल्यमाचारदर्शनमकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः तथा हि श्रू
तिर्भवति एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे एतद्ध स्म वै तत्
पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे एवं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च
व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीत्येवंजातीयका याज्ञवल्क्यादीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दर्शयन्ति एतावदरे खल्वमृत
त्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेत्यादिका श्रुतिः अपि च यजमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मीत्येतल्लिङ्गदर्शनं वैश्वानर
विद्याविषयं सम्भवति सोपाधिकायां हि विद्यायां कर्मसाहित्यदर्शनं न तत्त्वज्ञानविषयं कर्मनिष्ठत्वं प्रकरणाद्य
वगम्यते तन्न तथेत्याह तुल्यं तु असार्वत्रिकी १ यदुक्तं तद्विद्यया करोतीति विद्यायाः कर्मशेषत्वमिति तत्र सर्वविद्याविषयत्वेऽप्रकृतवि
द्याभिसम्बन्धात् उद्गीथविद्यैवेहाभिसम्बद्धा नात्र सर्वविद्याप्रस्तुतास्तत्र विभागः शतवत् १ यदप्युक्तं तं विद्या
कर्मणी समन्वारभेते इत्यतः कर्मसमन्वारम्भवचनमस्वातन्त्र्यं विद्याया लिङ्गमिति तत्र त्वनाह विभागोऽत्र द्रष्ट
व्यो विद्यान्यं पुरुषमन्वारभते कर्मान्यमिति शतवत् यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पञ्चा
शदेकस्मै [redacted] पञ्चाशदपरस्मै तद्वत् न चेदं समन्वारम्भवचनं मुमुक्षुविषयं तत्र कार्यमानमिति
संसारिविषयत्वोपसंहारात् अथाकामयमान इति च मुमुक्षोः पृथगुपक्रमात् तत्र संसारिविषयं विद्याविहितप्र
तिषिद्धा च परिगृह्यते विशेषाभावात् कर्मापि विहितं प्रतिषिद्धं च यथाप्राप्तानुवादित्वात् एवं सत्यविभागेनापीदम
न्वारम्भवचनमवकल्पते यदप्युक्तं तद्धैतो विद्यानाद्विधानतन्त्रपरत्वेनेति अध्ययनमात्रवतः १ आचार्यकुलाद्वेदम
धीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्येति अत्र ब्रूमः नन्वेवमसति विद्यानादेति
धीतेरध्ययनमात्रस्य श्रवणात् अध्ययनमात्रवतः एव कर्मविधिरिति व्यवस्यामः नन्वेवमसत्यपि विघ्नादनेन
कारः कर्मसु प्रसज्येत नैष दोषः न वयमध्ययननिमित्तकं कर्मावबोधनमधिकारकारणं वारयामः किं तर्हि
मा भूदात्मज्ञानं स्वातन्त्र्येण प्रयोजनवदवगतं कर्मणि कारणमित्येतावत् प्रतिपादयामः यथा
च कृते तत्त्वज्ञाने कर्माधिकारो नोपपद्यत इत्युक्तं एवमेतद्विद्वदनधिकारमपि नियमाच्चेत्यत्रापि नाविशेषात् ३
कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इत्येवमादिषु नियमश्रवणेषु न विद्वत्प्रति विशेषप्रतिविशेषणनियमविधानात्
कर्तव्यतानियमः इति विभाग उक्तः मुक्तकल्पमेव तु नलुनवान्तालीत्याह नचेदं समन्वारम्भवचनमिति नत्वसंसारिविषये
विद्यमानिवाकेय या मामानवात्मनि विद्यादिपदार्थमात् तत्रेति विहितो ह्येयादिविद्याप्रतिषिद्धानन्यत्र स्तुतयेऽनुमतिर्वा इत्यादिरूपाय

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यावज्जीवं कर्म नियमेनानुतिष्ठेदित्याह कुर्वन्नेवेति इह देहे कर्माणि कुर्वन्नेव शतं समा जीवितमिच्छेदेवं कर्मिते
न त्वयि तद्वयि तस्य कर्मणा पापेन लिप्यत इति कर्मणोऽनुष्ठानाल्लिकर्मविज्ञानयोर्नान्तरीयकत्वं जरामर्यं ह्येतत्सत्रमग्निहोत्रं चेति
मित्यर्थः कर्तव्यं कर्माऽऽसंसारं यावत्तन्नः कर्मशेषत्वाभावात् तत्र तानि कर्माणीति सिद्धान्तयति श्रुतिरेव अग्ने नय इति
नियमात् कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नर इति एतद्धि जरामर्यं
सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चेत्येवं तु नानेति एवं जातीयका नियमादपि कर्मशेषत्वमेवावगम्यते एवं
प्राप्ते प्रतिविधत्ते अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति यदुक्तं शेषत्वा
त्पुरुषार्थवादः इति तन्नोपपद्यते कस्मात् अधिकोपदेशात् यदि संसारी शरीरः कर्ता भोक्ता सुखदुःखी स्यात्तदा ति
वेकेनाऽवेदान्तेषूपदिष्टः स्यात्ततो वर्णितेन प्रकारेण फलं प्रत्येवार्थवादत्वं स्यादधिकस्तु तावत् शरीरात्मनोऽसंसारीश्वरः क
र्तृत्वादिसंसारिधर्मरहितोऽपहतपाप्मत्वादिविशेषणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपदिश्यते वेदान्तेषु न च तद्विज्ञानं कर्म
णां प्रवर्तकं भवति प्रत्युत कर्माण्युच्छिनत्तीति वक्ष्यति उपमर्दं चेत्यत्र तस्मात्पुरुषार्थोऽतः शास्त्रादिति यन्मतं भगव
तो बादरायणस्य तत्तथैवेति न हीनत्वे यत्तत्त्वप्रभृतिभिरीक्षितामात्मानं प्रालिंगितुं प्रकारान्तरेण यदिस्तं मा भूदिकशारीरादी
श्वरमात्मानं दर्शयतिश्रुतयो यः सर्वज्ञः सर्ववित् भीषास्माद्वातः पवते भयादस्ताग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः
एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि इत्येतदेवं वक्ष्यामि नान्यदितो ब्रह्मणो वृत्तिर्नास्ति तच्चिन्तयतीत्यादिसंकलितमेवा
त्मनो वेदनस्य कर्मशेषत्वं न स्यात् तदात्मन एव सर्वप्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा
सर्वान्तरः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं तस्य
नियमयति एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्यादि
नेमं उपक्रमः पुरुषं सर्वमात्मनि विलोकयत्येवं नामरूपाभ्यां विभक्तस्तं मन्ये तदभेदाभिप्रायमिति यथाविरोधः प्रत्य
क्षत्वेऽपि च शरीरस्य परमात्मैक्यं कश्चित् सूत्रेणाऽऽविरत्यं तत्त्वमसि नान्यदेतस्मादिति मादृक्स्तमितिभ्यः सर्वेचेत
वाक्यशेषत्वमिति संसृष्टचित्तं श्रुतमपरं व इति कर्मणः फलप्राप्तिप्रयत्नं ततः पञ्चमानि कर्मशेषत्वं एवं तथाहि शुक्तेऽप्यवस्था
सादि स्यात्संसारिति कर्मवाक्यपाकस्यैवेति भावः जीवात्मकं यदात्मभेदाभिमानमित्यं योऽकारेण विरोधादिति कथमभेदज्ञानं च विरोधा
दित्याह पारमेश्वरमिति तज्ज्ञाने कर्माणामफलत्वेऽपीति कर्मशेषत्वाभावात्तद्विषयकोऽधिकरणे इति भावः ॥

तो१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० टी० ३

समासो नालोच्य विधति: परामर्शं जैमिनिः ऊर्ध्वरेतः सु स्थितया विज्ञस्य मन्त्र ब्रूयं जयेतिमान मांति मूलत्वा भांसंदे इभ्रातिमूलत्वात्
इत्य मिमार ब्रूयशेत आश्रमा नामवान्तरभेदा यत्तया वृद्धवचनेतयाचकाश्रयाथनस्तीति दर्शयेता नुक्रमणेता यत्रोत्रासः ॥ प्रजा
पत्यो ब्रह्मचारिच ब्रह्मचारी चतुर्विधः तत्रोपनयनादूर्ध्वं त्रिरात्रम लवणाक्षारं भुञ्जानो सावित्र्यध्ययनं गायत्रः यस्तु वेदस्य ग्रहणान्तं ब्र
ह्मचर्यं चरति स ब्राह्मः ऋतुकाले स्वदारगामी नित्यं परदारविमुखः प्राजापत्यः सर्वस्य वेदस्य ग्रहणं कृत्वा प्राजापत्यः आमरणा
द्गुरुकुलवासी नैष्ठिको बृहन्निष्ठावानेव गृहस्थोऽपि च चतुर्विधः वार्ताकः शालीनो यायावरो घोरसंन्यासिकश्चेति तत्र कृषिगोरक्षादि
कं यो विद्याधिकमजीवस्तिस्ताभिः क्रियापरो वार्ताक इति याजनाध्यापनप्रतिग्रहविमुखः शालीनस्तु षट्
कर्मनिरतो याजनादिवृत्तिः स यायावरः नियत उञ्छ वृत्त्या सिद्धिः कार्यक्रवे न्यायः शिलोञ्छवृत्ति र्ग्रामवासी घोरसंन्यासिक उच्यते इ
ति विस्मृतत्वात् वानप्रस्थोऽपि च चतुर्विधः वैखानसः औदुम्बरो वालखिल्यः फेनपश्चेति तत्राकृष्टपच्यौषधीभिर्ग्राममवहिष्कृताभि

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥ अथोधर्मस्कन्धा इत्यादौ येषां ब्रूयन्ते ते तु सामाश्रमाः सर्व ह्यवायंदा ह्नेतान
ने नत्यतिपादनाय प्रभवेति यतः परामर्शमेषु माश्रमान्तराणां जैमिनिराचार्यो मन्यते नविधिं कुतो नयं तं लिङ्ग
दीनामन्यतमस्याचोदना ह्यत्रोपलभ्यते अर्थान्तरपरत्वं चेषु एकमुपलभ्यते अथो धर्मस्कन्धा इत्यत्र तावत्त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमि
ति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले वसादयन्सर्व एते पुण्यलो
का भवन्तीति परामर्शं पूर्वकमाश्रमाणां मनायं तिकफलत्वं सङ्कीर्त्यं तिकफलतया ब्रह्मसंस्थता स्तूयते ब्रह्मसं
स्थोऽमृतत्वमेतीति ननु परामर्शोऽप्याश्रमाणां लब्धवमप्रमाणत्वेस्त्याचाराभ्यां तेषां प्रसिद्धिर्न प्रमत्वत्रूते:

रग्निहोत्रादिकं वैखानसः इत्यनेयस्तु प्रातः कथापयो दिशं पश्यति तत्र मोदुम्बरस्त्वदरीनीवारश्यामकैः कर्मपरः स औदुम्बरः
यस्तु जटावल्कलधारी अष्टौ मासान् शुपार्जनं कृत्वा चातुर्मासिकं रहीनयाति कास्सरही नेपुष्पफलत्याजी स वाल
खिल्यः फेनपास्तु शीर्णपर्णफलहरिनो यत्रतत्र निवसन्तः कर्मपराः इति तथा परिव्राजकाश्चतुर्विधा कुटीचकाबहूदका हंसाः
परमहंसाश्चेति तत्र स्वपुत्रगृहेषु भिक्षाचरंतः त्रिदण्डिनः कुटीचकाः बहूदकास्तु त्रिदण्डिनः शिक्यजलपवित्रपादुकासनशि
खायज्ञोपवीतकौपीनकषायवेषधराः लोकप्रवाहतो भैक्ष्यं चरन्तः आत्मानं प्रार्थयंते हंसा एकदण्डिनः शिखावर्जं यज्ञोपवीत
धराः शिक्यकमण्डलुपाणयो ग्रामैकरात्रवासिनः कृच्छ्रचान्द्रायणपराः परमहंसास्त्वेकदण्डधरा मुण्डा अयज्ञोपवीतिनः त्यक्त
सर्वकर्माण आत्मनिष्ठा यत्र श्रवणपदे संन्यासाभावाद्धानम्सत्त्वे न फलं तो सिद्धिः सिद्धे तत् त्रुवात् सिद्धिरिति फलमेदः
त्कथमाश्रमाश्रमान्तरं नैष्ठिको ब्रह्मचारी आचार्यस्य कुले गृहे कृपायते नैष्ठिकः इत्यर्थः कथं च तावाश्रमान्तरविधीयते किं तत्र ब्रह्मसंस्थ
ता स्तूयते न च तत्र स्मृतेषु कते ननु परामर्शोऽपीति अनुवादायेदिति प्रोवादयतीतिमपीकरोति सत्यमिति प्रत्यक्षा

62

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नियमवाक्यमत्र विषयमित्युक्तं विद्वेषोऽज्ञानस्तु संबंधे नाह त्वमय इति एवं कर्म कुर्वतोपि त्वयि नरे नैतो विद्यालयाद्वस्माभावादस
मालिकर्मणा संबंधो नास्तीति यावदुक्तः कर्म न लिप्यते सर्वकर्मलेपाय न भवतीत्यर्थः अतोहितिभावः तेऽज्ञानतः कर्मसाधन
प्रज्ञादिमायानिलान विद्यात्वेऽत्र फलेत्याह कीर्तीति तदेन्द्रुपेणानो साकं अयमपरोक्ष आत्मा अयमेव लोकः प्रकृपार्थलेव
र्यं किं प्रज्ञादिना कर्मशाखामन्यलोकाः कर्मत्वफलं तत्रत्यर्थः नत्वपरलोक इति ज्ञानफलमप्रमत्तत्वो किंवयुक्ता कर्मफलवदह इत्वा
दिमतत्राह अनुभवेति न केवलमनुपयोगमज्ञानस्य कर्मानलाच्चे किन्तु कर्मनाशकत्वाच्चेत्याह उपमर्दं चेति किंच कर्मैतत्व
त्वनयेनुमतिर्वा ४ कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यत्रापरेऽपि विशेषज्ञा व्याचक्षते यथैवं प्रकरणसामर्थ्यादिहानेव कुर्वन्निति संबध्यते ५
नयापि विद्यात्वन्यकर्मानुज्ञानमेतद्वचः न कर्म लिप्यते नर इति हि वक्षति एतदुक्तं भवति यावज्जीवं कर्म कुर्वतोपि विद्
विप्रकृष्टेन कर्मलेपाय भवतीति विद्यामाहात्म्यादिति तदेव विद्यात्वक्षते कामकारेण चैके ५ अपि चैके विद्वांसः प्रत्यक्षी
कृतविद्याफलाः सन्तस्तद्वहंभावफलात्तेव साधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं दर्शयन्ति कामकारेणेति श्रुतिर्भव
निवाजसनेयिनामेतत्तु रूपेवेतत्त्वविद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति
अनुभवाद्दृष्टमेव च विद्याफलं न क्रियाफलवत्कालान्तरभावीत्यसकृदवोचाम अतोऽपि न विद्यायाः कर्मशेषत्व
नापि तद्विषयायाः फलश्रुतेरयथार्थत्वमाक्षय्यं उपमर्दं च ६ अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफल
५८ लक्षणस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात्स्वरूपोपमर्दमामनन्ति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं
जिघ्रेदित्यादिना वेदान्तो हि न कर्मणां पूर्वविकाकर्माधिकारस्य विद्यायामनपेक्षितकर्माधिकारोच्छित्तिरेव प्रसज्येत
तस्मादपि स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ७ ऊर्ध्वरेतःसु चाश्रमेषु विद्या श्रूयते न च तत्र कर्माङ्गत्वं विद्याया
उपपद्यते कर्माभावात् न ह्यग्निहोत्रादीनि वैदिकानि कर्माणि तेषां सन्ति स्यादेतदूर्ध्वरेतस आश्रमा न श्रूयन्ते वेद
इति तदपि नास्ति तेऽपि हि वैदिकेषु संहारविद्याः श्रूयन्ते त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वि
तीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृ
तत्वमेतीत्यादिषु प्रतिपन्नाश्र
मेषु यदि प्रमाणदस्यानाम ... ऊर्ध्वरेतस्सु श्रुतिस्मृति प्रसिद्धेः तस्मादपि स्वातन्त्र्यं विद्यायाः
... ऊर्ध्व इति ... कर्मप्राधान्या ... नाश्रमाश्रत
... इति ... कर्मणां ... स्वान्निश्चीयते
... प्रजया वित्तेन ... इत्यनुवदन् ... विद्या ... अन्तेऽपि ...

वाक्यांतरेणवसाताप्देवणरि[illegible]चारिविधियैः सादित्यादि माह नैवैतन्मेवेति श्रूयेति पर्याश्रियो किः विधेयवेदनवक्ताहि
प्रा॰ साहित्यतत्वे[illegible]यस्य विधेयत्वेनार्थः वाक्यांतरेपि साम्यस्य तिमाह येवेति श्रूयेतिवाक्यप्रयोगः किः विधेयपंचाग्निविद्यायावो
न॰ नप्रस्थ्यस्य समर्केत्मानदृष्टिविधेयमित्यर्थः क्रतत्रित्वाम्यानुपपमास्यप्रयाभूतस्याश्रमपरत्वे निश्चयइत्याह यत्कामिना
६७ हिना उत्पत्तिभिन्नाइतियज्ञेनाध्येनकंदद्यादि निहस्यायाम्या इत्यर्थः स्वयमेवैनानुवादकत्वमेवैतिकृत्य विधेयतकल्पन
नाश्रमाश्रयणेयारत्युक्तं इहानीं विधिनात्मसाय्यवकत्वफलानवादिमाह विधिर्वेति. तावन्नोवादिश्वतेरविवेकविषय
नाश्रमा पवबाधकत्वमितिभावः अस्यफलत्वेनाश्रमत्रयानिस्य ब्रह्मसंस्थतास्तुतिपरमेकमिदंवाक्यमितितत्राश्र
नये त्वमेवपत्राजिनेतोलोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीत्यपवेदानुवचनादिभिः समभिव्याहारः एवमेवाप्यग्रहातपरस्य
पासनत्वस्य च पंचाग्निविद्यायामकृतप एव द्वितीयइत्यादिषु आश्रमांतराभिधानं परिस्यमिति नैषदोषः न
न३ स्वयकारणासङ्ग्रहात् त्रयोधर्मस्कंधाःयज्ञोध्ययनंदानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यंतमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्
श्रमसंबंधात्रित्वेनभावयितुंशक्यते नतत्रयज्ञादिलिंगोगृहस्थाश्रमएकोधर्मस्कंधो निर्दिष्टो ब्रह्मचारीति चस्पष्टमाश्र
श्रमनिर्देशात्तपइत्यनेकोन्यपत्ययः प्रधानादाश्रमांतरसंबंधोऽमृतत्वमेवमपिलिंगात्कुटुंबातपोभ्यामाश्रम
गृहीतिप्रसमान्यवा मर्योऽमृतत्वमाश्रमांतरे विधिरेवाथवृणीते २ विधिर्वायमाश्रमांतरस्यनेपरामर्शमात्रं नन
विधित्वाभ्युपगमएकवाक्यतापतीतिरुपरुध्येतप्रतीयतेवात्रैकवाक्यता पुण्यलोकफलत्वंधर्मस्कंधाश्रयस्य
ताम्रस्तनत्वफलेतिसायमेनत्स्ततीमपि नैकवाक्यताप्रतीतिंपरित्यज्यविधित्वाभ्युपगमोयो इवैतवादिषुपनरसादेशाना
हिसाध्याश्रमांतरप्रतीयातोपवादकत्वनपैकवाक्यत्वयोगनानुपपत्तेः पारणा वयमधनातस्मिन्पर्यायमनुइवे
इयविद्विदेवमोधारणनोत्तेसमामप्याधारणोनेकवाक्यतामतीनोविधीयतएवोपरियारणामसूदैतातयावोक्तेष्यवेल
लोविधिस्तथारणासुकृतंवादिदिति नहृदिहाप्याश्रमपरामर्शाश्रुतिविधिर्वेतिकल्पते यद्यपिपरामर्शएवायमाश्रमा
नविधिवनहृदयेप्रयुक्तमितिशंकते नन्विति आश्रमाणांविधानेनराश्रमभावादनुवादायमात्तुतिलक्षणादोषाद्विवेरविशेषा
श्रमविधिभेदकल्पनमप्युक्तवादिमाह समिमितादिना प्रतीनेकवाक्यत्वभंगेन विधिभेदकल्पने दृष्टांतमाह पारणावेदे
ति महापितृयज्ञेप्रनाग्निहोत्रेचहविषतिमंहविराहवनीयप्रतिसालीयतेनदालभ्यहविषः अथवास्मिपैधारयन्नवइवे
इतिविहिताधोधारणास्तावकनयापिरहितसेकवाक्यत्वभानेपिदैवेहोमसकदृशोपरिसमिधारणोविधिरेवास्त्वेवादितिवा
कभेदस्तोयाधायैनेमिमाचार्यंसोमकइत्यर्थः एवंचत्वारस्त्राश्रमाविधीयंतइतिपदउक्तःसमयमाश्रमत्रयानुवादेनपरिग्रा रसाप इति चार्थ

63 ६७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तयोरपीयमेव कृतिर्मूलमलङ्कुमक्तौ विधिमात्रकल्पनालाघवादस्या । नुवादत्वेनमूलत्वेन सा त्रिकानग्निका अस्य
तिस्तत्रैव विधिरेषु तिदुपकल्पनागौरवादित्यनन्यार । अन्तेष्टति स्या तेनादा अग्नाः पत्नर्त्वयावल्लीवकर्मति विधिकल्पविरुद्धा
याद्या : विरुद्धा रूत्वग्निका अस्मा उपेक्षा : कर्मानधिकृतेरथाद्दि मिथो अनुष्टुयादत्यर्थः यावन्नीवकृति विरोधाद्धायवेद्या
स्यामिति भावः कथं कृता वन्नु वाधस्याविरोधाद्धाद्दस्य वदितेयेषामनुष्ठानमात्राकातमपरोत नादनुष्ठानेनैतेषामश्रौ
तत्वादतोपचस्यास्य तात्स्तुतिपरमिदं स्तव अथवा कामिमपाद नत्विन्यादिना न तु मेनतिं तथायेचेतिनेविषमभिसुभवतीतिवा
कर्मेधादिदमथः कथं शान्नस्या अग्नेघरू तन्ना आत्रनाग्रमविधिरित्याह सोदयेचेति नहि प्रक्रमेनी मात्रमविधिरित्यनश्रा
अनश्रप्रमद्ग कृति विरोधे सम्पन्नाद्द लिप्या लेभ विधानान्न धिकुर्त्वे वियावा ननु मादेस्य मपिसदैवार्थेवेताभिःपत्तास
पुयज्ञेणण्य नयाननिमित्तिकुप्रभ त्तिमयस्मन्वन्नयाधिनागरस्यापमेवाग्निहेत्रादीनाकर्मणां विधानाच्छ्रतिप्रसिद्धमेवतद
ल्लित्वनस्मान्नु सर्थेपतायणपाम सर्वे नचोदनार्थः अपि चापवर्त्तिनि हृत्यमन्त्रार्थे अनित्य अग्नमान्तरेवीवृद्धा वापण्ड स्वानोपि
त्रिसह्मसयने आचार्योधिपिथनशाहृत्य प्रमान्तेनस्याच तेनगौ भेवत्र अप्रत्योको स्लीतित्तत्सर्वेयथाचोवि हस्तिन्येवशा घा
तथायेचे मेरणे पत्न्युत्तनपरम्पपा सनेतयः कम्पदृश्य हिउपव समानधर्म इति देवपाकाणे दृशाना अग्नमान्तरे पदेषा : तदि
यंचाश्रमान्तराभिधानेनत एव क्षितौ परस्पवत्रमादित्व नयन्तमेव मयाजिनोन्मोलकमिकतः । अयन्ते तीति तोकासत्त
वोयनपातिज्ञात्वतिः ननुब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विरुद्दोति इदमप्यपादित्रानेवथानजावालत्वान्तस्तमेव वमतस्य
नयेस्यात्वेनाकृति मर्गे विना वस्तितिउवृत्तां अनहेवपवा स्वाध्याय : स्याध कर्तां २२ अनन्तहेय मा अग्नमान्तरवा दरायणा
आचार्योस्मिन्नेवेदैश्रवणादहिगुद्दाद्दीनाका वपणवह्नयोः नित्यनिकृ तेषतिषन्नर्मिनिसमस्यमानः कृतसा
स्पष्टके सन्ना दिगादेसेपना अमोतरस्य परामयं कृतिहेमते अद्यापर्मकथापन्यायशहकृ त्वन रविहितस्वगा
हेस्य परामहमेवअमा अमातरमयौ निप्रतिपन्ना अयाचता सातर अपरोवेद निवीतमप्योन्नावीनयो : परास्म
र तयेनमिति अग्रमलोकोमहीयानपदयंभवावामपञ्च माम पिक्लर्वेतीतितत्त निर्वे समानार्थदेशमहित्यर्थः संप्रति
मूर्द्धपन्नमादित्यायकृतिना स्वीमिक्रनाचिन्यनयुमार नन्वविदिनाकृत्य कृता विनरा अग्रमाः अत्यनरविदि
नामनघ तपेन तहानानुवाधत्वान्नी इस्यवदिति तिहाबन्धति अनुपूर्वमिति अनुवादस्य कविदिपिस्वक
न्वेहष्टतमार यथाचेति निवीतमनुष्यमाकमप्राचीनावीतं पित्र्यमनुपवीतं देवानामिति वाक्ये वकमए
पवीतविधीयतेन लनमयेहृयमन्नत्पात मानुषक्रियाबु देवार्थं वन्मपनावीतनिवीतस्या सौ कथायेतया मोम

त्वाद्दितोत्पन्न विधि कृतानुद्वे यमाश्रमांतरमितीमांसा मतिनिराकरोति गाईस्थ्यवदेवाश्रमांतर

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जा॰
उ॰
८५

सर्वकर्मसंन्यासिनः श्रवणाद्यर्थं ब्रह्मनिष्ठानिर्देशोऽत्र नुष्ठेयं नास्तीत्याशङ्क्यानमाह तथाचेति न्यास इति संन्यासो ब्रह्मेति श्रुतौ हेतुमाह ब्रह्मा
हीति हिरण्यगर्भो हि परः इति श्रुतिस्थः अतो ब्रह्मत्वेन स्तुतः संन्यासः परत्वेति स्तुतावाक्यमित्यनिर्दिष्टि तानीति ततो मासपर्वस्नानहा
सेच्च कत्वाद्धि कर्मपरं ननु कृत्वोऽब्रह्मचिन्तास्तुतात्मनो ब्रह्मस्वरूपानिष्ठा श्रवणादिप्राप्तमनुयाः ब्रह्मणि प्रव नि
ष्कामा इति यावत् एवं ब्रह्मसंस्थामृतत्वमेति प्रधानो ब्रह्मचारिणा दृश्यते वकामसमासाश्रममनुतिष्ठेदिति विधिः परिणमते
अतो न ज्ञानानन्धकरोप्रक्षयं स्यात् तस्मादिति सर्वतिकृत्वा चिन्तामनुहृत्यनि अनधेर्येति शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं संक्षेपतः
मात्राय चिन्ताकृतेनि भावः यदि वेतरथेति ब्रह्मचर्यादिमवेव स्वर्गं कृत्वा दियाकाद्वारापदिस्याद्वित्यर्थः यदुक्तं कर्मान्तादि
कृत्वा धार्मिविषयः संन्यासइति तन्नेत्याह नचेति सामान्यश्रुतेः संकोचहेतुभावादिति भावः प्रथमिति संन्यासस्येति
तथा च न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयद्देतं विदान
स्तिरित्वितार्थः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इत्यादयः श्रवणमनन निदिध्यासनादीनां ब्रह्मनिष्ठास्थितानां
इत्याद्याः ब्रह्मसंस्थस्य कर्माभावं दर्शयन्ति तस्मात् विरक्तस्यैव ममाधिकार इत्यत आह प्राप्तं ज्ञानानन्दैकरस ब्रह्म
शोपिदोषानावनवति नेदं परामर्शपीतवेषामाश्रमाणां पारिव्राज्यं तावदुच्यते तापलभ्यते नैव अन
येऽसंयोगातु अविद्याप्रवर्तने वा वियुतः पदं विधिः सत्यमाचार्यवचनाद्विचारः प्रवर्तितो विघ्नतः पदं वदाम माननं विधिः पू
त्वा ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा इ
ति नचैवं स्तोत्रविनियुक्तविषयाशङ्का वक्तव्या विशेषश्रवणात् प्रधानविधानादनधिकृतानाम प्रव्रज्या अव्रती वा ब्रह्मा
नकोवास्तवा ग्निस्तनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्यादिश्रुतिरनधिकृतविषयं न तु दर्शयति अ
नो॰३ थर्वशिखाशिरस्य वासाम्बुदेपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षाणो ब्रह्मभूयाय भवतीति तस्मात् त्रिदण्डी त्रयमाश्रमाः सिद्धः
चोर्ध्वरेतसोविधानादित्यायः स्नातकमिति स्नातिमात्रमुपादानादिति वेत्राप्रवेशात् २। समर्थ संन्यासानां स्नातकः
परमः परार्थो ह्यात्मा यत्र स्थीयते यमेव गोभिः सामश्रयणं वा केनापि विधिस्थिते तस्य हि दमं वाक्यमिदं मेव पृथिवी मेवं
शेषः ब्रवीणो दानादिवेदव्रतवानाहकुल्लिङ्गवृत्तिरूपस्थानां नतमहत्त्वं गार्हस्थ्यं गृहस्थेषु वीतरागस्नातकः उत्सन्नाग्निर्विधुरः अथवा
नाग्निकः प्रव्रजेदित्यन्वयः सकलोपमनभूतवकार्थं चित्कर्मानधिकृतानां संन्यासोक्तः विकलाङ्गानां तथादीनां न तत्रानम
धान्यसमासाधिकार इत्याह अन्येति इति च नैसेचार्थश्रवणादिकं विना तानानुन्यते शरीरं मे विचर्षणमिति ह्यामेमपुम
तस्मात्कर्माणि शरीरविश्रवमिमे वासाकस्माद्यन्नालिङ्गाद्वेनावधर्मं कवयन्तो नाम नधिकारः स्यादित्यर्थः नचेति पारिव्राज्य
स्यव्रतांनचेत्यर्थः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाक्षात्कारायेति यावत् स्तुतिमात्रेऽप्यथिवामबोधकपिदुरुषवार्दक्वान्वाः समानार

सं॰ त्यागीति कतमेरी इति परमहंसोपनिषद्
ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थोऽथवा व्रती वा स्नातको वा
यदि वेतरथा प्रव्रजेत्
८५

64

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्रह्मसंस्थनामि यौ कथं पारिव्राज्यं विविदिषाभ्यां च विचारयति साचेति ननु ब्रह्मपदनिवाके आश्रमचतुष्टयस्याप्रामे निर्वी जायं विचारस्या

शास्त्र ब्रह्मा केय परिव्राजकः परमहंसो नवे तिसंदिग्धा श्रवणं तथाभिप्राय यदिवेति ननु कामस्येव ब्रह्मसंस्थः किं न स्यादत आह याला

श्रमिवेति अनाश्रमी न तिष्ठेदिति निषेधादित्यभावः दितीयं सिद्धान्तमभिप्रायमाह यथेति एवं परामर्शात् तदभावाभ्यासं सम्यग्ज्ञकार

वेण चयति तेनेति वनस्थस्य साधारणकृत्वादिकं तपः तिष्ठ सिद्धं तेनेकेनतपः शाहनेभय यस्साम न्यायं भिन्नं तासनप खिल

प्रसिद्धभावाचनयाचपत्ना घ सा स्माधर्म हायाग्र ह स्थाद्य आश्रमत्र य वक्तुं स स्यशाह्नेनेव ब्रह्मनिष्ठाप्रधानस्य तु ताश्रमा

साचविंचत्तु प्रथमे प्रयस्यकस्यचिदाहेति मपरिव्राजकस्येवेति विवेकृतं यदि च ब्रह्मचर्यानेषां आश्रमेषु परमहंसपमा

नेष परिव्राजकाधिपवारमहंसस्य ब्रह्मण्यात्मपरायणः सुसंबिविधा ब्रह्मणि प्रतिपन्नस्य यः कश्चिच्च

श्रोत्रमेष ब्रह्मसंस्थामृतत्वमेति नपरमहंसतः परिव्राजकः परिव्राड्च ब्रह्मसंस्थ इति सेवते नयनपः पा

तेन वेदान्तसम्प्रदाय परमहंसः परिव्राडपीति केचित् तद्युक्तं नहि सर्वान् नवान् प्रत्येकं विधाय तेन परिव्राजकास्य

त्वेन महं इति यथा ब्रह्म ऐहिके विरहस्थितिनाश साधारणे नैव ते नवि कर्म सानवि वा भिन्नात्वे च भिन्नत्वं न तावपीति प्र

क्तत पश्चात् साधारणाथ भावात् प्रस्थानाकामले धामधान ज्ञानपः सम्पन्न ब्रह्म हठभित्र तुत्तपमेतुस्य सपमाहि ल

सर्वान्वेवतपः शाहेनाभिलषान चत हेनच प्रतिहत्यात्माश्रमाभिः तु ब्रह्मपराभृतानर तानमया अपिच भेदमपदेशा

४८॰ ब्रह्मभवतित्रयण नेपुण्यलोकभाजः शपथो मतत्वमानीति पयानैषु यपदेशावकल्पते नचैवं भवति देवदत्तयज्ञदत्तौ

संदप्रभावन्त रस्यनुयोर्विधव्वत इति भवतिनवं देवदत्तयज्ञदत्तौ विसृमिश्र चमतु तपरत इति तस्मात् वैव्रयश्च अन्त

पुण्यलोकभाजः परिव्राजोऽसाधः परिव्राड्मतनयमत कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थस्यानुयोगमात्र भवेनयमानः सर्वे ब्रह्मभवत्य

परिव्राजक एवावतिष्ठते तपसाभ्युपायोभवाश्रमसमारामत्वानवेमनानपः सम्भवात् तत्र वैकाय सत्यादिति अतोवाते अन्यत्र सति

हि प्रमत्त्व भिप्रेतमापि परिव्राजकस्य सेवनं ब्रह्मसंस्थान्यथा तेन वयमेव भवति स्वाश्रमधर्महिता

कर्मानुष्ठानेन प्रवाप्रवृत्तत्वान् परिव्राजकस्यानित्यकर्मस्याग्राह्यं न त्वा ध्याने निःश्रेयस निमित्तः

शामद माद्दित तलोधर्मो ब्रह्मसंस्थनापाद्याहलक्काना विरतो विच्छेद निरूपणमेवं ब्रह्मन समवदृशाभ्यं पाद्दि

यथानेषु चान्तनिसामर्थ्यान्नरङ्गत्वसंस्थणा विधीयत इति सिद्धं नयति तदपुत्रकमिनालिंना प्रथमलाप देशाच्च ब्रह्मसं

स्थः सर्वानेमप्राश्रमेभ्यः पृथगभिलरनभाह प्राणेवेति नत्वा ब्रह्म भेदेन तथाश्रम वयं स्वस्य तथा हाज्ञामिनिचात्यकाल

भेदेनापि समभिसंदप्रजानं पत्ता पिकावता तिकर्मसु तेनेवाविविध मेव तच्चा ब्रह्म संस्थानं प्रपद्यते कर्मन्यागो न पा

श्रावत ब्रह्मसंस्थत्वमपरिदृष्टिविलि सभावः इत्यमेवार्थं स्पष्टयति नृपा कान कर्म यत्र नेति यद्यपि ब्रह्मसंस्थ साह

स्वेन ५

मदग्रहो ६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंमन्त्रे माक्षे विधिरिति व्याख्येयं तथा ह्यामन्त्रमिति व्याचष्टे प्रतिप्रकरणं चेति एवं प्रतिनिगमसकं कामा मानस्थानेनेन फलसंपादनसा
भा ध्यसमर्थत्वमर्थः एवमेतानि विद्यान्यपि स्वतन्त्रफलाः किमु वक्तव्यमन्यानि विद्यास्वातन्त्र्यमित्यालिविद्यास्ता तेष्वर्चितायाश्च ग्राथाः पर्य
६६ वसानामाह सगा विद्याया विशेषार्थः अश्वमेधे पुत्रादि फल्गुतारेषा विक्लवमा चतीति तिनानाविद्याख्यानकथनात्मकः पारि
प्लवप्रयोगो विहितः तथा चवेदा तथा कथनामाख्यानत्वमामास्याद्विद्यासन्निधानाच्च समवायमाह किमिति सर्वं तत्तमपेत्यात्त्विधि
र्योयानन्नुष्ठानलाभादित्यर्थः तथैवकथानां न विद्यालाभकत्वं पारिप्लवानुष्ठानलाभादितिपूर्वपक्षः तत्र फलमाह तत्स्तुति
परादेवस्य नाम विनि रिष्यादिमन्त्रेकस्य विमर्दस्य प्रयोगसमवेतार्थतयाथ सप्रयोगात्तत्तया वेदानस्य कथानां प्रयोगा
धर्वं तदेकवाक्यतया सर्ववेदानां कर्मशेषत्वान्न विद्यार्थाम मिमर्थः कथानां गुरुशिष्यसमाचारप्रदर्शनेन बुद्धिसौका
प्रतिप्रकरणं च फलाभिश्रवणे या पथि ताः वैकामानां भवति एवं देवकामाणां नस्ये तत्कल्पे नेह मैलोकाः र्थश्चा वृत्ता श्रेया
दीति तस्मादपुरुषार्थत्वविधानार्थाः उक्तीयादित्यनुनयः पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् २३ अथ इत्यादि वत्साम्यद्द्व्यार्थं
वेभवत्वमेव यथाच कामायनी चप्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयाव
हुपाक्य आसेत्य वुमाद्धि वेदानुपठितमाख्यानेषु समवायः किमिमानि पारिप्लवप्रयोगार्थान्याहो स्वित्सन्निहितविद्या
प्रतिपत्त्यर्थानीति पारिप्लवार्था इमा आख्यायिकाः नयः आख्यानसमान्यादाख्यानप्रयोगस्य च पारिप्लवे चोदितत्वा
त ततश्च विद्याप्रधानत्वं वेदान्तानां न स्यान्मन्त्रवत् प्रयोगशेषत्वादिति चेन्न तन्न कस्मात् विशेषितत्वात् पारिप्लवमा
चक्षीतेति हि प्रकृत्य मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादीनि कानिचिदेवाख्यानानि तत्र विशेष्यन्ते आख्यानसामान्याच्चेत्स
र्वसंग्रहेति स्यात् तथैकमेवेद्विशेषणमनर्थकं स्यात् तस्मान्न पारिप्लवार्था एता आख्यायिकाः नयः तथा चैकवाक्यतोपबन्धात्
२४ असति च पारिप्लवार्थत्वे आख्यानानां सन्निहितविद्याप्रतिपादनोपयोगितैव न्याय्या एकवाक्यतोपबन्धात् तथाहि
तत्र तत्र सन्निहिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते प्ररोचनोपयोगात् प्रतिपत्तिसौकर्योपयोगाच्च मैत्रेयी ब्राह्मणे तावत्
वदात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्यया विद्ययैकवाक्यता दृश्यते प्रातर्दनेऽपि प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्याद्यया ज्ञानश्रुतिरित्यत्रापि वायु
र्वाव संवर्ग इत्याद्यया यथा च सर्व आत्मनोऽवपाममुदखिदत्तमित्येवमादीनां कर्मश्रुतिगतानामाख्यानानां सन्निहितवि
धेः स्तावकत्वं तद्वदिति दृष्टान्तोपयुक्तं पूर्वेण सामर्थ्यलिङ्गाददतो विद्याप्राधान्यमिति फलं मत्वा सिद्धान्तयति तद्वेत्यादिना अश्वमेधे ग्रहणमेव
निमनुर्वैवस्वत इति कथा उपाख्याने ह्यतीयहि नियमो वैवस्वतं इति तथेह ति कृष्णा आदित्यन्निवाक शेषकयानां विशिष्यावकल्प्यते
पक्रमस्य सङ्कोचाय करोति भाव: क्वतर्हि कथानां विनियोग इत्याशङ्क्य मन्त्रविधानाद्धि द्योत्यस्ति तयाह तथा चेति प्रोक्तं
प्रीति तत्तन्ने स प्रजापतिर्वपामुदखिदत्तामग्नौ प्रागृह्णाति सप्रजापत्य मन्त्रस्तूपरमालभतेति विधिशेषत्वं एवमन्येषां
तत्त्वहि [illegible] एवमपुरुषार्थकरणप्रयोगे विद्यायास्तात्पर्यमधिकरणत्रयेण स्थितं कर्मणोऽधिकरणस्य फलमाह अत्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आसृष्टिनिसर्गेणगाहानादस्मर्वार्थेत्वाचसंसारयस्मात् जितिमिति यथान्त्र हेतुमाईस्यमासम्प्रत्क्रते: पारिभ्राजस्मान्हेयवंततद्दासं
क्रतीनांत्र हारिरत्नति अतिसायमत्तुतितनोमति प्रवर्षणवयति ततत्मांइति ननु नियमेनवप्रथिवीत्नित्रत्पते चयनस्य: कृमे
आटितरइतित्तति: आस्वतीय: स्वर्गलोकइतित्तति: तथाहोत्याद्वीनंमस्तनमनादिपत्ति: स्तुतिरित्यर्थ: स्तुतिलत्त्वाणतैव
रेत्तिपकत्वनमनत्रानपालत्वाभादितिसिद्धांतयति नतुतीनि प्रवेपत्तेत्वननुप्त नफलेसिद्धानेतनुहान मितिमतव्ये स्ताव
कत्वेनार्थवत्वेकिंनप्रमाहित्यतआह विधायकत्वेति मुक्तोनियमवत्त्वे हनिमासिद्धतीनापलत्वनतुहारिविधिप्रकरणस्थतयास्तावक
त्वेनार्थवत्वस्तननमादित्कतीनाप्रमत्यावि[illegible]स्थत्वाभावात् तवदप्रवीत्वालिविधायकत्वमवश्युक्तंकत्वतस्मनिवदि
तिभाव: कित्वात्रपृष्टि: इत्याद्यत्रितत्वाचितयाकवृत्तकलनवस्तु: त्कमत्वादित्याह भावेति नचैवमुपासनावि[illegible]
स्समतमादित्कतीनाभिनिसामत्तविधपीतितविधपार्थकत्वसभवन्त्नितदाहरणायामादितिभाव: देवीमहिहकुर्यादितिप्राप्ये
नारावपिलिडादिप्रधानाइषासंतिमादिप्रासादानाक[illegible]प्रकायमनप्रहार तथाचेति पतलिडादिकेवदेहत्वमोतो
वितत्त्वीयादि: स्तनमथमाआर्हेरितिशायन्तविधायरांयतितित्वेयाय तत्वयथा तिशिवतस्पद्यात्यादीतिचमीनास्तुमादायमवगाप
यपनेवत्तहादिप्र: स्तुम: सर्गलोकप्राप्तवती[illegible]तइदिति[illegible] नत्वितिमा उमासाकृतीनाम
धानतवतुकस्पवर्तत विधर्मवत्वायास्तुवीर्थाविदितामवतितस्यकर्मत्वामावन्तकमानप्रमान विधायकसादिशत्रुमवा
कापांप्रमानुमिलिपरामानातुतित्कपरत्वनइमतविधिनाविकवाअमानत्वप्रेषनविधौनास्तुतिपत्रप्रदेशोनसवि
हितानांन होत्रादीनां नियप्रतत्त्वानरपविनम्लुतिविस्तावपरभावमपरुतिपदासाम विधिके[illegible]तन्द्रहितिणादिविधि
मेनियावेत्यस्मान्मितिवेदमत्साहपर्णेजातोपकारकत्व: भावायाम: इतीरणनुपासीतनमापासीनाहम्
वयमस्रीतिविधादिसाह यत्कविस्त्रविचिघ्नातु: सूत्रेतेवस्तलिमा यदयोन्नमयोवारस्येत तथाचमायविस्स
णकुपाविपत्तकतयोसत्रावेतिवतम[illegible]प्रतत्तमत्वादेवेदमुतिवतीविपत्तितामिति तितुत्पर्यावविपितितम्समाना
नियमेनेहसाधनत्वा नावि देवतयां तयकंताइमपुर्वतकमन्त्रिके तत्रपूर्वकविभिनार्थ: अद्विसाह लिडादीनिन[illegible]केपस्मभि
लके: रेचपरहनामवतिनित्तत्तानतत्रपरित्ताकिनसिनिविधियाजिपरमानावाचिककमतोनाम्रदास्तणाम सर्वेपानप
वत्त्तिडादीनाविधिनहारापत्तत्वाविवक्षितत्वात्रवत्तमपदत्वका वनेवकोकप्रत्यावर्त्मप्रवीत्वविति तत्रसरितवत यथपिद्रकरण
इतिपाल्पसक्कराणामहितमावनाया क्रियाणामन्त्वांचितत्वनन्तपर्यायोनः असमायाससवीमर्थातत्वत: तथापिउत्मामभवन्
स्वात्नमत्पस्यातितत्वस्य चेतृपान्वितिदक्षपरानककवाचरलकमावनानाहामक्नानाम: अतियामायतया किमावहार: नन्कृषी
दितिवकक्षर्थमानाजातितानावतयत्वहाविनियुज्यामततमपादितेमनपुनानयंज्ञमहवितइन्वतत्रामदाजनतामनेवि
विधेयमते करतावनायादिपतेइति भावकपक्ता भावेना तदित्नामप्रक्रियानां मरितिप्रहतमवधीयामाराणाकुमी
त्रमोणामनत्रिजानइप्राप्तित्रिमपकमिकाभावनेनाह नाया वतोनाकवीडिकावकारात भावात्मकत्वकर्मणायत्नपद

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कर्मणां तत्त्वज्ञानार्थमेवेति व्याख्यानात् अथैतावद्दि [illegible] कश्चिद्देहमात्रः [illegible] तेन [illegible] कर्मणां [illegible] इति मत्वा सर्वे
मा॰ वेदाः [illegible] एवं विद्यायामेवादि [illegible] कर्मापेक्षत्वं [illegible] विद्याया [illegible] नैकवाक्यतासंभवे
न॰ वर्तमाने [illegible] विद्यायाः [illegible] आश्रमान्तराणामपि [illegible]
८२ इति तथापि [illegible] शमादेरावश्यकत्वात् [illegible] तस्मादेव विद्वांल्लिप्यते कर्मणा पापकेनेति तस्मा
देवं विद्याधीशमाद्युपेतो भूत्वा विचारयेदिति विधिं [illegible] नेति न्याय इति अत्रोपरतपदेन संन्यास उक्तस्तस्मत्र
अपि [illegible] विद्यासाधनत्व [illegible] इति संस्तवो [illegible] ७१
[illegible] यदि [illegible] ब्रह्मचर्यं चरन्ति तदपि
[illegible] विद्यासाधनभावस्य [illegible] कषायपक्तिः कर्माणि
[illegible] तथा [illegible]
[illegible] विद्याफलसिद्ध्यर्थं
७२ उक्तं [illegible] इति शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि [illegible] २ यदिकश्चि
[illegible] विद्याभावात् [illegible]
[illegible] विद्यार्थं [illegible] इति तथा
पि तु शमदमाद्युपेतः स्यादित्याश्रीतस्मादेवं विद्वा [illegible]
66 [illegible] विद्यासाधनत्वेन शमदमादीनां विद्यायां [illegible] ततोऽपि शमाद्युपेतो
भूत्वा [illegible] इति वक्ष्यति [illegible] इति [illegible] तस्मादिति [illegible] प्रतीतेः
[illegible] इति चमार्थ [illegible] विधिमधीयते तस्माद्यज्ञादीन [illegible] शमदमादीनपि [illegible] ५१२
वि [illegible] शमादीनां [illegible] विधीयते यदि तु लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति [illegible] इति ६०
[illegible] फलवत्त्वेनानेकशमादि विधाने ७
[illegible] विद्या [illegible]
[illegible] दिविधिरिमन्त्रवय ॥
॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यद्यपि विद्यास्वफले मोक्षे न च वितयेस्य कारित्वं कर्मापेक्षते तथैवेति वा दिविवादान्तं शङ्के नैतत् सविस्मापेक्षत्वे समन्तादिष्यमाणान्
कर्मसमुच्चयेन मोक्षसाधक यत्नाद्युक्तत्वं [illegible] विद्यामुक्ति हेतुत्वात् विद्यानिष्ठत्वमनुक्तेन कर्मापेक्षेति सिद्धान्तयति पुरुषा
र्थ इति अग्नीध्नप्रदेशनत साधक कर्मा [illegible] तेजसः पुरुषस्यात्र विद्वत्त्वानेन वदनेनैतत्र [illegible] तिलक्षितिर्भाष्यो
तिभावः मुक्तावेव कर्मसाम्याद् [illegible] विद्यायास्तेषु विलयिमुद्दिश्य तेषामपेक्षत्वात् धिकं वक्तव्यमुपसंहारस्तमुपसंहार
स्तत्रस्वफलमाह श्रुतिकेति अधिकमाह सर्वापेक्षा यथाश्वमाकल्पनाद्विद्या निष्ठतो कर्मानपेक्षत्वात् यास्माच्चादिद्यापाम [illegible]
करणमात्रसाधारणानादिकर्मापेक्षेति सूत्रार्थः तत्र विद्यार्थकर्मानुष्ठानासिद्धिः फलसिद्धौ तेन तत्सिद्धिरिति भेदः अत्र विविदिषा
यामिष्यमाणे वाने वा यत्ताद्दीनां कर्मसंग्रहः तत्र सर्वत्राद्दीयते यमाया [illegible] तिपत्ति बन्धकदवितत्तया [illegible] शुद्धिद्वारा कर्मसाध्य

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति तच्च चरितमपि संभवात् [illegible] नतद्वि [illegible] विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वात् ग्नीध्नाश्रमक
र्माणि विघ्ययास्वार्थसिद्धेनापेक्षितम्या [illegible] निकत्वात् फलमुपसंहरति [illegible] वा सर्वापेक्षा च
श्रुतेरश्ववत् २६ इदानीं विमतेः किं विद्या [illegible] श्रमकर्मानुमितिकर्मविद्यापेक्षेति तत्राह
वाग्नीध्नादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धेनापेक्षितानि [illegible] इदमुक्तस्य सर्वापेक्षा
चेति अपेक्षते च विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि [illegible] वचनमपेक्षते वाश्रमकर्माणि वि
द्यानापेक्षते चेति नतिसूत्रः उत्पन्ना हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न किंचिदन्यदपेक्षते [illegible] कुतः यज्ञादिश्रु
तेः तथा हि [illegible] विविदिषन्ति [illegible] यज्ञादीनां विद्यासाध
नभावं दर्शयति विविदिषासंयोगाच्चैषामसाधनभावो वगम्यते ॥

त्वसंभवात् न च [illegible] प्रयोगाद्दर्शपूर्णमासवद्व्यापकत्वात् न चश्रु
त्वेन [illegible] श्रुति
[illegible] विविदिषायां कर्मापेक्षा [illegible] इदमिति [illegible] वि
द्यासंनीतो विद्यायास्तन्मनुतस्मादिद्यार्थकर्माणि [illegible] तदावेदनं च
विदधातीति [illegible] विविदिषासंयोगाच्चेति इष्यमाणे
द्रावणमुच्यते [illegible] वेदनमपेक्षते [illegible] फलत्व भिद्वत्व
तथा विद्यायाः साधनः फलत्वभावनाद्यत्रमोदोऽनपेक्षमस्य [illegible] फलत्व
प्रसङ्गादिति भावः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा०
न०
९९

नकत्वंनेमन्त्रोहितिपानंगुणानांविधुनितिक विषयं यथा ग्राम्यकर्मणि वा नदेवता मोपास्यकत्वं नितिक विषयं परस्त्री निषेध
मात्स्यनहीति ग्रामेसिहांनेमनाद्धि वर्ज्यपति नेदमिति प्राणिनिषिद्धा विधिमस्थिर्थः यथा कालनाम्नां निवेदनविधिः क
ल्पः निषेधपण हविरोधान्कस्मेहि विधिः सामान्यशास्त्रवाधकः नान्यकल्पइतिभावः स्वस्यम प्रापा विदेनसर्वान्नानुमति
रित्रलिंगवस्तत्रेयोजयति नदृश्यपति इतिमदष्टायार कल्पनात्तिणानेदं नेष्वकृ देशास्य स्पष्टेण डर्थि द्वजातेवालया
महज्ञायपाम्न निर्देशान्तरेगाळुन्नि मप्रामे स्थितस्या निषेधा इति पालकाले न प्रामिताविदिनान पंभत्तिनान्नु सिन
नेदसर्वान्नानुज्ञानं विधीयत इति न प्रतिविधायकः शास्त्रपलभ्यते नदृश्यापर्व विदि किं वनानन्नं भवती
निवनेमानापदेषाम्नवाम मासाविधिषुग्नी तेष नविशेषकारण लोभे नैव विधिरभुपगन्तव्याकाते अ
पिवस्था स्मिथान्देशापणस्थान्नमियान्तेदस्नुभाते नैवविदः किंविदन्नं भवतीति नवस्थादिमर्याद मन्त्रमानुषापादे
नोपपोनुषा मनेषा का तेन मणमणान्नमि दृसर्वमिति विविन तिन तस्मात्प्राणात्त्रविसानव्रषासाश्चयमयेवाहे
नसर्वान्नानुज्ञानविधिः नदृश्यति सर्वान्नानुमति सुप्रापणमयइति एतदुक्तं भवति प्राणात्ययएवहिपरस्या
मापदिसर्वमन्त्र मदनीयं नेनाभ्यनुज्ञायते नदृशीनाक्रमयाद्दिष्ट तिश्वाकायाम्सकृष्टायां मवक्ष्यामामम न्न
भक्षणमहृतिदर्शयति मदवीदनेषु कुरुषि यस्मिन्नाम हृतावाकाण्याः किल उषिरापद्द न इभ्ये नसामिवा
दिनान्कुल्माषान्भुवादानुपान नन्दीयन्नछिष्टदेषामेमापवद्देकायांग चाज्ञावाचनवाभ्यज्ञा विद्धामिमा
नावासंत्रिकामेमे उदपानमिति च अनश्चामेष्वान्नं स्वपुरोच्छिष्टान्मेयुषिताकुल्माषान् तयावभवे
ति तेदनेद्रछिष्टोच्छिष्टपर्युषितभक्षणदर्शयन्नाः अनेनशापात्रिकपोलस्य ने मा एन संघपहंगेगवापासांपाहा
यामसमपिभक्तोनिमिल्लव्यावस्थाया वतन्नकर्तव्यविधावनापीस्वनुपानपन्नाभावोन्नाह्यमने नस्या
दर्थवादेन हवापे वेविदीत्येवमादि अथवायाच ९९ एवच समन्या हारा सुद्धेसन्वशुद्धिरिमेवमाद्दिमसामस
वि मागसाक्कमेवाप्यनेम विद्धति अपिचस्मर्यते हे पृषिचापसर्वान्नभक्षणमपिसर्ययनेविदुषोविदुषस्था
विशेषेण जीविनाय यमाप ज्ञेयान्नमनियत तन्नः लिप्यतेनस्तपाप्मेनपयमपत्रमिवांभसेति
मा घान्यचक्रिताभत्ति तवा निर्मोनजल्वेरदह्रोण्सुकेसस्तुच्छिष्टमेषीनस्यादिति प्रतिषिद्धमभाषाः किंबोच्छिष्टाइतीमे
नेकेसनि माषभक्षणेजलमाभो चकारणा मेवाचेअन्नापोममञ्जायदक्लिन्नस्यान्नतेस्वकोतत्वउगतदोलभ्यते वृत्तिमा ९९
षान्वादित्वाछिष्टान्नापायेदत्तवान्सावानोपक्रतापमहरा पंक्तान्वामाषान्सरस्पप्रानस्तु सेदहौमचेतानवादिताएग
होयतेगतामहेलाज्ञादीनाद्विषप्राणए हिकामलावादिदेवनाउपहिष्पनप्राण्यछ्यितइतिभावः येत्रेच्छिष्ट
भक्षणं नलमागामकपिष्टाचारसियाद्दोनादनायद्दिविदुषामभद्दनभवत्यपितिसूचानइतिभावः

67

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यः पूर्वपक्षादिस्फुरितेः स्वयं तत्त्वांगीकारः यथा तन्तोत्पन्नं इति किं कान्यायेन सामग्र्यादिस्वीकारार्थं कृतत्वमिदानीमस्त्विति यत्त्वादीत्यपीति य
ज्ञादीनां विद्यासाधनत्वरूपसंयोगासम्भवेन्वादर्वानस्वाभावभेदेनोविधिः स्वीक्रियते तत्र विद्यावाक्येन महावाक्यैकवाक्यतानर्थः
परमशकरणोपप्रवाल्लविधि विप्रत्ययस्तेनैवसमर्थितमिति [illegible] तस्येति दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतत्वमुपाशुयाजस्यापि प्रसङ्गादिति तत्र प्र
यादेवनामिष्टभागेनवादर्शपूर्णमासयोः नाफलः सम्यगस्त्यनीतस्यकालत्रयानवस्थाप्यदृष्टवत्तासंवंधस्याविनाभावे
नयागविष्णुपस्थापकत्वात् प्रयोगाङ्गत्वात् विधिपदसमभ्याहृतप्रकरणाद्धकेष्टापूर्वादिज्ञानोपिष्टभागाङ्कतेषामिति विरु
यज्ञादीनपि तत्त्वेपदिष्टत्वान्नीतिफलभेदेनैव न तु तं यज्ञादिभिर्विविदिषन्तीत्यत्र न विधिरूपफलभावत्वमित्यस्यमुक्तं न
च यदि न पृथक्त्वात्संयोगशास्त्रविरोधः पृथक्त्वात् न शब्दान्तरादीनां विविदिषासंयोगः पृथक्फलाभेदेन चान्यथेन तत्संस्थाप
यितृभागोदनकोदीपवर्णादिषु चापूर्वविधिके पुनिकाभ्यां पृथक्त्वादिद्विविधमित्यपि कस्य यो [illegible] विरुद्धत्वेन प्रती
येतेत्यादि विचारः प्रथमं तत्र प्रवर्तित [illegible] कथाकालीनविधिर्वा यागादिति [illegible] निरुपभाव होता [illegible] त्वनभिसधाय
फलमनुष्ठितान्नियज्ञादीनि मुमुक्षोर्विनासाधनानि भवन्ति [illegible] न तत्र यज्ञादीनि शमादीनि च पथा प्रमाण
वत्पत्वाश्रमकर्माणि निधीयमानानि [illegible] नत्वन्यथा विधिर्न विद्यासम्पादने प्रमाणसत्त्वानि विद्यासाधना
ति७ निशामादीनि विविदिषायां [illegible] त्ववायस्तत्र किमनुवादो नो वैविदिकत्वं सर्वज्ञानमति श्रुत्यनुरुद्धयेन दर्शनात् र
प्राप्तसंवादस्य पर्वकालदानादिनादृष्टादेवावाचकस्य विविदिषायत्तेनात्र [illegible] तत्त्वज्ञानेनैव ज्ञानं दृष्ट्वा [illegible]
न भवति नान तत्र [illegible] प्रमाणसाद्धोश्रवणमनननिदिध्यासनकिमिदं समौ [illegible] शमादि विविदिषायां विधीयते
उत्तरत्वमर्थे संवेषितार्थ इति संप्रवृत्तविधिरिति [illegible] विशेषकत्वरूपेणोभयमतः प्रमाणविद्यासंनिधाना
तदंगत्वेन तन्नियमनिरूढत्वरूपरिगृहीतेन तत्र [illegible] विभाग [illegible] स्यादेव प्रदेश सामान्यविशेषभा
वाद्यापोयपत्तेः यथासाहित्ये [illegible] निषेधस्यापि संनिधानविधिबाधः [illegible] विनियोगपरिहारेण [illegible] नवा
मदेवातिद्या विषयेण सर्वं सर्वापरिहारवचनेनैतत्साम्यान्नविभागसामान्यविभाग [illegible] पिण्डाविधि
या विषयेण सर्वान्नभक्षणवचनेन मस्याभक्ष [illegible] लभ्येतेत्यवं ग्रामे [illegible]
तेषां संवंधः पौरुषेयत्वा निषिद्धत्वेऽपि विद्याविरुद्धत्वं स्वकर्माणि [illegible] सिद्धिर्विहितत्वान्नवदस्माद्धास्त्रतया कर्माण्गज्ञानरहित
त्वे सत्यादिविद्यावत् ज्ञानोदयमनुष्ठितिः [illegible] तत्त्वं तया च मन्त्रासामावश्यकत्वं [illegible] द्वितीये परिहारपातमादीनां ज्ञानार्थं
त्वादनुष्ठानेन कर्मणा दृष्टद्वारा ज्ञानार्थत्वादिति भावः सर्वा ज्ञानमतिः एवं विविदिषायामपि सर्वा [illegible] तथा च तत्र यथोक्तः ज्ञानं
भवितव्यं पूर्वत्वात् [illegible] सत्यासः प्रथमं तावत्पूर्वसिद्धिः कल्पयति पूर्वपक्षयति विविदिषेति अत्र भवता भवतानियममात्र
सविशेषान्तसिद्धिः फलसिद्धानेन तु विद्यासंबन्धितिविवेकः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र॰ सू॰
९९

विद्यायाः सहफलकारित्वं सहकारिप्रधानभावं निरस्यति नचेदमिति विद्यायाः श्रुतिविहितत्वात् अंगापेक्षा लिंगतो हि तानि कर्माणि श्रु
तिविहितानि विद्यायां न सहकार्याणि नित्यत्वात् आश्रमधर्मत्वाच्च न कर्मणां सहकारित्वसंभव इत्यर्थः नत्वबलमत एव विनियो
गः पृथक्त्वं संयोगभेदस्ततो न विरोधः कामनायाश्च नित्यत्वेपि कर्मणां नानित्यत्वं नित्यविधिना प्रयोगस्य नित्यत्वात्
कामनया काम्यप्रयोगो वा नित्यत्वासिद्धेर्न कश्चिद्विरोधः इदं चैकस्यैव अपत्यसंयोगपृथक्त्वमिति सूत्रे चिंतितं यथा खादि
रो यूपो भवतीति श्रुत्या खादिरत्वस्य क्रत्वर्थता खादिरं वीर्यकामस्येति श्रुत्या पुरुषार्थता चेत्यत इति वाक्यद्वये विनियुक्त[त्वे]
नचेदं विद्यासहकारित्वं वचनमाश्रमकर्मणां यज्ञादिवद्विद्याफलविषयं यत्र नित्यत्वमविकलं तत्राप्याविद्याया अ
साध्यत्वाच्च विद्याफलस्य विविदिषाद्वारा विद्यासाधनेषु ज्ञातां मासादिश्रुतफलसिसाधयिषया सहकारित्वसाधनानां तत्र
मपि सतेनैव विद्या तथाचोक्तम् नतु वाग्गीधनावन्य येति तस्मादुभयविसाधनत्वमुपेक्षासहकारित्ववाचो
युक्ति ननु च तत्र नित्यानि संयोगविरोधः प्राप्तः कर्मणो भेदोपि संयोगभेदात् नित्यो ह्येकः संयोगो यावज्जीवा
दिवाक्यकल्पितो न तस्य विद्याफलत्वमनित्यत्वप्रसंगः संयोगान्तरे वेदानुवचनेनेत्यादिवाक्यकल्पितस्तस्य
विद्याफलत्वं यथैकस्यापि खादिरत्वस्य नित्येन संयोगेन क्रत्वर्थत्वं नित्येन संयोगेन पुरुषार्थत्वं तद्वत् सर्व स्वेध
थापि त एवोभयलिंगात् ३४ सर्वथाप्याश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च त एवाग्निहोत्रादयो धर्मा अनु
ष्ठेयास्त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः किं निवर्तयति कर्मभेदशंकामिति ब्रूमः यथा कुंडपायिनामयने मासमग्निहोत्रं
जुहोतीत्यत्र नित्यादग्निहोत्रात् कर्मान्तरमुपदिश्यते नैवमिह कर्मभेदोस्तीत्यर्थः कुतः उभयलिंगात् श्रुतिलिंगा
त्स्मृतिलिंगाच्च श्रुतिलिंगं तावत् तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंतीति सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि
विविदिषायां विनियुंक्ते न तु कृतोत्पत्तिवदपूर्वमेषां रूपमुत्पादयतीति स्मृतिलिंगमपि अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं
कर्म करोति यः इति विज्ञातकर्तव्यतात्मकमेव कर्म विद्योत्पत्त्यर्थं दर्शयति यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इत्या दि
याच संस्कारप्रसिद्धिर्वैदिकेषु कर्मसु तत्संस्कृतस्य विद्योत्पत्तिमभिप्रेत्य स्तुतो भवति तस्मात्साध्विदमभेदावधा
रणमिति विनियोगानविरोधात् इत्यर्थः ननु नित्याग्निहोत्रादिभ्यो भिन्ना एव यज्ञादयः ताद्यो विविदिषायां विनियुज्यन्ते तानि तत्र
कृतो विनियुक्तविनियोगस्तत्राह सर्वथापीति नित्यत्वकाम्यत्वे चेत्यर्थः कुंडपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोती त्या
दौ तत्समाख्यहोमवाचित्वादेकाग्निहोत्रपदस्य अवहितस्य होमाग्निहोत्रपरामर्शकत्वायोगात् नामधेयत्वेपि विधिं
कर्मान्तरं विधीयत इति युक्तमिह तु यज्ञेन दानेनेत्यादिस्ववनामाभावात्तेनैकार्थत्वाभावात् सिद्धमेव हितकर्मानुवादकत्वात्
यामेव कर्माण्युत्पन्नानामर्थत्वविधिरिभावः सिद्धकर्मसमं सकाशत्वप्रसिद्धिरपि श्रुत्याध्ययनसंस्कारार्थानां नार्थकर्माभेदेति

68

ब्र॰ ऋजु॰
९९

सुरापानेनापि जीवनमाशंक्य कदाचित्तत्कार्यमित्याह तथा मर्यति स्मृत्यामप्याह इति वर्जयेदिति शेषः कुत इत्याशंक्य मरणांतमा
पद्विहितविधानादित्याह सुरापस्येति उत्तमांतिकं प्रायश्चित्तमिति शेषः इतश्च सुरा न पेयेत्याह सुराम्न इति उदाहृतस्मृतीनां मल
प्रक्षेपमाह शब्दश्चातोऽकामकारे यथेष्टप्रवृत्तिः सोऽपि निषेधाच्च प्रत्यवायो भवति तद्वा एवंविदी त्वप्या शीवार्दत्वात् पयसम
फूतिमाह शब्दश्चातिकामकारो यथेष्टप्रवृत्तिः सोऽपि निषेधात्प्रत्यवायो भवति तद्वा एवंविदीत्यत्र श्रुतावहत्वात् पयसम
पिपिः स्नातोऽहं विहितप्रतिषिद्धत्वात् वोद्धव्यम् ग्रहणाग्रहणवत्सुरापाने विकल्पः स्मात्तच्च स्मृतिभिः शिष्टाचारेण च विरु
द्ध इति तत्रर्थः विहितत्वाच्चेति नित्याग्निहोत्रादिकर्मसु विहितत्वाद्धिनियमाविरोधाच्च संशये उपसंहारविरोधात्सर्वो
म१
तथा मर्यति स्मृत्यामप्याह सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिंचेयुः सुरामास्ये सुरापाः कृमयो भवंत्यभक्ष्यभक्षणादिति
तथा मर्यति स्मृत्यानन्नापः सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिंचेयुः सुरामास्ये सुरापाः कृमयो भवंत्यभक्ष्यभक्षणादिति वा८३
चस्मर्यते वर्जनमपनत्त्वम् शब्दश्चातोऽकामकारे ३१ शब्दश्चान्नस्य प्रतिषेधकः कामकारनिवृत्तिप्रयोजनकः क
र्ड नासंहिताया श्रूयते तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेदिति सोऽपि तद्वा एवंविदीत्यत्र श्रुताव्यपन्नतरो भव
ति तस्मादेवंजातीयकाश्रर्थवादान विषयइति विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ३२ सर्वापेक्षा चेत्यत्राश्रमकर्मणो
विद्यासाधनत्वमवधारितमिदानींतु किममुमुक्षोरप्याश्रममात्रनिष्ठस्य विद्यामकामयमानस्य तान्यनुष्ठे
यानुतान्येति चिंत्यते तत्र तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंतीत्यादिनाश्रमकर्मणां विद्यासाधनतये
न विहितत्वान्न विद्यामनिच्छतः फलांतरं कामयमानस्य नित्यान्यनुष्ठेयानि अथ तस्याप्यनुष्ठेयानि
न विहितत्वान्न विद्यामनिच्छतः फलांतरं कामयमानस्य नित्यान्यनुष्ठेयानि अथ तस्याप्यनुष्ठेयानि तदा आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः
नत्वेषां विद्यासाधनत्वं नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति प्राप्तमाह आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः
नतेषां विद्यासाधनत्वं नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति प्राप्ते उच्यते नहि वचनस्यातिभारो
कर्तव्यान्येव नित्यानि कर्माणि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिना विहितत्वात् सहकारित्वेन च ३३
नास्मकश्चिद्दोषः इत्यर्थः सहकारित्वेन च विद्यासाधनत्वमेषां स्यादिति इतश्चोपपद्यते तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंतीत्यादिनात
विद्यासहकारीणि चेतानि सुविहितत्वाद्देवकर्माणि वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंतीत्यादिनात
इत्यत्र सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति

तत्रोक्तेः सुप्तिपुत्रिप्रविनियुक्तस्य कर्मणो विरोधादि विहितत्वाद्विनियोगपृथक्त्वेन कर्मणां नित्यमपि तस्य पुर्वपक्षमाह न
त्विति ज्ञानकाममनधिकृतान्येव कर्माणि मनित्यत्वम नाशकत्वं तस्याश्रमनित्यत्वाद्यास्य नित्यत्वाद्धि विविदिषाती नि
त्यत्वं चेति विरुद्धधर्मद्वयापाताद्धि विविदिषाकृतिः तावत्क्षिति फलं पुर्वपक्षे सिद्धांते तु अन्यथा नुष्ठानं फलं सह
कारित्वाद्युद्धिद्वारा विद्यां कुर्वंतीति सहकारीणीति कर्माणि तेषां भावस्तत्वेन तत्वार्थः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मा॰ न॰ ७

तद्भूतस्य तु उत्तमाश्रमान्निवृत्तस्य संन्यासस्य प्रच्युतस्य कर्माण्यपि विद्यादेरनाश्रमिकर्मवदिति संगतिः पूर्ववत्पक्षे च सिद्धान्तेन
भ्रष्टस्य कर्मानर्हत्वविनिमित्तं लग्नागाहेरियावत्वाभ्युपगतिति दिवे तावद्धृतिः प्रामाणिकी न वेति संशयः सिद्धान्ते स त्रैनियममा
चष्टे तथाहीति अतंतमिति नैष्ठिकत्वनियमः अग्न्याणामिकालात्ताविंशतियावदाश्रमयज्ञेतरादियक्तं देरितिपदद्याहे
मार्गोत्तलतल्लक्ष्मातावित्राग्नाप्रनरेयात् नप्रस्थवेदिमुपनिषदः स्पृष्टमित्यर्थः अतद्रूपप्रच्युतोपमाणाभावमाचष्टेय

तद्भूतस्य तु नातद्रूपो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ४ सेतद्दर्शनेनमाश्रमोमाहेति स्थापिते तास्तु प्रामस्य
कथंचित्ततः प्रच्युतिर्वतिनास्ति वेति संशयः पूर्वपक्षस्तु नेष्टिनचिकीर्षया कर्मगतदिवशेन वा प्रच्युतोपि संदिग्धो
पामावादित्यवं प्रामाण्येनेतद्रूपस्य तु प्रतिपत्त्यर्थं वेतामा वस्य न कथंचिदतद्रूपो न ततः प्रच्युतिस्मात् कुलं नि
यमात्तद्रूपाभावेभ्यः तथाहि यावज्जीवमाचार्यकुले वसेदनवसति अत्यात्मिकाहिति पदतानतद्रूपेन रेया
दित्युपनिषदिमाचार्यणाभ्यनुज्ञातस्तत्रैकमाश्रममाविमोक्षाद्वीरस्य सानुतिष्ठेद्यथाविधीति चैवतानीय
कोनियमः अत्युत्यभावं दर्शयति यथा च ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहस्थो वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति चैवमादीनामा
रूपाणि च तेषां प्रवल्यंते नैवं प्रत्यवरोहरूपाणि न चैवमाचाराः शिष्टाचारे विधीयते पूर्वं धर्मस्यानुष्ठानविकीर्षयाश
त्यवरोहणमिति न स्मलेख्यान्तु धर्मा विगुणाः परधर्मात्स्वनुष्ठितादिति स्मरणान्न्यायाच्च यो यदि यं प्रति विधीयते
स तस्य धर्मो न तु यो येन स्वनुष्ठातुं शक्यते चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य न च रागादिवृत्यन्यश्रुतिनियमतात्पर्यमव तीय
सत्वाज्जैमिनेरपीत्यशब्देन तेजैमिनिवादरायणयोरत्रसंप्रतिपत्तिं दर्शयन्ति प्रतिपत्तिदाढ्याय न चाधिकारिकमपि
पतनानुमानात्तदयोगात् ५ यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी प्रमाददवकीर्येत किं तस्य ब्रह्मचार्यवकीर्णीनेन यत
गर्दभमालभेतेत्येतत्प्रायश्चित्तमस्ति उतनेति उच्यते यदव्यधिकारलक्षणोनिमित्तं प्रायश्चित्तमवकीर्णिपशुनहरा
थानस्य प्रामसकालत्वादिति न दृष्यिनैष्ठिकस्य भवितुमर्हति किं कारणं आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः
प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा इत्यप्रतिसमाधेयपतनस्मरणाच्छिन्नशिरस इव प्रतिक्रियानुपपत्तेः ३
पकुर्वाणस्य तु नाहं कालत्वस्मरणाभावादुपपद्यते तत्प्रायश्चित्तं ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तं ६ अपि त्वेक आचार्या उपपातकमेवैतदिति मन्यन्ते यन्नैष्ठिकस्य गुरुदारादिव्यतिरिक्तेषु ब्रह्मचर्यस्खलनं न तन्महापातकमिति भावः नचाधि
याचेति शिष्टाचाराभावमाह नचैवमिति चण्डालाः प्रत्यवसितास्तेषु पतितसंसर्गनिष्फलमिति भावः नचाधि
कारिकं अवकीर्णत्वमभिचरेदित्यर्थः अवकीर्णीयाज्ञानिषिद्धत्वेतस्याप्युवकीर्णत्वप्रयुक्तस्य प्रायश्चित्तेषु तत्सिद्धेर्वा
कारिकं अवकीर्णत्वमभिचरेदित्यर्थः अवकीर्णिपशुनातिनिषिद्धत्वेनास्यापि प्रायश्चित्तमपि निष्फलमिति पूर्वपक्ष
लपपातकत्वमतस्ततेषु संशयः प्रच्युतस्य यत्नादिकं निष्फलमित्युक्तेन तत्प्रायश्चित्तमपि निष्फलमिति पूर्वपक्ष
यति उच्यते इति ॥

69 ७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्रह्मचर्यादिकर्मणां प्रतिबंधध्वंसद्वारा विद्यार्थत्वे लिंगमाह अनभिभवं चेति ब्रह्मचर्यादिकर्मसत्वात् सिद्धि
त्वाच्च संशयः सति आश्रमकर्मणामेव विद्याहेतुत्वं केवलेतरनाश्रमस्य निषिद्धत्वाद्वानधिकार इति पूर्वपक्षः तत्रानाश्रमकर्मणो
विद्याहेतुत्वासिद्धिः सिद्धान्तेन सिद्धिरिति फलं रैक्वादीनां विद्यावत्त्वलिंगात् जन्मान्तराश्रमकर्मणामाश्रमसिद्धेरनाश्रमकर्म
णो विद्यार्थत्वे प्रापकमानाभावं वाच्यमिति शंकते तत्तु लिंगमिति अनाश्रमित्वाविशेषात् न वा तावन्मात्रमाश्रमधर्माणा
अनभिभवं च दर्शयति ३५ एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते इत्यादौ अनभिभवं च दर्शयति ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्न
स्य रागादिभिः क्लेशैरनभिभवं यस्मात्तस्मादनुविन्दते इत्यादिना विद्याहेतुत्वादाश्रमकर्मणामिति च भवति वि
द्यासहकारीति चोतिष्ठते अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ३६ विधुरादीनां द्रव्यादिसंपद्रहितानां चान्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनां
नानामन्तरालवर्तिनां किं विद्यायामधिकारोऽस्ति किं वा नास्तीति संशये नास्तीति तावत्प्राप्तं आश्रमकर्मणां विद्याहे
तुत्वावधारणादाश्रमकर्मासंभवाच्च तेषामित्येवं प्राप्त इदमाह अन्तरा चापि त्वनाश्रमित्वेन वर्तमानोऽपि विद्या
यामधिक्रियते कुतः तद्दृष्टेः रैक्ववाचक्नवीप्रभृतीनामेवंभूतानामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपलब्धेः अपि च स्मर्यते ३७ संवर्तप्र
भृतीनां च नग्नचर्यादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यते इतिहासे ननु लिंगमिदं श्रुतिस्मृतिदर्शन
मितीदं च न ग्रन्थचर्यादियोगाद्दृष्टमिति विशेषानुग्रहश्च ३८ तेषामपि च विधुरादीनां अविरुद्धैः पुरुषमात्र
संबन्धिभिर्जपोपवासदेवताराधनादिभिर्धर्मविशेषैरनुग्रहो विद्यायाः संभवति तथा च स्मृतिः जप्येनैव तु संसिध्ये
त्किं सिद्ध्येत्प्रदेवताराधनादिभिर्धर्मविशेषैरनुग्रहो भवति अपि च जन्मान्तरानुष्ठितैरपि आश्रमकर्मभिः संभवत्येवानुग्रहो विद्यायाः तथा च
स्मृतिः अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति
परां गतिमिति जन्मान्तरसंचितानपि संस्कारान् विद्यायामनुग्राहकत्वेन दर्शयति दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभा
वमात्रेणाप्यर्थिनमधिकरोति श्रवणादिषु तस्माद्विधुरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते अतस्त्वितरज्ज्यायो लिंगाच्च ३९
अतस्त्वन्तरालवर्तित्वादितरदाश्रमवर्तित्वं ज्यायो विद्यासाधनं श्रुतिस्मृतिसंदृष्टत्वात् लिंगाच्च तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्
तैजसश्चेति अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रं चरेदिति च स्मृतिलिंगात् ॥
न संस्तुतिश्चेति अनाश्रमिणोऽपि जनकादेर्ब्रह्मवित्त्वस्य दर्शनान्न कर्मणा तव विद्यादेतुत्वं किं तु तत्पितृणां प्रवाणादावपिका
विद्यार्थत्वमानमाह तद्दृष्टेरिति मैत्रेय्या वाचक्नवीप्रभृतीनां ब्रह्मविद्याकामानामाश्रमवर्णलोकाद्यसंन्यासेऽपि कदाचित्को
नः संन्यासाभावादित्यत आह दृष्टार्थेति वेदपाठाद्यभावेऽपि लकृविद्याकामस्य श्रवणादौ अतलिति पुण्यकृतैजस इत्युदाहृतश्रुतलिंगान
तानुपकरोतीत्यधिकारत्वं न तु नियमेनेति भावः नैष्ठिकाश्रमित्वं तद्वाच्यमित्यत आह अतलिति अत्रापिच इत्यादि ब्रह्मविद्यालाभोऽनाश्रमस्य नेति
मार्गेणेति ब्रह्मप्राप्तिर्नान्यथेति अत्रायमित्यर्थः ईश्वराद्यर्थं तद्वाच्यमिति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वहितत्वमयथापिकृतप्रायश्चित्तैस्तैः सदृक्तंत्रं वक्तव्यं कृतान्नसाधनं कवेतिसंदेहे तेषामुक्त्वा तत्साधनमिति प्राप्ते प्रायश्चित्तामृतलोके तेषामुक्त
तेषामत्रशुद्ध्यभावात्तत्साधनमिति सिद्धान्तयति यद्येति सत्रा मध्यमा स्वामिनः फलश्रुतेः आगमिनो पाठितु भयकर्तृकत्वसंभवात्
पायुः यः कृतप्रायश्चित्तः स संत्यवत्पापैः सम्यक् स्वर्गस्य निदानितत्वात्प्रमुमात्रे हिकादिश्रवणात् प्रवृत्तिविधेः कृतमस्त नहाश्चिन्तस्यकर्तन्म
स्वर्गस्य कर्तुः फलश्रवणात्बाधइतिपूर्वपक्षमाह किमिति अत्र कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरेकाधिकरणफलसिद्धान्ते स्वर्गाश्चिन्ता
ऋत्विक्कर्तृकाम्यप्युपासनयो यजमानगामित्वं तत्र च कर्तृः किमत्राध्यत्र निर्णयः फलविप्रायात् स्यात् अमितिफलेविवेकवचनात्
पादसमाप्तिः इत्कारप्रमत्तबोधीषपतिहारनियमनालेपचप्रकारेसामित्रपिष्टात्वेषसमर्दिः फलमितिः प्रत्य

वहितत्वमयथापिसर्वे तेरा वाराख्य ४३ यत्नधनिनसंभवात्प्रमेयः प्रत्ययनेमहदानकंपूर्वो प्रयात कर्तृभयपाभिषिहेले
वहि कर्मना आरूढोति शिकंपूर्वंमलप्रेत्यावहेषु नः मागश्चिलनक्रमणामुक्तमनश्रुत्वा अत्र स्वर्गं इति आरूढपतिलवि
प्रमदलाचवि तिः सनंतदृष्टं कृमिदृष्ट्वा सदृष्टा वा रूपाणां चर्चदिति चेवस्मादित्यादानिशुपस्मृतिभुः शिष्टाचारात्र्व न हि
यत्वा पयनविवाहादीनितैः सदाचरितशिष्टाः स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ४४ आसोपासनभ्रुसमय किमनित
यजमानकर्माण्यादोस्विदृत्विक्कर्माणीति किंतावत्प्राप्तयजमानस्य कर्माणीति कुतः फलश्रुतेः फलंहिश्रूयते वर्षाति
हास्मै वर्षयतिवृप्यनदेवं विद्वान्वृष्टौ पंचविधं सामोपास्त इत्यादिनत्वस्वामिनामिमार्यत्येनस्यसांगेप्रयोगे पि कर्तृत्वात्
पिकृताधिकारित्वाच्चैवंजातीयकस्य फलवत्कर्मोपासनानीश्यन्तेवर्षणस्यैवउपासनइत्यादि न त्वाञ्जिजापि
फलंहृष्टमानमनेवा यजमानायवाचंकाम समध्येतेतनस्मायतोति व नत्सवाचनिकत्वात् तस्मात्स्वामिने
एवफलवतस्पासनेष्वकर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो मन्यते आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ४५ नैतदस्ति स्व
मिकर्माण्युपासनानीत्यत्विक्कर्माण्येतानीस्युरित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते किं कारणं तस्मै हि सांगाय कर्मणे ऋत्वि
क्परिक्रीयते तत्प्रयोगातःपातीनि चोद्गीथाद्युपासनान्यधिकृताधिकारित्वात्तस्माद्गोदोहनादिनियमवदृत्विग्भिर्निर्वर्त्य
र्वर्तन्ते तथा च तं ह बकोदाल्भ्यो विदां चकार सह नैमिषीयानामुद्गाता बभूवेत्युद्गातृकर्तृकतां विज्ञानस्य दर्शयति यत्तूक्तं
कर्त्राश्रयफलश्रुतेरिति नैष दोषः परार्थत्वादृत्विजोन्यत्र वचनात्फलसंबन्धानुपपत्तेः श्रुतेश्च ४६ यां वै कां चन यज्ञे
ऋत्विज आशिषमाशासत इति होवाचेति तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात्कं ते काममागायानीति च ऋत्विक्कर्तृकस्य विज्ञा

पेः अतं फलं ज्ञातिशयाने किंतस्यादित्यतआह तवेति यथा सांगाकृतपिकृताधिकारत्वाद्गोदोहनस्य फले कर्त्रधिकारिगामित्वं तद्द
दंतोपासनस्यापि फलं तद्गतमेवेत्यर्थः अत्रतस्य फले ऽकर्तृकत्वेत्यः किंतस्यादित्यतआह फलं चेति यद्युक्तं यजमानगामि
फलमिति तस्यापवादं शंकते नत्विति उद्गातृत्वसाधयतीत्यर्थः यजमानफलमिस्मृतं व्याप्य तिबाधकवचनेसिद्धिरितिसमाधा
घः तस्मात्तत्त्वमोक्तत्वादित्यर्थः उपासनमात्विज्यमृत्विक्कर्तृकामितत्राप्तलिंगमाह तथा चेति तमुद्गीथाख्यमव्यमवेषमाह स्याध्या

यजमानायैवतामाशासतइति ४८ नेऽ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अत्र कृतप्रायश्चित्तस्य कर्मसमानदेशत्वं भवतीति फलं सिद्धं तेन तु भवतीति भेदः । प्रयोगे न च कालेऽस्मिन् लौकिकाग्न्यावेश कार्यः
तथा संबंधोत्तरकालविहितादानस्य संप्रत्यग्नाव कालत्वेनाद्य नीयमाभावात् दृष्टकीर्तितो प्रसज्यविधिः । प्रायश्चित्तस्य पूर्णा
हेमोल्लौकिकाग्नेः होत्रव्यत्वस्य विकारत्वं तेन [illegible] निर्वृत्तिं प्रायश्चित्तमाधिकारिकं तदुपकुर्वाणस्यैव तन्नैष्टिकत्वसिद्धा
प्रसिद्धं न यदि उपसर्वमिति उपवर्ग [illegible] [illegible] तदुपादानकमित्यर्थः । प्रायश्चित्तस्य प्राप्तमिति दर्शना
भाव इष्टे नः प्रायश्चित्ताभावपरत्वं कस्य चित्तात [illegible] निकल्पना [illegible] प्रायश्चित्तस्य व सिद्धः कस्य
नतो देवित [illegible] विरोधादिति भावः । प्रायश्चित्तस्य भावाभावप्रसिद्धेः समस्तेऽपि भावप्रसिद्धिः [illegible] नित्यमाद्दर्शनेन स
उपसमति प्राह तदुक्तमिति [illegible] विहितत्व कप्रयुक्तेन केचित् [illegible] विशेषप्रियं प्रयुक्तः कस्यचकु
कार्य इति स दे [illegible] तस्मान्नत्वाद्विकल्पेन न मिति प्रतिमा दिति प्रमाणसिद्धान्तः [illegible] नियतप्रायश्चित्त
उपसर्वमपि विवेकभावमपाननमहुक्तं ॥ २२ ॥ अपि विवेकयाचार्य उपादानकमेवैतदिति मन्यन्ते एवं हि कस्य गुरुतराग्र
हि भवनत्र नहस च यो विपर्योऽतेन तत्प्रसाधनात्केभवति न कृतत्वादिव महायानके सुपरिग्रहात्नात् स्यादुपकुर्वी
णकत्वे हि कस्यापि प्रायश्चित्तस्याभावसिद्धिरिति उपचारितत्वादि [illegible] पादव कीर्तित्वादि [illegible] नव [illegible]
स्वचापि तस्य पूर्वस्यां ते प्रवृत्तेषः पुनः सत्वान्यैव मिति । एवं हि प्रायश्चित्तस्याभावमिद्धतितेपानमलमुप
लभ्यत्वेन भावमिति नेति तेनातत्र चार्येव भी तीनित्यादि [illegible] मूलत [illegible] युक्तत्वः तदुक्तं प्रमाणाल
त्यागसमाधिर्गति पति [illegible] विभितत्वादिति प्रायश्चित्ताभावस्य [illegible] तिपत्तगो [illegible]
थमितिनाग्नौनत्वं । एवं मित्तेवा [illegible] पिका [illegible] चात्रिलामबक देव [illegible]
कौनप्रस्य वर्नीयमनु हि वर्जनस्य [illegible] प्रायश्चित्तमस्य [illegible] ॥
मितत्वाद्ग्नादिज्ञानमत्र [illegible] कृतकृत्यतामहीनं शूकमयो
गास्येत्यस्तु इत्यर्थः । स्वरत्वे गोत्रिमाह । प्रायश्चित्तमिति [illegible] कार्योऽमि [illegible] प्रायश्चित्तस्य शुभ
पितृप्रधानो तत्कृप्रवावद्विगुणमर्थः । न हि कृतप्रयोग [illegible] प्रायश्चित्तमसत्वीपाद [illegible]
ति कृत्स्नमनापन्नमहत्वात् [illegible] प्रयुक्तं [illegible]
मित्यप्रयुक्ते [illegible] उपादानकमन्त्रोपादानकेषु [illegible] विषयवर्जनोपादाने [illegible]
चोदितं हि [illegible] प्रायश्चित्तत्वेनाधि [illegible]
व नक्रवर्त्तिप्रा [illegible] कृतत्वात् [illegible] इति [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्तत्वार्थस्य तत्र समाधानमनेन आत्माद्य प्रकृत्यादी लोकतः प्राप्तिं यं किन्त्वा नियममिति विधिमाह नचिमादिना ननु ब्रह्मविद्या परे
या. वाधकयत्नानामिति चेत्सफलकमपरवाक्यांगा विधिवदित्याह विद्यादिवृत्तिति यथा नम्रारम्भाणायथं तेषु विधित्वं तत्र पुथानः
स. कृतं विद्यादिरूपएवांगविधानं तद्विभिश्चान्तरस्यार्थः पतनन्तत्र भाष्यभावान्नभिन्नाः संन्यासाश्रमधर्मप्रवणादि विधिर्नास्तीति
१२ इति विधेयप्राप्तिमात्रमपेक्षितं तत्र मेदर्शनं पादस्पर्शमितिमित्यग्रस्य विदः समवर्तनानन्तरं कुटैवेष्यते त्रयस्तो
केत्रप्रोक्तिनचतुर्नरावनन्तरमृपसंहारात्स्यासोनास्तीति प्रकार्थः प्रायासतिविधिष्टकर्मवाहस्तादृहिणोपसंहारः
ननुस्मतिविद्यावत्वप्रामाण्यवत्प्रतिपाद्यः किं मौनविधिनेमतमाह ध्येतोणीति पाण्डकंभवति यस्मिन्स्तेभेद
दर्शनमाबल्यात्तत्प्राप्तमितिस्मिन्नेषविधिरिति विद्यादिवययादर्शप्रणीमासाभ्यां स्वर्गकामायजेत तत्सेव जाती
यके विद्यादीसहकारित्वतानन्याधीनादिकमंगतानविधीयतएवमविधिप्रधानेप्यस्मिन्विद्यावावस्था नाविधि
तिनार्थः एवंबाल्यादिविशिष्टकेवस्यास्यमेष्यतिस्मृतिविधमानेकुत्साकाद्यं पदरहितेणापसहारोभिसमाह
स्यकृत्वस्यतत्तेनसुपसंहारं त्वहिपयमादर्शदर्शायतीमनतडनरंपढति कृत्स्नभावात्तुगृहिणोपसंहारः ४८
न मोक्षो विशेषणार्थः कृत्स्नभावोस्यविशेष्यते वहुलायासानिहि बहुन्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि तत्प्रतिकर्तव्य
संप२ न योपपदिह्यामाश्रमांतरकर्माणि च यथासंभवमहिंसेन्द्रियंमादीनि तस्यविद्यतेन सोहमेधिनोपसंहारेण
विरुध्यते मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ४९ यथा मौनस्य गार्हस्थ्यं चैतावाश्रमो ऋतिसंतावेवमितरावपिवान म५
प्रस्थगृहकुलवासौ दर्शितौ नाहि प्रवस्ताक्लुप्तिपएवद्वितीयोवानप्रस्थाचार्यावाऽर्थकुलवासीत्यनोपरमाणात्समाव
तृणामप्याश्रमाणामुपदेशाविशेषात्तुल्यवद्विकल्पसमुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिरितरेषामिति हृयोराश्रमयोर्बहुव
71 या३ वचनं दृष्टिमेदापेक्षयाचुष्ठानभेदापेक्षं वेतिरद्वन्न अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ५० तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य वाल्येन
तिष्ठासेदिति बाल्यमनुष्ठेयतयाश्रयते तत्रबाल्यस्यभावः कर्म वा बालानामितिततद्धितेसति वाल्यभावस्यवयोविशेषस्य
वयासंपादयितुमशक्यत्वाद्यथोपपादम् त्रपुरीषत्वादिबालचरितमेतदभावविष्कृर्वन्द्रप्रकृतहृयन्नदमादिरहि वा१
कृतोनसंन्यासाभावादितिसमाधार्थः संन्यासगार्हस्थ्यद्वयमन्त्रसन्न कृतोक्तंततोन्यदाश्रमद्वयंनास्तीतिकस्यचिद्भ्रमस्या
तेनिरस्यतिमौनवदितिआश्रमद्वयवदित्यर्थः इतरयोरपीतिवाच्ये वहुक्तिरवांतरभेदमपेक्ष्य सचास्मभिःप्रागदर्शितः
अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् तत्रवाल्येविषयेतद्धितसाभावार्थत्वासंभवात्कर्मार्थत्वाट्टीकानामितिहस्तत्वात्त्वादिकर्मणोपकृतं १२
द्रियत्वादिस्वभावग्रहेचबालकर्मत्वाविशेषान्नेपायमाह नवेति ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सहकार्यन्तरविधिः यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा आत्मानं विदित्वा संन्यस्य भिक्षाचर्यं चरन्तीति तस्माद्यत्नतो पि ब्राह्मण आपातज्ञानरूपं पाण्डित्यं वा
सोऽहं तत्त्वस्यैकमपि दुःसंभवमिति निर्विद्य निःस्पृहेण लब्ध्वा बाल्येन सर्वत्यागेन त्यागस्य बाल्यभावेन मनने नासंभावनानिरासेन
बाल्यभावेन वा शुद्धचित्तेन तस्थासेत्तिष्ठेदेवमनन नश्यति ज्ञानबाध्यानां तदेव मुनिर्निदिध्यासनकस्यादेवममौनं मौनात्
महास्यापाण्डित्यहृदयं मौनं न च निदिध्यासनेन लब्ध्वा ब्रह्मज्ञानतया सर्वोपि सत्यानन्तैः ब्रह्मनाहं मितिसाक्षात्कारवान्ब्राह्मणो भवती
त्यर्थः मौनस्य हृदयस्थिरं रूपं पाणि त्याज्येन पृथैव ध्यानेन प्रयोगमनस्यार्थः यथा निदध्यासन स्मोहं वाक्यं शृणोति हीथ्या युपमनस्या
निजस्य निति यत्नहृदयमात्मज्ञाय शनि विधिर्हि तत्त्वात्मकं शुभ्रात्मानं स्यादिविधेयत्वं निश्चयः इति शंकयं सूत्रमाह नोवधीयत इति अत्र
ध्यानस्यानन्तु ज्ञानं सिद्धान्ते तन्तुज्ञानमिति किमर्थं पाठेऽमौनं पदेऽज्ञानतद्भावा कालत्र ज्ञानमनेन यत्ने बाल्यविधिप्रशंसार्थं यदि
सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ४७ तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पा
ण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति सहकार्यन्तरविध्यन्तरविधेयं तेनेवेति नवि
धीयते इति नावत्साक्षाद्बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्रैव विधेय इति तन्नामधेयमुनिरित्यत्र विधायकविभक्तिरूपं लभ्यते तस्माद्
यमनुवाद एव अतः सूत्रकृतं प्रतिनिर्दिशति मुनिर्योऽप्याप्नोति ज्ञानस्य नान्यस्य स्थितिः निर्विद्येत्यत्र प्राप्तं मौनस्य विद्या मौनं च
निर्विद्याथ ब्राह्मण इत्यत्र नत्वा ज्ञानस्य नान्वयि विधीयतेऽपि विद्याभ्यासात्तदस्य ब्रह्मरूपत्वं तत्तिष्ठासेन्नावादिष्टलक्ष्यैव वा
यमुनिरित्यत्र विधिरिति तस्मान्निर्दिष्टान्यायेति एवमर्थं सहकार्यन्तरविधिरिति विद्यासहकारीणां मौनस्य वा
स्यापाण्डित्यवद्विधिरेवाप्राप्तत्वात्प्रयुक्तत्वात् ननु पाण्डित्यशब्देनेवमौनस्यापि गतत्वात् नैवमेवमुनिशब्दस्य च
नाविशेषार्थत्वान्नन्नात्मनिरिति मुनिः स्यादिति समवाप्तो ज्ञानस्यैव सम्भवादिति च प्रयोगदर्शनात् ननु मुनिशब्दस्य
श्रमणवचनेऽपि प्रयुज्यमानत्वात् कुलमानं वानप्रस्थानि मनवाल्मीकिमुनिवत् त्वया दिवसप्रसिद्धावदर्शनात् इत्य
श्रमलक्षितस्य ज्ञानप्रतिपत्तिज्ञानमात्रप्रयत्नानां ज्ञानमयं भवानासमा अश्रमत्वात्ससाह्यत्वपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिति
तैर्ज्ञाना तिशयरूपं विधीयते यत्नालाभवाविधिप्रयवसानमिति तथा मूर्खं तान्मुनित्वस्य विधेयत्वमाधीयते मुनिःस्या
दिति निर्वेदनीयत्वनिर्देशादिमौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधेयत्वाभ्युपगमात् तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनः कथं विद्यावे
तः संन्यासिन इत्यवगम्यते तद्वति कारणमानविदित्वाप्रव्राजयत्वमानमिति प्रस्तुतत्वात् संप्रत्ययार्थं तद्वत इति
ज्ञानं तदर्थमिति ब्राह्मणाः सन्निति त्वं पर्युदासः मुनिशब्दादिरस्मीति शतुः शनैरेवेन स्वल्पमात्रवाचित्वं ब्राह्मणस्य प्रसिद्धेरपि
मुनिशब्दः परिव्राड्वाचकः वाल्मीकादिषु प्रयुज्यमानत्वात्सम्बन्ध्यानस्मीति मनसत्वात्स्थिकस्य मतेनि सिद्धान्तयति पक्षेणेति
आपत्तिप्रयोगमायातिमाह इत्यर्थं किं चानेन विधिना इति श्रवणमननवदनुष्ठेयत्वात्संन्यस्य विधेयत्वमाह निर्वेदनीय
त्वेति न च व्यापारविधानेनानेकभेददोषः उपविधानवदिष्टत्वाहार भेदस्थितिभावः कथं पक्षेण विधीयत इत्यत्राह तन्न

इति यान्त्वाने विदित्वेति परोक्षज्ञानवतः संन्यासिनः प्रकृतत्वादित्यर्थः ५

भा०
टी०
७१

शुद्धिद्वारा यज्ञादिभिः श्रवणादिषु सामर्थ्यात् विद्याहेतुत्वं हि तेषु विद्यायां संबंधो न युक्तः इत्यत आह विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिवाक्यं विवक्षितं श्रवणादि
तु तत्समसिद्धमिति स्वतः फलप्रतिबंधकत्वं यज्ञादि तु तद्विपरीतं न तु सिद्धमिति सिद्धांते फलं न नियमेन नियमफलं श्रवणा
दिकमिति सिद्धांतयति एवमिति ऐहिकं कर्मविद्योपायत्वेन फलप्रतिबंध किमिति क्रियते श्रवणादिकं वैदिक
मविपाकः किं तस्मात्कृतमत आह उपस्थितविपाकं चेति देशकालनिमित्तानां कर्मविपाकहेतुत्वं तत्र श्रवणादि विपाककर्तृत्वादिकं
वक्तुमिति न विपच्यते तत्राह यदि चेति विपाकफलं लोकान्तरे तु तन्नाशकत्वं श्रवणादि विपाककर्तृत्वादिकं चोर
एवमाह स्वसमः पौर्विकं विद्यानत्वं तस्मात्प्रस्तुतप्रतिबंधरहितमेव तत्कर्म भवति यदा प्रक्रांतस्य विद्यासाधनस्य क
श्चित्प्रतिबंधो न क्रियते उपस्थितविपाकेन कर्मान्तरेण तदैवेह विद्या विपच्यते यथा तु खलु तत्प्रतिबंधः क्रि
यते तदामुत्र इति उपस्थितविपाकत्वं कर्मणो देशकालनिमित्तानि विपाकाद्भवति यानि चैकस्य कर्मणो विपा
चकानि देशकालनिमित्तानि तान्येवान्यस्यापीति न नियंतुं शक्यं तथा च विरुद्धफलान्यपि कर्माणि भवन्ति शास्त्रं तु
अस्य कर्मण इदं फलमित्येतावति पर्यवसितं न देशकालनिमित्तविशेषमपि कीर्तयति साधनवीर्यविशेषा
त्त्वतींद्रिया काचिच्छक्तिराविर्भवति तत्प्रतिबद्धा परस्यातिष्ठति न चैवं विशेषाभिधानाविद्यायामभिसंधिना प्रयत
तेहामुत्र वा मे विद्या जायतामिति अभिसंधिः कृत्वा तेन श्रवणादिष्ठा वर्णापि विद्या यथा माता प्रतिबंधक्षयापेक्ष
ये वा सा यत तथा च श्रुतिर्दुर्बोधत्वमात्मनो दर्शयति श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न वि
द्युः आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट इति गर्भस्थ एव च वामदेवः प्रतिपेदे ब्रह्मभा
वमिति वदन्ति जन्मान्तरसंचितात्साधनाज्जन्मान्तरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति नहि गर्भस्थस्यैवैहिकं किंचित्साधनं संभा
व्यते स्मृतावपि प्राप्य पुण्यकृतां लोकानित्यादि इति कस्या गतिमित्यर्जुनेन पृष्टो भगवान्वासुदेवो नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं
तात गच्छतीत्युक्त्वा पुनस्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिं साधुकुले संभूतिं चाभिधायानन्तरं तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्व
देहिकमित्यादिना एतदेव दर्शयति तस्मादैहिकमामुष्मिकं वा वि
द्याजन्म प्रतिबंधक्षयापेक्षमिति स्थितं एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ५२

यमिदमत्राह यथेहमपीति फलवत्त्वाद्देशादिवानमिति भावः तथापि कर्मणोऽवश्यं श्रवणादि प्रतिबंधोऽनुवर्तते प्रतीयमिमत्रको
हेतुस्तमाह साधनेति प्रतिबंधकत्वं तथा चित्रापि फलवत्त्वात् अन्यानिति भावः प्रतिबंधकसद्भावे श्रोतुमानतं चासिमाह तथा च
स्मादिना शृण्वंतोऽपि नविदुरिति श्रुतेः प्रतिबंधमिदं ह्यात्मनो यथा बहुकाल्मश्रुतं अद्भुतवक्तृश्रोतृत्वं भवति तिष्ठतत्वमास
न्यात्मा वक्ता तत्त्वतो ज्ञाता आश्चर्यः कुशलेनाचार्येणानुशिष्टो ज्ञाता आश्चर्यः प्रकृतिमारब्धकर्मप्रतिबंधे श्रवणादिनेहैव विद्या
हय: यज्ञादिभिः संचितपापप्रतिबंधस्यैव निरस्तत्वात् संचितभोगेन तन्निरासाद् अत्र तु निविद्यायां हि कामानपेक्षत्व विशेषनिय

72

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वपदेविधागनेस्यत्वादेरप्यनुष्ठानेसिद्धेतेभावशुद्धेर्वैतिफलेसर्वज्ञमोभनधाद्यस्य ज्ञानातिशयेप्यानेप्रसिद्धत्वाद्यानेविधेयमिमत्के
तहृद्धात्याद्यस्यकामचाराद्येप्रसिद्धेरनहिविशहाणमित्याह किंतावदिति कामतेष्वरणावदनभक्तानियम्यसकामचमवादभक्त
क्ततेनर्थः यथोपपादंयथासंभवमत्राद्विधस्यतदप्यवसत्तेवास्य विधिवत्ताव्यतिरेकपास्त्रमम्यविषयमितिभावः यस्त्वविद्वानवाभवत्य
मनस्कः सदा शुचिः नसतत्पदमाप्नोतिसंसारंचाधिगच्छतीत्यादि शौचमित्यादिनियमविधिशास्त्राविरुद्धस्यभावशुद्ध्याद्यभावात्यवि
धिसंभवात्रयथेष्टचेष्टाविधिरितिसिद्धंतनयति एवमिति प्रधानविरोधित्वाच्चनतद्विधिरित्याह प्रधानेति भावशुद्धेर्विधेयोपकारक
किंतावत्वामकामचारवादमवतत्रयथोपपादंमत्रश्रुतीयत्वंचप्रसिद्धतत्वंलोकेवास्त्यमितितद्द्वरांप्रुक्त नत्वपतितत्वादि
दोषप्राप्तेर्न युक्तंकामचारवत्वाप्राप्तयांविधायकत्वः सेन्यासिनोवचनसामर्थ्याद्दोषतिवृत्तेः पशुहिंसादिष्वेवेति एवंप्राप्ते
विधीयतेनवचनस्यापात्यतरसंभवाद्वविरुद्धस्यक्लिन्चास्यशब्दामिलत्येत्यप्यानेननविध्यतेत्वथाहतकल्पनायुक्ताः प्र
धानोपकारायचांगविधीयतेतत्त्वाभावस्यप्रधानसिद्धयतीनांमनद्वयंनचसकलायांशालवयाकर्मीक्रियमाणायां
नाथासः संभाव्यतेनस्माद्वतदेभावविशेषाद्यलसाप्रकृष्टेद्वियत्वादिरिहवात्याभाष्यायतेतदाह सतावि:कुर्वन्नि
तिहानाप्यनुधार्मिकत्वादिमितस्यानमुविद्योगएवंस्वर्गदिविद्धितोप्येवंप्राप्तालोपरुद्धेद्वियत्यत्वपरेषुस्मात
मास्तिःकर्मार्थीकृतनदृष्टंवाप्रस्वाकस्यप्रधानायकार्ययोनत्राममउपपद्यते तथाचोक्तंस्मृतिकारैः यंतसंतेनचास
तंनयत्नेनवृद्धमतं नसत्यनद्वैतंवेदकश्चित्सभार्यार्गतः गतधर्मोधर्मविद्धानत्यागचरितंचरेत श्रुधुवग्नादक्वापि
मकवचनमद्वीचरेत मुसलंहिंगोधककाचारशौचेवमादि एविकसम्यक्त्वतप्रसिद्धेप्ततदर्शनात ५। सर्वापेक्षाचयज्ञा
दिश्रुतेदित्यत्रास्योचारचेविद्यासाधनमवधारितंतत्कलंविद्यामिसौतीतिकिंसिद्धेनस्मैनिर्मितयेतिउतकर्हाचित्स्वशप्यो
तिचिंत्यते किंतावत्कामसिद्धेवेतिकिंकारणंश्रवणादिपूर्विकाद्विविद्यानवकेवलंमत्रमेवविद्याजायतामित्येमिसुपापश्र
णाद्विपुरुषतेतस्मानफलनक्तनिविद्याजन्मामिसपायेषसर्वज्ञमानोरवणेत यादीन्वपिश्रवणादिहौत्रेविविद्या
जनयंतिप्रमाणजन्मत्वाद्विद्यायाः तस्मादैहिकमेवविद्याजन्मेति
तेनान्यथा स्वाविभूर्वजन्मवेदितिवात्स्यविपर्ययः तिस्त्रयोजनवा ऐहिकमपि संभासाद्विद्वानंतसाधनजातमन्त्कानन्स्य
पविद्याजन्मविद्यातेइतिमतानिबद्धस्याथनघ्यहिंगायकलमसंभवात्संप्रयमाह सर्वमादिना काशीरीतिहदैहिकफलंचति
यमःस्वबाणहीनामितिपूर्वपक्षमाह किंतावदिति तत्त्वामपिकपलकयतोहिसायाविद्यायाःकथमेहिकत्वनियमः
ततआह यत्नादीनप्यपीति ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतच्छब्दादित्यस्यार्थमाह तद्विपरीतस्येति प्रधानस्य तच्छब्दो देवतात्मशब्दो नेति सर्वज्ञत्वकारः श्रवणं तच्छब्दस्य न तेन वृत्तिमात्रार्थः
सर्वज्ञत्वस्य मानान्तरकरणात्मा शब्देन जीववाचीत्यतच्छब्दत्वादित्यर्थः नानुमानमतच्छब्दादित्येक
मेवसूत्रं किमर्थं न कृतं उभयनिरासहेतोरेकत्वादित्यत आह पृथगिति योगः सूत्रमुत्तरसूत्रस्थहेतूनां जीवमात्रनिरा
सेनान्वयसिद्धये पार्थक्येन प्राणभृच्चेति पृथक्सूत्रकरणमित्यर्थः मानेवाहे तन्नाकांक्षा प्राणभृच्च ४ कुतश्च नेत्यादिना य

तद्विपरीतस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दोऽस्ति यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिः अतएव न वायुरपि द्युभ्वाद्यायतनत्वेना
श्रीयते प्राणभृच्च ४ यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च संभवति तथाप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञान
स्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात्प्राणभृदपि न द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः नचोपाधिपरिच्छि
न्नस्याविभोः प्राणभृतो द्युभ्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक् संभवति पृथग्योगकरणमुत्तरार्थं कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वा
द्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः भेदव्यपदेशात् ५ भेदव्यपदेशश्चेह भवति तमेवैकं जानथ आत्मानमिति ज्ञेयज्ञातृभा
वेन तत्र प्राणभृत्तावन्मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता परिशेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनमिति गम्यते न प्राणभृत् कु
तश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः प्रकरणात् ६ प्रकरणं चेदं परमात्मनः कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते
सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
स्यात् न केवले प्राणभृति कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः स्थित्यदनाभ्यां च ७ द्युभ्वाद्याय
तनं च प्रकृत्य द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति कर्मफलाशनम्
अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यौदासीन्येनावस्थानं च ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते यदि चेश्वरो द्युभ्वा
द्यायतनत्वेन विवक्षितः ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिक

घपिस्यूतः प्रत्यगात्मैवात्रास्तु नयापि जीवत्वाकारेणानात्मत्वं पाठ्देशात् न तेषु कृत्स्नमित्यर्थः एकं च जीवत्व लिङ्गवि
शिष्टत्वेन जीवस्य द्युभ्वादिकार्यत्वं निरस्तं न स्युद्रूपेणेति मतम् न च स्थित्यदनस्याद्जीवस्य ह्यास्तु पूर्णा
त्मा कावधीश्वर आयतनवाक्ये न किमर्थं गृह्यत इत्यत आह यदि चेश्वर इति अत्र चेश्वरः शुद्धचिन्मात्रो ग्राह्यः न सर्वज्ञत्वा
दिविशिष्टः न सा ज्ञमनिपाद्यत्वात्तथा चाप्रतिपाद्यस्य कस्मात्पृथग्वचनासंभवात् आयवाक्ये न ग्रहणाकार्यमित ७४

73

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तद्विद्पुण्यपापेत्यादि उक्तं च ज्ञेयमात्मकत्वेऽनित्यमात्मन्नवस्थित इत्यर्थः यथा नद्यो गंगाद्याः नामरूपे विहाय समुद्रात्मना तिष्ठन्ति त
थाऽऽत्मात्मविदपि संसारं विहाय परमात्मरूपेण ब्रह्मात्मना पूर्णोऽवतिष्ठति नित्यमेवेत्याह तथा विद्वान्निति इदं प
यानादेः किंनस्यादित्याह ब्रह्मैवेति ब्रह्म मुमुक्षोः इदं तिष्ठे नामधर्माणि कामानां निवृत्तिपराकाम निवृत्तिरपलदा मुम
क्षोभवति मरणादेहत्वभावाद्वकेवलमनर्थनिवृत्तिः किन्तु देहेन्द्रियादि ब्रह्मानन्दमश्नुत इत्यर्थः लिंगान्तरमाह अपि चेति धीरो

तद्विपर्यये पापादि पापानिहेषादिदोषमकैरूपस्य तस्मान्मतादिति पुम्बाद्याघतनं प्रकृत्य अपदेशो भवति कथं भिद्यते
हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इत्यत्रभवतीति तथा विद्वान्नामरूपा
द्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति नपरमात्मनो परस्वरूपत्वप्रसिद्धत्वाद्यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृ
दिश्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्येवमादेः प्रधानादीनां ततश्चिन्मात्रं परस्वरूपत्वप्रसिद्धमस्ति
अपि च तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथेति वा विमोक्षपूर्वकं विहितमत इह पुम्बाद्यायतनम्प्रोच्यते न च
प्रत्यन्तरे ब्रह्मणो ह्येतमेवं धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः नानुध्यायेद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति न
प्रत्यादिपि पुम्बाद्यायतनं परं ब्रह्म नानुमानमतच्छब्दात् २ तथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थां
न्तरस्यवैशेषिकोहेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह नानुमानिकं साङ्ख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह पुम्बाद्यायतनत्वे
न प्रतिपत्तव्यं कस्मादतच्छब्दात् तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दो न तच्छब्दोऽतच्छब्दः नास्त्य
त्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्द इति येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वावगम्येत ॥

विवेकी तमेवात्मानं विज्ञाय विशुद्धं तत्त्वपदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं कुर्वीत ज्ञानार्थिनो ज्ञानप्रतिबंधककर्मकारादेवैम
ल्यमाह नेति बहून् शब्दान् नानुध्यायेत् अत्र हेतुमाह वाचो विग्लापनं हि तदिति ध्यानं निर्वाणं नाम्नः कर्तः विस्तृतया विग्लाप
नमाह नेति बहून्निमित्ताद्यनात्मव्याख्यानादि ... ज्ञानेनैव ... ॥
लं चंदं ता अनात्मको श्रोत्रताल्वेति एतानि वागिन्द्रियस्थानान्याहाकण्ठे वाचाने नेष्टो वर्णप्राप्ते प्रतानाम्यत्र हेत्रा
रणफले न यानामनर्थ्यानानि मात्रमित्यर्थः वैशेषिक इति अनाधारणामात्म पाह्यादिरित्यर्थः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० र० ७५ नहि सम्यग्ज्ञाने मुक्तौ विलंबः किंतु स्वप्रदर्शनात्माह नियम इति नास्त्यादिप्रतिबंधाद्दीर्घत्वनियति विलंबेप्युपत्ते न मोक्षे नि दृष्टि विलंबो
दृष्टः कालं सत्यज्ञाने नाज्ञाननिवृत्तौ विलंबेतु इति भावः किंच कर्मणामुपासनानां च गुणभेदेन सगुणमेवाफलतारतम्यमु
क्तं निर्गुणविद्यायास्तु एकरूपत्वान्न फले कारूप्यमित्याह विद्याभेदाभावादिना स्वर्गोकस्यचिन्निर्गुणविदस्सर्वः मुक्त्या

74

ननु मुक्तौ कश्चिदतिशयसंभवोऽस्ति विद्याभेदाभावादपि तत्फलनियमाभावः कर्मफलवत्तारतम्यमिति सा
धनभूताया विद्यायाः कर्मणामिव भेदात्ततोति सगुणेष्वनुविद्यास्वस्मामेमयः प्राणापानैव इत्यादयस्तु गुणा
वापोद्धापवयाद्द्वदायपतो समन्याम्नुपपद्यते यथासंफलनियमः कर्मफलवन्न तथाचालिंगदर्शनेनं यथायथो
पासते तत्तदेव भवतीति नैवं निर्गुणस्य गुणाभावात् यथा च स्मृतिर्न ह्यगतिरधिकास्ति कस्यचित्सतिद्विगुणेप्र
वृद्धे सत्युत्ता मितितद्वस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेरिति पदाभ्यासो ध्यायपरिसमाप्तिद्योतनार्थः इति श्रीम
द्गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ तृतीयस्याध्यायस्य च
तुर्थः पादः ४॥

विद्यासमकालैव मुक्तिरिति सिद्धं ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविंदानंदभगवत्कृतौ शारीरक
व्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ४ यत्तत्ज्ञानाज्जीवन्मुक्तिरुक्तं तिगतिवर्जितः
लभ्यते तत्परब्रह्म रामनामास्मि निर्भयः ॥ ॥ ॥ ॥ शुभं भवतु ॥ ७५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मुक्तिरत्र विषयः नास्यां विद्यावद्विशेषनियमोस्ति न वेति फलस्यास्य यथासंभवात्संशये पूर्वपक्षमाह यथेति मुक्तिः सविशेषा फल
त्वाद्धि यावद्धनः कर्मसाध्यामुक्तिरैहिकफलसिद्धौ तेन निर्विशेषत्वात्तथात्वमाशङ्क्य तिवाधितमत्र मानमन्नोदात्तानेकत्वगुणासक्तिरि
तिफले किं च श्रवणादिनाऽरतम्याद्विद्यायां कश्चिदतिशयसंगीकृत्य विद्यालभ्यमुक्तौ नातिशय इत्याह अपि च विद्यासा
धनमिति ननु श्रवणादीनां नियमसिद्धत्वाद्विद्यानिष्ठत्वे चानुत्पत्तिहेतावपि तैः श्रवणमननाद्यपेक्षितत्वान्नित्यविद्याफलमित्यत आह
नहीति विद्यायामसक्तेन ननु श्रवणानन्दपदं मुक्तिफलमस्ति ब्रह्मणि किं तु विद्यानिष्ठतिरानन्दस्वरूपस्फूर्तिप्रतिबन्धकाभावतया विद्यया
साध्यते साचानिर्वाच्यविनिवर्तनात्पर्यवसाना इत्यत आह नचसाध्यत्वाभ्युपगमे तत्र विद्यावैयर्थ्यमिति वाच्यं यदभावे

यथासम्भवं निर्विद्यासाधनावतः विनः साधनवीर्यविशेषाद्विद्यालक्षणफलमैहिकामुष्मिकफलवत्कश्चिद्विशेषप्रति
नियमाशङ्कः एवं मुक्तिलक्षणोप्युत्कर्षापकर्षकृतः कश्चिद्विशेषप्रतिनियमः स्यादित्याशङ्क्याह एवं मुक्तिफलानि
यम इति नखलु मुक्तिफले कश्चिदेवंभूतो विशेषप्रतिनियम आशङ्कितव्यः कुतः तदवस्थावधृतेः मुक्त्यवस्था हि स
र्ववेदान्तेष्वेकरूपैवावधार्यते ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्था न च ब्रह्मणोनेकाकारयोगोस्ति एकलिङ्गत्वावधारणात् अस्थूलमन
75 ण्वह्रस्वमदीर्घं स एष नेति नेत्यात्मा तत्र जात्युपपत्तिः अपेवेदममृतं पुरस्तादित्यादि सर्वं ब्रह्मायमात्मा अयमात्मा
तेरामवेत्स्तेभ्योऽत्र सर्वत्र तथा न स्वस्वरूपमात्मानं वा मुक्तेन न कर्मवृत्तिरित्यादि कतिभ्यः अपि च विद्यासाधनस्य वीर्यवि
शेषात्स्वफल एव विद्यायां कंचिदतिशयमासञ्जयेन्न विद्याफले मुक्तौ तदसाध्यनित्यसिद्धस्वभावमेव विद्यया
धिगम्यत इत्यसकृदवादिष्म नच तस्यामप्युत्कर्षनिकर्षात्मकोतिशय उपपद्यते निकृष्टाया विद्यात्वाभावा
दुत्कृष्टैव हि विद्या भवति तस्मात्तस्यां चिरचिरोत्पत्तिरूपोतिशयो भवेद्भवेत्

यदभावमात्रे तत्साध्यामिति तन्न तत्त्वे लोकः प्रवर्तते नयाच विद्याया अप्रमावेदशरणत्वरूपत्वं केनभावेन यत्नरूपा अविद्यैवास्ति
अस्याएवं मुक्तिर्नास्तीति न मुक्तौ भावत्वात् तथा च विद्यां विना मुक्तिर्नास्तीति विद्यायाहि द्यामुत्पादने
विद्यास्वयं स्वतः सिद्धनिर्मलनिष्ठतान्यथा स्वप्रकाशब्रह्मानन्दात्मतावनिष्ठत्वानवद्य संप्रति विद्यायामतिशयोपि
कारं भजति नवेति एकरूपविषये प्रमाणानां तस्मात्तत्रानुपपन्नेति तात्पर्यं कथं तर्हि पूर्वाधिकरणे विद्यायां विशेष उक्तस्तत्रा
ह तस्मादिति सत्यामपि सामग्र्यां तत्र विलम्बः कोऽन्ततस्तस्मादित्यर्थः॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham